

Date of Publication - Posted on 10th of Every Month

(ગુજરાતી માસિક)

પરબ

સંપાદક : ભરત મહેતા

₹ 20

એપ્રિલ : ૨૦૨૪

વર્ષ : ૧૮

અંક : ૧૦

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)

સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તાની પુનઃસ્થાપના એ જ સહુનું લક્ષ્ય

એ. રામચંદ્રન (૧૯૭૪-૨૦૨૪), 'અનટાઈટલ', કાગળ પર સેરિગ્રાફ, ૨૦૨૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ । ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

PARAB (GUJARATI MONTHLY), VOL. NO. 18, ISSUE NO. 10, 10TH APRIL 2024, PAGES = 100

PRICE RS. 20/- ANNUAL SUBSCRIPTION RS. 150/-

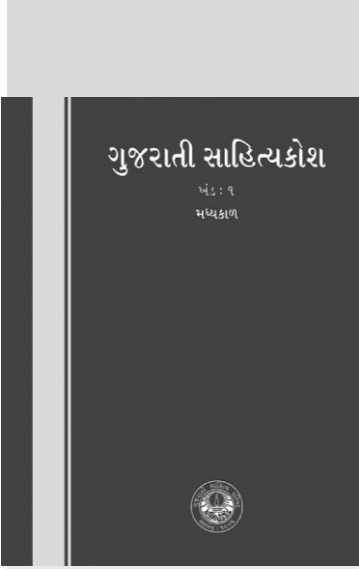
GUJARATI SAHITYA PARISHAD

GOVARDHAN BHAVAN, ASHRAM ROAD, BEHIND RIVER SIDE, POST BOX NO. 4060, AHMEDABAD - 380 009

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૧ મધ્યકાળ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૫૮૪. કિંમત રૂ. ૮૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૧માં ઈ.સ. ૧૧૫૦થી ૧૮૫૦ સુધીના સમયગાળામાં થયેલા કવિઓ અને તેમની રચનાઓવિષયક તમામ વિશ્વાસપાત્ર માહિતી આપવામાં આવી છે. આ કોશમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં રચાયેલી, કાવ્યગુણે ઉત્તમ, મનુષ્યજીવનનાં રહસ્યોને ઉકેલવાની યાવીઓ પૂરી પાડતી અને મુદ્રિત સ્વરૂપે મળતી કૃતિઓનાં સંખ્યાબંધ અધિકરણ ઉમાશંકર જોશી, હરિવલ્લભ ભાયાણી, જયંત કોઠારી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ વગેરે જેવા તજજ્ઞોએ લખ્યાં છે. મધ્યકાળમાં જે સાહિત્ય રચાયું છે તે તમામને એકસાથે સંગ્રહી લેવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. અહીં જૈન, સ્વામીનારાયણ, નાથસંપ્રદાય વગેરેના ૧૬૦૦ જેટલા કવિઓની ૩૦૦૦ ઉપરાંત સાહિત્યરચનાઓ વિશેનાં અધિકરણ મળશે. આ બધાં જ અધિકરણ નિષ્ણાત સંશોધકોએ તૈયાર કર્યાં છે.

આ ઉપરાંત અહીં કવિ કે કૃતિવિષયક મળતી તમામ સામગ્રીનો સંદર્ભ પ્રત્યેક અધિકરણને અંતે આપવામાં આવ્યો છે જે અભ્યાસીને સામગ્રીના મૂળ સુધી લઈ જશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૩

સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૮૧૨. કિંમત રૂ. ૧૧૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૩માં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્યપ્રકારો અને તેની ઉત્ક્રાંતિ, સાહિત્યશાસ્ત્રનાં વિભાવનાત્મક પાસાં, સાહિત્યિકવિદો, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો, આધારગ્રંથો, સાહિત્યિક પારિતોષિકો, સાહિત્યિક સામયિકો વગેરે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસવિસ્તારમાં ફાળો આપનારાં મહત્વનાં પરિબળો વિશે અધિકરણ આપવામાં આવ્યાં છે.

આ ખંડની બીજી આવૃત્તિમાં કેટલાક નવા વિભાવો વિશે અધિકરણ ઉમેરીને કોશને સંવર્ધિત કરવામાં આવ્યો છે.

કોશ જોવામાં સહાયક એવો અધિકરણનો શબ્દાનુક્રમ પૃષ્ઠનિર્દેશ સાથે આરંભમાં જ જોડ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને વિષયના રસિક સંશોધકો તથા તજજ્ઞોને સંશોધન કરવા માટે આ સહાયક આધારગ્રંથ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ : ૩
સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

PARAB 2024 April

Regd. under Postal Registration No.

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ISSN : 0250-9747

₹ 20

ideal for sticking multiple art & craft materials on paper & cardboard

Labels in the image: Paper, Glass Marbles, Corrugated sheet, Jute Cord, Foam Sheet, Shells, Sponge, Wood Pieces, Plastic thread.

FEVISTIK POWER
LAGAO, SAB KUCHH CHIPKAO

1st TIME IN INDIA

Printed and Published by **SAMIR BHATT** on behalf of **GUJARTI SAHITYA PARISHAD** and Printed at **Bhagwati Offset, C/16, Bansidhar Estate, Outside Dariapur Gate, Bardolpura, Ahmedabad - 380 004** and Published from Gujarati Sahitya Parishad, Govardhan Bhavan, Ashram Road, Behind River Side, Post Box No. 4060, Ahmedabad - 380009. Editor - **BHARAT MEHTA**

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : 18

अप्रिल : २०२४

अंक : 10

संपादक
भरत मહેતા

प्रकाशनमंत्री
भिजेश ભટ્ટ

परामर्शनसमिति

હર્ષદ ત્રિવેદી
પ્રમુખ

સમીર ભટ્ટ
મહામંત્રી

યોગેશ જોષી
ઉપપ્રમુખ

દર્શક આચાર્ય
ઉપપ્રમુખ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ભેઘાણી જ્ઞાનપીઠ ❖ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશનવિભાગ), ગોવર્ધનભવન,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૫,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને:

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું: તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો.

૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgps@gmail.com

Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org

ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

અનુક્રમ

પ્રમુખીય

- ◆ મથામણ-4, હર્ષદ ત્રિવેદી 6

કવિતા

- ◆ ત્રણ ગઝલ, સંજુ વાળા 8 જેવું કશું, પારુલ ખખ્ખર 10 વિસ્તરી શકું, શબનમ ખોજા 10 મૌલા, આબિદ ભટ્ટ 11 હાથીભાઈની ચરબી, સંજય બાપોદરિયા 'સંગી' 12 પતંગિયું, રમેશ પટેલ 12 જીવતર એટલે..., યોગેશ પંડ્યા 13 જિગ્સો, પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા 14

કાવ્યાનુવાદ

- ◆ અમે તો જૂતા પહેરી રાખ્યા છે, જસિંતા કેરકેટ્ટા, અનુ. દીપક રાવલ 15

વાર્તા

- ◆ વાંભ, રાકેશ દેસાઈ 17

નિબંધ

અંતઃસ્રોતા નદી : પોર્ટો પ્રિન્સેસા, ભારતી રાણે 29

ભારતીય સાહિત્ય

- ◆ દલિત આંદોલનોના વાસ્તવને વર્ણવતી કથા : રાજન ગવસકૃત 'ખરપતવાર', સંજય પટેલ 33

મુલાકાત

- ◆ નારાયણ દેસાઈ વિશે દીકરી સંઘમિત્રા સાથેની મુલાકાત, માયા ડાંગર 40

અભ્યાસ

- ◆ અનુવાદમીમાંસામાં ભારતીય પ્રતિમાન, હેમાંગ અશ્વિનકુમાર 51

ગ્રંથાવલોકન

- ◆ 'નાઈફ'ની જાહેરાત - સર્જક તરીકેની ખુમારીનો વણથંભ્યો સંઘર્ષ, ડૉ. મનોજ માહ્યાવંશી 63 સમાજ પ્રત્યેની નિસબત ધરાવતી સર્જકનિષ્ઠા : 'ચોતરફ', કલ્પેશ પટેલ 70 સ્વાનુભવમાંથી નીપજેલો બાળકાવ્યસંગ્રહ : 'લંચબોક્સમાં લાડુ', શ્રદ્ધા ત્રિવેદી 74

અને છેલ્લે

- ◆ ઉત્તરાર્ધમાંય ઉજ્જવળ પરંપરા, ભરત મહેતા 77
- ◆ પરિષદવૃત્ત, સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ 80
- ◆ સહદય સાહિત્યરસિકો અને શ્રેષ્ઠીઓને એક અપીલ... 82
- ◆ સાહિત્યવૃત્ત, સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ 83
- ◆ આ અંકના લેખકો 86

આવરણ ચિત્ર : એ. રામચંદ્રન (1934-2024), અનટાઈટલ્ડ, કાગળ પર સેરિગ્રાફ, 2020 (સૌજન્ય : આર્ચર આર્ટ ગેલેરી, અમદાવાદ)

આવરણ-સંકલ્પના : પીયૂષ ઠક્કર

ઉમણાં પ્રેરણા લીમડીની લઘુનવલ 'કસ્તૂરીમૃગ'ના વિમોચન પ્રસંગે મુંબઈ જવાનું થયું. સહજ ઈચ્છા થઈ કે શક્ય હોય તો મુંબઈના સાહિત્યકારોને મળીએ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પાસે એમની સહુની શી અપેક્ષાઓ છે તે પણ જાણીએ. વરિષ્ઠ સાહિત્યકાર શ્રી દિનકર જોશીએ ઉષ્માપૂર્ણ પ્રતિભાવ આપ્યો એટલું જ નહીં, કાંદિવલી એજ્યુકેશન સોસાયટી સ્થાપિત ગુજરાતી ભાષાભવનના ઉપક્રમે વિવિધ સંસ્થાઓની એક સંયુક્ત બેઠકનું આયોજન પણ શ્રી ટી. પી. ભાટિયા કોલેજના કોન્ફરન્સ હોલમાં કર્યું. પરિષદમંત્રી સેજલ શાહ પણ ઉપસ્થિત હતાં. સહુનાં વક્તવ્યનો સાર એક જ હતો કે દિવસે ને દિવસે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ઘસાતાં જાય છે. એ સંજોગોમાં માતૃભાષાની સેવાર્થે આપણે વધુ ને વધુ સક્રિયતાથી જે કંઈ સારું કરી શકીએ તે વિના વિલંબે હાથ ધરવું જોઈએ. ભૌગોલિક રીતે મુંબઈ ભલે દૂર હોય તોપણ સાહિત્યનાં વિવિધલક્ષી આયોજનો દ્વારા બે પ્રદેશને જરૂર નજીક લાવી શકાય. આ માટે સહુએ ઉમળકાભેર સહકાર આપવાની ખાતરી આપી. ભવિષ્યમાં પરિષદ અને મુંબઈની સાહિત્યસંસ્થાઓ સંયુક્ત ઉપક્રમે ઘણા કાર્યક્રમો કરી શકે એ માટે મુંબઈમાં એક સંપર્કકેન્દ્ર હોય એ પણ સહુને જરૂરી લાગ્યું. પરિષદમંત્રીની આગેવાનીમાં ત્યાં સભ્યનોંધણી, પુસ્તકવેચાણ, કાર્યક્રમો, ગોષ્ઠિઓ અને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થઈ શકે એવો સૂર ઊઠ્યો.

તત્કાલ તો એમ કે સાહિત્ય-શિક્ષણ સાથે જોડાયેલી મુંબઈની સંસ્થાઓ પોતે કેવા પ્રકારના કાર્યક્રમ કરવા ચાહે છે તેની એક પ્રાથમિક રૂપરેખા તૈયાર કરીને આપણને આપે. એ પછી પરિષદ અને આખરી રૂપ આપે, કોણ કેટલો ભાર ઉપાડે એની સ્પષ્ટ સમજણ સાથે આગળ વધીએ તો વધારે સારું પરિણામ આવી શકે. આ માટે પરિષદમંત્રીઓ ઉપરાંત સંજય પંડ્યા, જયેશ ચિતલિયા, કીર્તિ શાહ, અનંતરાય મહેતા વગેરે મિત્રો સંકલન કરીને પૂરા આયોજનમાં ઉંબરદીપની ભૂમિકા કરે એવી લાગણી સહુની હતી. બીજી એક વાત એ થઈ કે પહેલાં લગભગ બધી જ કોલેજોમાં સાહિત્યમંડળો હતાં. હજી કેટલીક કોલેજો ચલાવે છે, પણ ઘણે ઠેકાણે આવાં મંડળોનું અસ્તિત્વ જ રહ્યું નથી. તો આપણે સાહિત્યકારો અને અધ્યાપકો દ્વારા એવા પ્રયત્નો પણ હાથ ધરી શકીએ કે ફરી એ બધાં મંડળો સક્રિય

થાય અને પરિષદ સાથેનો એક નવો નાતો રચાય ને જૂનો નાતો મજબૂત થાય. ભવિષ્યમાં આપણને સાહિત્યિક વાતાવરણ ઉપરાંત નવી નવી પ્રતિભાઓ પણ મળતી રહે. આ લેખ દ્વારા આપણે ગુજરાતની, મહારાષ્ટ્રની અને જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ થતો હોય તે સર્વ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને અપીલ કરીએ છીએ કે આપ આપની કોલેજમાં ભલે નાના પાયે, પણ ગુજરાતી મંડળની સ્થાપના કરો. દર પંદર દિવસે કે સ્થાનિક અનુકૂળતા પ્રમાણે મિલન યોજો અને એમાં ભાષા-સાહિત્યની ચર્ચાઓ કરો. નાનામોટા ઔપચારિક કે અનૌપચારિક કાર્યક્રમો કરો, રચાતા અને પ્રગટ થતા સાહિત્યનો આસ્વાદ કરો, વિવેચન-ચિકિત્સા પણ કરો અને એ રીતે વાતાવરણને જાગ્રત કરો તો ગુજરાતી ભાષાની જ્યોતને આપણે કંઈક સંકોરી શકીશું.

સીમાઓને જડ રીતે ન વળગી રહીએ તોપણ મારા ખ્યાલ પ્રમાણે, ગુજરાતના પ્રદેશેપ્રદેશે કે જિલ્લેજિલ્લે કોઈ ને કોઈ સાહિત્યસંસ્થા કાર્યરત છે જ. એ સંસ્થાઓનો પણ આપણે આ જ પ્રકારે સંપર્ક આદરીએ તો નાના-મોટા સેતુઓ તો રચાશે જ, પણ એની સાથેસાથે ભાષાસાહિત્ય પ્રત્યે લોકોનો આદર વધશે. પરિષદની સભ્યસંખ્યા વધશે. સફળ આયોજનો આકર્ષણ જન્માવશે. યોગ્ય પુસ્તકો કે એની વાત યોગ્ય વાચકો સુધી પહોંચશે. તાર્કિક, તાત્ત્વિક અને મૂળગામી આસ્વાદલક્ષી સાહિત્યિક ચર્ચાઓ છેવટે તો સાહિત્યને સમૃદ્ધ જ બનાવે છે ને ?

આપણે એ પણ યાદ રાખીએ કે ૧૯૬૦ પહેલાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર જુદાં નહોતાં. ગુજરાતી અને મરાઠીના સાયુજ્ય સાથે મુંબઈ રાજ્ય અસ્તિત્વમાં હતું. રાજ્યના અને દેશના વિકાસને ધ્યાને લઈને સીમાંકનો બદલાતાં રહે તે સહજ છે. પણ એથી કરીને ખબરદારની આ કાવ્યપંક્તિઓ નિરર્થક નથી બનતી :

‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !
જ્યાં જ્યાં બોલાતી ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં ગુર્જરીની મહોલાત !’

આવો, આપણે સહુ સાથે મળીને મથામણ કરીએ.

ત્રણ ગઝલ | સંજુ વાળા

1. વિચારી જો

સફરજન બાદ નભગામી ધુમાડા પર વિચારી જો,
સતત ઊંચાઈ માટે મથતી જવાળા પર વિચારી જો.

કબીરી ભાત ભરતા તાણા-વાણા પર વિચારી જો,
વણાતી ગરવી વાણીની દુશાલા પર વિચારી જો.

સતત હારી જવાના ક્રમમાં જીવનજોગથી વિશેષ,
ચતુર ચોપાટ ને પાખંડી પાસા પર વિચારી જો.

ભલે અહીં ઊગતાની આરતી, પૂજા થતી હો પણ,
અકારણ આથમી ચૂકેલ તારા પર વિચારી જો.

તને પામી ગયાનું આત્મગૌરવ હો તો છો ને હો,
હજી ઊકલી શક્યા નહીં એ ઈશારા પર વિચારી જો.

કવિતા સર નિહારિકાનું, સોહંતી સ્ફટિકથી પાળ,
ઝભોળે પગ તે પહેલાં સ્હેજ ગાથા પર વિચારી જો.

છપાઈ કાલ સઘળાં છાપાંમાં સામાન્ય થઈ જાશે,
છે ઉલ્કાપાતની ઘટના વધારા પર વિચારી જો.

છડી સૌંદર્યની ને દેવદૂતોનું છે આકર્ષણ,
ચિબુકના લાલ શુકનિયાળ લાખા પર વિચારી જો.

2. ફિલ કરો!

અર્થરંજન હોય નહિ શક્ય હો તો ફિલ કરો!
તર્કસંગતતા જ કાં અનુસરો ને આચરો?

કોરા કાગળમાંય છે છળ ભર્યો ઊંડો ધરો?
આવડે તો ભવ તરો અન્યથા લાજી મરો!

જે સહજ ઊગ્યું હતું એ જ તો ઉચ્ચાર્યું, તું,
તેં અકારણ આદર્યો જંગી ચોવટ-ચોતરો!

નાચી, કૂદી ઊછળી ભાવમાં બેસે નહીં,
 છે ગઝલનો શેર કે લાડનો છે ઘૂઘરો?
 કંકુબંકુ ના ઝરે, ના ભરે કૂવા-તળાવ,
 આંગળી નિચોવતા, ચીસ પાડે તે ખરો!
 આભ જેવા આભને માત્ર ઈંદું ઠેરવી,
 જ્ઞાનીઓએ મનઘડંત જબરો વાટ્યો ભાંગરો!
 ચપટી વગડે એમ સૌ છોડી દઉં છું હે સખી!
 દિવ્ય સાક્ષાત્કારની અવધિએ જો સાંભરો!

૩. શા કાજે?

નથી જ વાવ્યું તો વળતરની વખા શા કાજે?
 નિજારી થઈને નજર ચારે દિશા શા કાજે?
 રહ્યો ન હોય જો સમભાવ, ક્ષમા શા કાજે?
 પૂરી જ છે એ બધી વાતે વડાં શા કાજે?
 આ કોણ વીનવે છે હાથ ગ્રહી વારંવાર!
 સહેજ પાછું વળી જોઈ જવા શા કાજે?
 ન આણ દીધી છે, ના છે પ્રતિબંધ કશો,
 તો શ્વાસ માટેય લેવાની રજા શા કાજે?
 પ્રભાવહીન ને પડતર રહે જે ઘર-ઘરમાં,
 પરંપરાથી પૂજા પામે કથા શા કાજે?
 સમાન હિસ્સા છે એક પિંડના બન્ને તો પછી,
 હશે પ્રજ્ઞા ને હૃદય વચ્ચે તડાં શા કાજે?
 લે, મત્સ્યઘરનાં હવા-પાણીને પૂછીએ જરા,
 બહાર જેવી નથી માંદા મજા શા કાજે?

જેવું કશું | પારુલ ખખર

આપણે જેને સમજતાં લાગણી જેવું કશું,
છે હકીકતમાં ઉભયની માપણી જેવું કશું.
ફાટતું ક્યારેક, પણ એ ફીટતું ના કોઈથી,
આગવું એકાંત છે કે બાંધણી જેવું કશું!
છે સ્વયંની પાંખ કંઈ ફુગ્ગો નથી કે ફૂટશે,
ના જશો લઈને બિરાદર, ટાંચણી જેવું કશું.
ટોચ પર પહોંચીને ટકવું ખાસ કંઈ અઘરું નથી,
ફક્ત સાથે લઈ જવાનું આંકણી* જેવું કશું.
જેટલી દીધી સફળતા એટલાં દુશ્મન દીધાં,
ઈશના આશિષ છે કે તાવણી જેવું કશું!
માનવું સહેલું નથી પણ સ્વપ્નમાં દેખાય છે,
હાર લઈને આવતી એક હાથણી જેવું કશું.
એક બેઠકમાં લખો છો કેટલી ગઝલો સતત!
રાખજો પારુલજી બસ ચાળણી જેવું કશું.

* આંકણી = ફૂટપટ્ટી

વિસ્તરી શકું | શબનમ ખોજા

તારી સમક્ષ આવીને ઊભી રહી શકું,
કોશિશ કરું કે પાત્રતા હું કેળવી શકું.
આપી શકે તો આપજે તું તારી રીતથી,
એવી સ્થિતિમાં છું કે નહીં કરગરી શકું.
ખૂબ જ લગન લગાવ છે હોવાપણા વિશે,
લાગી છે ધૂન હવે કે બધું વિસ્મરી શકું!
ઠોકર ભલે તું આપજે કે આખડું-પડું,
સાયવજે એટલું ફરી ઊભી થઈ શકું.
બાંધો ન ધારણા તમે મારી ગતિ વિશે,
અજવાસનો છું અંશ, ઘણું વિસ્તરી શકું.
પિવડાવો જામ આપની પ્રીતિનો એ રીતે,
લથડી રહેલી જાતને પગભર કરી શકું.

મૌલા | આબિદ ભટ્ટ

આતમ પંખી અંદર મૌલા,
તન લાગે છે પિંજર મૌલા!
ના ઘર એકે, બિસ્તર મૌલા,
તારું સઘળું સધ્ધર મૌલા!
નભ ઊભું છે પગ પર એના,
મારે થાવું પગભર મૌલા!
ડંખે તો ના માગે પાણી,
છે માણસ કે અજગર મૌલા?
માત્ર પ્રતીક્ષા તારી કરતો,
ઊભો યુગયુગ ઉંબર મૌલા.
શબ્દ અલગ પણ અર્થ જુદા ના,
કયાં શાસ્ત્રોમાં ટક્કર મૌલા?
છો સાગર તારી પાસ રહે,
સુખની ભરજે ગાગર મૌલા.
નવરો પડને સર્જનમાંથી,
પ્રશ્ન પડ્યા છે પડતર મૌલા!

હાથીભાઈની ચરબી | સંજય બાપોદરિયા 'સંગી'

દિલમાં દુઃખતાં હાથીભાઈ તો દોડ્યા દવાખાને,
રિપોર્ટ દેખી ડોક્ટર કહે : વાત ધરજો કાને.
થોડી થોડી જામી ગઈ છે લોહી ભેળી ચરબી,
કસરત કરવી, ચરબીવાળું કાંઈ ન લેવું ધરબી.
લખી આપું એક ટેબ્લેટ મહિનો રાતે ગળવી,
રિપોર્ટ આવે જો નોર્મલ તો દવા કરીશું હળવી.
ચરબી ઓછી કરવા હાથી સાઈકલ રોજ ચલાવે,
સવાર સાંજે સસલા સંગે એ તો હોડ લગાવે.
કરે પુલ-અપ્સ વડલા ડાળે, વડલો આખો નમતો,
વધે ન ચરબી, ધ્યાન રાખતો, ઝાડ-પાન બસ જમતો.
મહિનો પૂરો થાતાં હાથી ગયો ડોક્ટર પાસે,
રિપોર્ટ દેખી ડોક્ટર કહે : કસરતથી ચરબી નાસે.

પતંગિયું | રમેશ પટેલ

તું
કદાચ ફૂલ જેવી
મહેકતી હશે!

*

પતંગિયું
કાવ્યસંગ્રહ હાથમાં લઈ
વાંચે છે -
કવિતા ફૂલોની.

*

પતંગિયાના હાથમાં
હતો -
'સુગંધ' પર લખેલો
ફૂલોનો પ્રેમપત્ર!

જીવતર એટલે... | યોગેશ પંડ્યા

મધપૂડાની તળાવડી ને મોતીડાંની પાળ,
એમાં પાછો સરકણો ને સાવ સુંવાળો ઢાળ;
હું તો જાણે સરગવાની સાવ બટકણી ડાળ...
વ્હાલમ! લેતો 'રે સંભાળ!

આ 'પા તરસ્યો મોગરો ને ઓ 'પા તરસી કેળ,
તરસ તરસમાં વીતી જાશે ઉંમર સરસી વેળ;
આપણ બન્ને સામે કાંઠે, થાશે મનના મેળ?
જીવતર એટલે રાખ નીચેનો ધગધગતો ઓબાળ...
વ્હાલમ! રાખે ના સંભાળ...

હું તો કોઈ મુગ્ધા જેવી ભૂલી પડેલી કેડી,
સમજણ-અણસમજણમાં તે તો લીધી મુંને વેડી;
જરાય ખબર ના રહી કે, ક્યારે મુંને લીધી તેડી,
સાવ ઊઘડતી કળી સમી હું, પોચેથી પંપાળ...
વ્હાલમ! લેજે રે સંભાળ!

અંખિયા તરસે સાજન મોરી રતિયાં કોરીકોરી,
ઇચ્છાઓની સાંઢણીઓને હળવે રે સંકોરી,
સોળ વરસની કાચી ઉંમર આફૂડી ગઈ ફોરી,
કારણ તુજને શું આપું? હું મૂળેથી છું શરમાળ...
વ્હાલમ, કહેતો જા : 'સંભાળ...!'

જિગ્સો | પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા

વાવાઝેડા પછીની
આ જમીન પર વિખરાયેલા
નાનાં, મોટાં લીલાં, પીળચટ્ટાં
સહુ જુદા જુદા આકારનાં પાંદડાં
અને તૂટેલી ડાળીઓને ભેગી કરી
જિગ્સોના ટુકડાની માફક
જોડું છું એકમેક સાથે.
કોઈ વૃક્ષના નિશ્ચિત આકારમાં
બેચાર પાતળી ડાળીઓ પાસપાસે મૂકી
બનાવું છું એક મજબૂત થડ.
એક અણિયાળી ડાળખી લઈ ચીતરું છું
રેતમાં ઊંડાં ઊંડાં મૂળ,
દર માટે જગ્યા શોધતી
એક લાંબી હરોળ કીડીઓની ચાલી આવે છે એ ભણી
ને કોઈ ગફલતમાં જ એક ચકલી પણ
આવીને બેસીને એકાદ ડાળી પર
બોલે છે “ચી...”
ત્યાં એક હળવા નિઃસાસાની જેમ
વાય છે પવન
ફરી હવામાં ઊડે છે પાંદડાં
ને જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે
એક ઝાડ.

અમે તો જૂતા પહેરી રાખ્યા છે

જસિંતા કેરકેટ્ટા, અનુવાદ : દીપક રાવલ

(જસિંતા કેરકેટ્ટાનો જન્મ ઝારખંડના પશ્ચિમી સિંહભૌમ જિલ્લાના ખુદપોસ ગામમાં થયો હતો. તેઓ એક સ્વતંત્ર પત્રકાર છે અને આદિવાસી ગામોમાં સામાજિક કાર્યો કરે છે. તેમના ત્રણ હિન્દી-ઇંગ્લિશ દ્વિભાષી કાવ્યસંગ્રહો ‘અંગોર’, ‘જડ્ડોં કી જમીન’ અને ‘ઈશ્વર ઓર બાજાર’ પ્રકાશિત થયા છે. પહેલા બે કાવ્યસંગ્રહ ‘અંગોર’નો જર્મન, ઇટાલિયન, ફ્રેંચ ભાષામાં અનુવાદ થયો છે અને ‘જડ્ડોં કી જમીન’ કાવ્યસંગ્રહનો જર્મન ભાષામાં અનુવાદ થયો છે. જસિંતાના નવા કાવ્યસંગ્રહ ‘ઈશ્વર ઓર બાજાર’ને ‘આજતક સાહિત્ય જાગૃતિ ઉદયમાન પ્રતિભા સન્માન’ એનાયત કરવાની જાહેરાત થઈ હતી. પરંતુ તેમણે એ સન્માનનો અસ્વીકાર કર્યો છે.)

મારા ઉઘાડા પગ જોઈને એમને બહુ દયા આવી
જે લોકો જૂતા પહેરવા ટેવાયેલા છે
તેઓ એક અવાજે બોલ્યા
ઓહ! કેટલા અભાગિયા! કેટલા અસભ્ય!
પરંતુ મને એમની દયા આવી
કેમ કે જૂતા પહેરવા ટેવાયેલા લોકો
એ કદી જાણી શકતા નથી
કે એમના પગ નીચેની જમીન કેવી છે
શું એ શ્વાસ લે છે?
બરાબર જીવી રહી છે કે મરી રહી છે?
એને તાવ તો નથી આવતો ને?
અથવા એ કેમ ઠંડી પડી રહે છે?
શું એ ઉદાસ છે?
એ પૂછે છે
ક્યાં છે ઉઘાડે પગે ચાલનારા ખેડૂત?
એ લોકો જ તો છે માટીના ડોક્ટર
તેઓ એની નાડી જોઈને કહી શકે છે કે
એને આખરે થયું છે શું?
પરંતુ તેઓ કંઈ કહે તે પહેલાં

જૂતા પહેરનારાં લોકો તેમને
 તેમની જમીન પરથી ઢાંકી કાઢે છે
 પોતાના જોડા નીચેની ધરતીને કચડી નાખે છે
 આ પ્રકારના નશા પછી તેઓ ઊઠે છે
 અને ફેંકી આવે છે તેજાબ એના ચહેરા ઉપર
 પછી બધી નિશાનીઓ સંતાડવા માટે
 ગંદી કરતૂતોના પગમાં જૂતા પહેરાવી દે છે
 ધરતીને ક્ષતવિક્ષત કરનારા આ જૂતાધારી
 પોતે જ ફેલાવેલી ગંદકીમાં
 એ ઉઘાડા પગવાળાઓને
 બળજબરીથી જીવવા માટે ધકેલી દે છે
 અને ચૂપ રહે છે પોતાનાં કાળાં કામો પર
 જે દબાયેલાં છે તેમનાં જોડા નીચે
 ઉજાસમાં શાનથી નીકળતાં
 આ ગંદકી જોઈ નાક-મોં ચડાવે છે
 અને ઉઘાડા પગવાળાઓને અભિશપ્ત કહે છે
 એમ પૂછીએ કે
 શું થયું ધરતીની સાથે ?
 બહુ ઠાવકાઈથી કહે છે
 અમને ખબર નથી
 અમે તો જોડા પહેરી રાખ્યા છે!!

કવિતા/ગઝલ/હાઈકુ

થોડાં રફ થોડાં થીંગડાં : (અશોક વાજપેવી), અનુ. દક્ષા પટેલ, ૨૦૨૩, Zen opus, નવરંગપુરા ગામ, અમદાવાદ, ૧૨ + ૭૨, રૂ. ૧૬૦ મતદાન કેન્દ્ર પર ઝોંકું : (કેદારનાથસિંહ), અનુ. દક્ષા પટેલ, ૨૦૨૩, Zen opus, નવરંગપુરા ગામ, અમદાવાદ, ૧૦+૪૬, રૂ. ૧૨૫ અવસાન : (ચંદ્રપ્રકાશ દેવલ), અનુ. દક્ષા પટેલ, ૨૦૨૩, Zen opus, નવરંગપુરા ગામ, અમદાવાદ, ૧૦+૧૦૦, રૂ. ૧૭૫ ઝાકળ ભીનો સૂરજ : બાબુ નાયક, ૨૦૨૩, ડિવાઇન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૫, રૂ. ૧૭૫ મારાં હાઈકુ : જગતમિત્ર, બીજી, ૨૦૨૩, વિમલ પ્રકાશન, હસ્નાપુર, ફલુ., તા. વિજાપુર, જિ. મહેસાણા, ૬+૮૦, રૂ. ૩૦ જરી તો હસો : જગતમિત્ર, ૨૦૨૧, લે. પોતે. મુ. હસ્નાપુર, પો. ફલુ, તા. વિજાપુર, જિ. મહેસાણા, પૃ. ૫૮, રૂ. ૧૦૦

એ પોલીસસ્ટેશન શહેરના બીજા છેડે હતું, જે વિસ્તાર રતિલાલ માટે લગભગ અજાણ્યો હતો. એટલે એણે ત્યાં બપોર પછી સ્કૂટરને બદલે રિક્ષામાં જ જવાનું વિચાર્યું. એની પત્ની શોભાએ શુકનમાં દહીં અને ધાણાથી ભરેલી ચમચી એના મોંમાં મૂકી હતી. એનો ખાસ મિત્ર રમેશ જો ઘરના પ્રસંગમાં વ્યસ્ત ના હોત તો એની જોડે જ આવ્યો હોત. રિક્ષામાં બેઠો બેઠો એ પોતાના નિર્ણયને ઘૂંટી ઘૂંટીને પાકો કરતો રહ્યો. રિક્ષામાંથી ઊતરીને એની નજર પોલીસસ્ટેશનના કમ્પાઉન્ડના સામે દેખાતા લોખંડી કઠાયેલા દરવાજા પર પડી— એનું હૃદય એક ધબકારો ચૂકી ગયું. એ ઘડીક દરવાજાની બાજુની કમ્પાઉન્ડ-વૉલ પર સુકાઈ ગયેલી પાનની પિચકારીને તાકી રહ્યો, પોતાને સ્વસ્થ થવા માટે સમય આપતો હોય એમ. એ સુકાયેલી પિચકારીની સહેજ બાજુમાં જ આવનારી વિધાનસભાની ચૂંટણીનું પોસ્ટર ચોંટેલું હતું—એમાં પેલો બદમાશ ‘કાકાજી’ હાથ જોડીને વિનયપૂર્વક મલકતો હતો. પેલી પાનની પિચકારી ભૂલમાં સહેજ બાજુમાં પડી ગઈ, એણે ગુસ્સા સાથે વિચાર્યું. એણે કપાળ પરનો પસીનો હથેળીથી લૂછ્યો, રૂમાલ કાઢવાનું એને સૂઝ્યું નહીં. પોતાના ચશ્માંને એણે નાક પર સહેજ ઊંચે ચઢાવ્યા. એ કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થયો. એની નજર ઓરડામાં અટવાતાં-અથડાતાં કબૂતરની જેમ આમતેમ ફેંકાતી રહી. એણે ઊંડો શ્વાસ લીધો. એ છેવટે અહીંયાં આવી જ પહોંચ્યો હતો. એક બળાત્કારના કેસમાં એ સાક્ષી તરીકે પોતાનું સ્ટેટમેન્ટ આપવા જઈ રહ્યો હતો. એ પોલીસસ્ટેશનનાં પગથિયાં ચઢવા માંડ્યો.

બેન્કનો નિવૃત્ત ક્લાર્ક રતિલાલ શાહ મધ્યમ વર્ગનો હતો ને મધ્યમ ઊંચાઈ, મધ્યમ વજન, મધ્યમ દિનચર્યા અને મધ્યમ વિચારો ધરાવતો હતો. એનો ટુ બીએચકેનો ફ્લેટ હતો, જેની લોન હવે તો ભરપાઈ થઈ ગઈ હતી. મળતું પેન્શન નિર્વાહ માટે પૂરતું હતું. જોકે સંતાનનું સુખ નહોતું મળ્યું, પણ પત્ની શોભા સાથેનું એનું જીવન સરેરાશ અને સુખી હતું, જો આ બે શબ્દો વચ્ચે આંતરિક વિરોધાભાસ ન હોય તો. એનો મિત્ર રમેશ બેન્કમાં જ હતો ને એને ક્લાર્કમાંથી ઓફિસરનું પ્રમોશન મળી ગયું હતું. એ પણ હવે વરસમાં નિવૃત્ત જ થવાનો હતો. રમેશની દીકરી ચંદાની સગાઈ થવાની હતી, એટલે દોઢ મહિના પહેલાં એ રાતે

જમીપરવારીને એના ઘરે જવા સ્કૂટર પર નીકળેલો, ધીમે ધીમે. રતિલાલે કાર-ડ્રાઈવિંગનું લાઈસન્સ લઈને લોન પર એક નાની કાર લીધી પણ હતી, પણ એને કાર ચલાવવાનું ન જ ફાવ્યું. એની કવર ઢાંકેલી, એના ફ્લેટના લો રાઈઝ બિલ્ડિંગમાં નીચે લગભગ કાયમી પાર્ક રહેતી કાર વરસમાં ગણ્યાગાંઠ્યા દિવસોએ, પસંદ કરાયેલા ઉત્સવોના દિવસોએ, ફરજપૂર્વક બહાર નીકળતી. શોભા તો કાર બહાર નીકળે એ જ ઉત્સવ છે એવો ટોણો પણ મારી લેતી. ત્યાં જ રોડને ભરી કાઢતું ચૂંટણીમાં પ્રચાર કરતું સરઘસ સામું મળ્યું. બે મહિના પછી વિધાનસભાની ચૂંટણી હતી. એણે સ્કૂટરને બાજુ પર ઊભું રાખ્યું. લાઉડસ્પીકરના ઘોંઘાટ, સ્વયંસેવકોના સૂનોચ્ચાર વચ્ચે ઉમેદવાર ખુલ્લી જીપમાં હાથ જોડતો, હલાવતો પસાર થયો. રતિલાલ એ સરઘસની લંબાઈ લાચારીથી માપતો રહ્યો.

એ જેવો રમેશના ફ્લેટમાં દાખલ થયો કે ચંદાએ હરખભેર અંકલના આવવાની વધામણી પપ્પાને આપી. જ્યારે જ્યારે છોકરાના સારા દેખાવ ને તેજસ્વી કારકિર્દીની વાત રમેશ પોરસાઈને કરે ત્યારે ચંદાના મોંએ પડતા શરમના શેરડાને રતિલાલ વ્હાલથી જોઈ રહેતો. આ નાની ઉંમરના રોમાન્સમાં કેવી મીઠાશ હોય છે—રાધાકૃષ્ણના ગોકુળમાં થતા રાસ જેવી. એણે પણ રમેશની વાતમાં ટપસી પૂરીને ચંદા વધુ લજવાય એની મજા લીધી. આ ગપાટા મારતાં મારતાં રમેશે યા મુકાવડાવી, ને રાતે યા ન પીતા રતિલાલ રમેશને તો ન જ ગાંઠ્યા પણ દીકરી જેવી ચંદાના “અંકલ, અંકલ” આગળ એણે નમતું જોખવું પડ્યું. છેવટે શોભાનો ફોન આવ્યો ત્યારે એને ખ્યાલ આવ્યો કે રાતે અગિયાર વાગી ગયા હતા—એમનો રોજનો સૂવાનો સમય.

રતિલાલ સ્કૂટર પર ઘરે આવવા નીકળ્યો. ચૂંટણીના કોઈ ઉમેદવારનું પોસ્ટર દીવાલ પરથી ઊખડીને રોડ પર ફંગોળાતું હતું. ક્યાંક બગડેલી સ્ટ્રીટ લાઈટમાં રાતના અંધારાએ અધિકારપૂર્વક અંકો જમાવ્યો હતો. એણે ધીમી ગતિએ ચાલતા સ્કૂટરની ઝાંખી હેડ લાઈટમાં દેખાય તેટલા રોડ પર નજર ઠેરવી રાખી હતી. દસેક મિનિટમાં એ એની સોસાયટીની નજીક પહોંચ્યો ત્યારે વચ્ચે થોડોક સૂનો વિસ્તાર આવ્યો. ત્યાં મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના પ્લોટ્સ હતા, ખાલી જ હતા. ત્યાં જ એક લાલ સિંહાન કાર સામેથી પૂરપાટ આવી. એની તાતી હેડલાઈટમાં રતિલાલની આંખ અંજાઈ ગઈ. એણે બાજુ પર સ્કૂટર ઊભું રાખી દીધું. એ કાર ચીંઈઈઈ . . . કરતીક બ્રેક મારીને ઊભી રહી ગઈ. કારમાં દાઢીવાળા ડ્રાઈવરે ખીસામાંથી તમાકુ-મસાલાની પડીકી કાઢી, હાથમાં ઢાલવી, ને એને બીજા હાથે ઘસીને ગલેફાંમાં દબાવીને મૂકી. એ પિસ્તાલીસ-પચાસનો હશે. એના એક ગાલ પર કાપો હતો. એની બાજુમાં બેઠેલો સહેજ ગોરા વાનનો, ચીબા નાકવાળો, ત્રીસ-પાંત્રીસનો હશે. એ કારની નંબર પ્લેટ પર રતિલાલની નજર પડી. એ સરખા આંકડાવાળો નંબર

યાદ રહી જાય એવો હતો. પાછળના ડોરમાંથી એક જુવાન છોકરીને ઉતારીને કાર જતી રહી. એ છોકરી બાજુની ફૂટપાથ પર આવી ને એનાથી ત્યાં જ બેસી પડાયું. એ જોઈને રતિલાલ ચોંક્યો.

એક રિક્ષાવાળાએ એ બેઠેલી છોકરી સામે રિક્ષા ધીમી પાડી, સવારી મળે એ આશાએ. પછી એ આગળ નીકળી ગયો. રતિલાલે જોયું કે ફૂટપાથ પર બેઠેલી એ છોકરીએ એના બે ઘૂંટણ પર માથું ઢાળી દીધું હતું. એ એની પાસે ગયા: “શું થયું, બેટા? તબિયત તો સારી છે ને?” છોકરીએ ચમકીને એની સામે જોયું. એની સજળ આંખોમાં પીડા અને લાચારીની રતાશ હતી. એનો નીચલો હોઠ કશુંક વાગ્યું હોય એમ ફૂલી ગયો હતો. એના ડાબા ગાલ પર નખ જેવું વાગ્યાનો ઘસરકો હતો. એણે છોકરીને ટેકો દઈને ઊભી કરી. એણે ઊંહકારો ભર્યો. એનો પંજાબી ડ્રેસ ચોળાઈ ગયેલો હતો. એને જોઈને છોકરીથી રડી પડાયું. રતિલાલે ગભરાઈને રમેશને ફોન કર્યો. થોડી વારમાં રમેશ ત્યાં કારમાં આવી ગયો. છોકરી એટલું જ બોલી શકી: “અંકલ, મારી ઇજ્જત . . .” રમેશે પોલીસને જાણ કરવાની વાત કરી, પણ છોકરીએ હાથ જોડીને ના પાડી. રમેશે રતિલાલને શોભાભાભી રાહ જોતાં હતાં એટલે ઘરે જવાનું કહ્યું ને એ છોકરીને એના ઘરે મૂકવા કારમાં નીકળ્યો.

ઘરે આવીને રતિલાલે શોભાને વાત કરી કે એક રેઈપ કેસવાળી છોકરી રોડ પર મળી—સાંભળીને જ સોફા પર બેઠેલી શોભા ભારે શરીર હોવા છતાં ઊભી થઈ ગઈ. રતિલાલને એના હાઈ બી.પી.ની ચિંતા થઈ આવી. “તમે? તમે છોકરીને રોડ પર એકલી છોડી આવ્યા?” શોભાએ ગુસ્સાથી પૂછ્યું. “અરે! રમેશ એને ઘરે મૂકવા ગયો . . . એણે જ મને અહીંયાં મોકલ્યો. તું મારી રાહ જોતી’તી એટલે.” રતિલાલ એને ટાઢી પાડવા મથ્યો. “પણ તમારે જવું જોઈએને સાથે! હું રાહ જોતી’તી એટલે? આપણે કંઈ નવાં પરણેલાં છીએ!” શોભાના કટાક્ષોથી એ આમ પણ ટેવાયેલો હતો. “હવે?” શોભાએ જે પોલીસ કેસ થશે એ વાતને છોડી. “એ તો જ્યારે એ લોકો ફરિયાદ કરશે તે પછીની વાત છે” કહીને રતિલાલ ચૂપ થઈ ગયો. “જુઓ . . . બઉ બરાબ થયું. તમે બીજાં કોઈને જોયા, છોકરી સાથે?” એણે જાણે પોલીસ તપાસ હોય એમ પૂછ્યું. “હા. ડ્રાઈવર, ગાલ પર કાપાવાળો, ને ચીબા નાકવાળો બીજો એક જણ.” રતિલાલ બોલ્યો. “લ્યો, તો કહેતા કેમ નથી? પોલીસ પૂછપરછ કરશે ત્યારે બધું જણાવજો બરાબર. પેલા બદમાશને સજા થવી જ જોઈએ.” રતિલાલે હકારમાં ડોકું હલાવીને કહ્યું: “મને એ કારનો નંબર પણ યાદ રહી ગયો છે.” શોભાએ ચપટી વગાડી: “લ્યો, તો કહેતા કેમ નથી? તો તો એ ગુંડો પકડાઈ જ ગયો સમજો . . .” પછી એ સ્વગત બોલી: “છોકરી ફૂટપાથ પર અડધી રાતે ઢગલો થઈને બેસી પડી . . . બિચારીની ઇજ્જત લૂંટાઈ છે!” રતિલાલ ધીમા અવાજે બોલ્યા: “હા, એ બિચારી . . .” “શું થશે?” શોભાએ કપાળ પર

કરચલીઓ સાથે પૂછ્યું. રતિલાલે એની રોજની દવા અંગે પૂછીને જવાબને ટાળ્યો. શોભા સૂઈ ગઈ તે પછી પણ એના ચહેરાની ખેંચાયેલી રેખાઓમાં ચિંતા દેખાતી હતી.

સવારે રમેશનો ફોન આવ્યો. શોભાએ મોબાઇલ ફોનને લાઉડ પર રાખવા કહ્યું. રમેશનો અવાજ ભારે હતો, કદાચ ઉજગરાને લીધે, આઘાતને લીધે. “રતિલાલ, એ નરાધમ કોણ છે, ખબર છે? પેલો ‘કાકાજી’ તરીકે ઓળખાય છે એ બિલ્ડર! આ વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં ઉમેદવાર પણ છે. જો, એ છોકરીનું નામ રમા છે, ને એના બાપની કરિયાણાની નાની દુકાન છે. રમાના પપ્પા તો બિચારા દીકરીને વળગીને એટલું રડે . . .” રમેશનો અવાજ ગળગળો થઈ ગયો. આ સાંભળીને ડ્રોઈંગરૂમને સરખો કરતી શોભાના ચહેરા પર દુઃખ તરી આવ્યું, ને એ રતિલાલને તાકી રહી. “ગમે તે હોય પણ આ છોકરી રમા છે હિંમતવાળી! શરૂઆતમાં તો એ બઉ રડી, પણ છેવટે એના રડતા પપ્પાને એણે જ છાના રાખ્યા! રમાની મા કિડનીની લાંબી બીમારી પછી ગયા વરસે ગુજરી ગયેલી. એની સારવાર અંગેના ખર્ચ માટે એનાં પપ્પાએ વ્યાજના ઊંચા દરે પૈસા ઉઘાર લીધેલા, એક ખાનગી પેઢી પાસેથી. માથે ખાસ્સું દેવું ચઢી ગયેલું છે. પેઢીમાંથી ઉઘરાણી ચાલ્યાં કરે. રમા માટે કોઈ પણ નોકરી શોધ્યા વગર છૂટકો જ નહોતો.” “અરેરેરે . . . બિચારી!” ટીવીને લૂગડાંથી લૂછતી રમા બોલી. “એણે એક સેલ્ફ ફાઇનાન્સ સ્કૂલમાં ટીચરની નોકરી માટે અરજી આપેલી. એડહોક પોસ્ટ હતી. સવારે વોક-ઇન ઇન્ટરવ્યૂ પછી એક ધૂન આવીને એને ગુસપુસ કડી ગયો કે ટ્રસ્ટીસાહેબને એ હોશિયાર લાગી છે, ને બાયોડેટા સાથે સ્કૂલની ઓફિસમાં સાંજે બોલાવી છે. રમાને આ બધું ખાનગી રાખવાનું કહેવાયેલું, બીજાં ઉમેદવારોને ખબર ના પડે એટલે. રમાએ ફક્ત એના પપ્પાને જ આ ખાનગી મુલાકાત અંગે જણાવેલું.”

ત્યાં જ ફોનમાં પાછળથી ચંદાનો અવાજ સંભળાયો: “પપ્પા, વોટ્સએપ પર ઇન્વિટેશન મોકલી આપ્યુંને?” રમેશે એને જવાબ આપીને વાત ધીમા અવાજે આગળ ચલાવી. “રમા ફાઇલ લઈને સાંજે સાત વાગ્યે ત્યાં પહોંચેલી. એક ધૂન જ હતો આખી સ્કૂલમાં. પેલો સવારવાળો જ ધૂન. રમાએ રાહ જોઈ એ દરમ્યાન એને ચા-નાસ્તો પણ અપાયેલો. નવેક વાગ્યે લાલ સિડાન કાર સ્કૂલના કમ્પાઉન્ડમાં આવતી એણે બારીમાંથી જોયેલી.”

રમેશ બોલતાં અટક્યો. ફોન લઈને બેઠેલો રતિલાલ કંઈ ન સૂઝતાં ઊભો થઈ ગયો. શોભા એની નજીક ઊભી રહી ગઈ. રમેશે વાતનો દોર સાંધ્યો: “પેલો ધૂન રમાને ઉપલે માળે પાછળના ભાગે આવેલા રૂમમાં લઈ ગયો, એવું કહીને કે મુલાકાત ખાનગી રાખવાની છે, ને ત્યાં સીસીટીવી કેમરા નથી. મોટા સ્ટોર-રૂમ જેવા લાગતા એ રૂમના એક ખૂણામાં ગાંધીજીનો તૂટેલી ફેમવાળો ફોટો, તૂટેલી

બેનિયસ ને ખુરશીઓ હતી. બીજે છેડે એક વૂડન દીવાન હતો, જેના પર ગાદલું વાળેલું પડ્યું હતું. પ્યૂન બે ગાદીવાળી ખુરશીઓ લઈ આવ્યો, ને દીવાન પાસે મૂકી ગયો. રમા એક ખુરશી પર બેઠી . . . દસેક મિનિટમાં ‘કાકાજી’ આવ્યો. એ બીજી ખુરશી પર બેઠો. એણે સફેદ ઝભ્ભો ને સુરવાલ પહેરેલાં હતાં. એણે પહેલાં રમા સાથે એનાં ભણતર, એનાં કુટુંબ વિશે લાંબી વાત કરી. એણે ભાર દઈને જણાવ્યું કે આ સ્કૂલનો કારભાર એ પોતે જ ચલાવે છે, ને એને એડહોક પર, ને પછી, કાયમી ધોરણે પણ નોકરી અપાવશે. એણે એય કહ્યું કે એના પપ્પાના માથા પર જે પેઢીનું દેવું છે એનો માલિક એનો લંગોટિયો દોસ્તાર છે.”

રમેશનો અવાજ ધીમો થઈ ગયો. કદાચ પેલી ભયાનક ઘટના નજીક જ હતી એટલે. રતિલાલે પોતાના મોં પર હાથ ફેરવ્યો. શોભા દીવાલ પર લટકાવેલા કેલેન્ડરમાં ભગવાનના ફોટા સામે જોઈ રહી. રમેશે સહેજ ઉશ્કેરાઈને કહ્યું: “પેલાએ દીવાન પરના વાળેલા ગાદલાને પાથર્યું. એ ત્યાં બેઠો. એણે રમાને એની ફાઈલ સાથે બાજુમાં બેસવાનું કહ્યું. પણ એણે ઊભાં ઊભાં જ ફાઈલ પેલાની સામે ધરી. એણે રમાને કહ્યું કે બાપને માથે આટલું દેવું છે તો તું દીકરી થઈને નોકરી પણ નહીં કરે . . . એણે એને દીવાન પર ખેંચી. રમા ફાઈલ લઈને બહાર નીકળી જવા મથી, પણ બારણું બહારથી બંધ હતું. ‘કાકાજી’ એને ખેંચીને દીવાન પર લઈ ગયો, બોલતો રહ્યો, લેણદેણની વાત છે . . .” રમેશનો નિઃસાસો સંભળાયો. ચુપકીદી છવાઈ ગઈ. “પછી . . . રમા ત્યાં સિટી બસમાં આવેલી, એટલે ડ્રાઈવર ને પ્યૂન એને કારમાં ઘરે મૂકવા નીકળ્યા. ઘર પાસે કોઈ ઓળખીતું મળી જાય એટલે રમા આ દૂરના વિસ્તારમાં ઊતરી.” રમેશે ઉધરસ ખાધી. “રતિલાલ, તને ખબર છે એણે મને શું કહ્યું? એણે જ્યારે તને રોડ પર એને ટેકો આપતા જોયો ત્યારે એને થયું કે જાણે તારણહાર આવી ગયો . . .” રતિલાલની આંખે ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. રમેશે ફોન બંધ કર્યો કે તરત શોભાનો કોધ પેલા બળાત્કારી પર વરસી પડ્યો. “એ નાલાયકને લેણદેણ બરાબર ચૂકવી દો તમે . . . જુઓ, તમે જણાવી દો પોલીસને . . . કારનો નંબર, પેલો ગાલ પર કાપાવાળો ડ્રાઈવર, ને પેલો ચીબા નાકવાળો. ક્યાં છટકીને જશે એ ‘કાકાજી’!” રતિલાલે એને ધીરજ રાખવાનું કહ્યું.

તે દિવસ પછીથી જ્યારે નીચે ગલીમાંથી ચૂંટણી પ્રચારનું લાઉડસ્પીકર ગુંજે એટલે રતિલાલને ‘કાકાજી’ યાદ આવે ને એનાં જડબાં સખત થઈ જાય. એ બદમાશને સજા તો મળવી જ જોઈએ. એ કેટલાની જિંદગી આ રીતે બગાડશે... એ પોતાનો મોબાઇલ ફોન વારંવાર તપાસતો રહ્યો. આ રીતે અઠવાડિયું ગયું પણ પોલીસરેશનથી સાક્ષીના સ્ટેટમેન્ટ માટે કોઈ ફોન ના આવ્યો. રતિલાલ કરતાં શોભાની બેચેની વધારે હતી: “રમેશભાઈએ તો એ છોકરીને તમારો નંબર આપેલો

હતો એટલે એ લોકો પોલીસને ફરિયાદ કરે તો પોલીસ પાસે પણ તમારો નંબર પહોંચી જ જાય. છોકરીવાળાએ ફરિયાદ કરવાનું માંડી વાળ્યું હશે? એ લોકો પર દબાણ હશે? ભલેને ‘કાકાજી’ પૂરો ગુંડો છે, આપણે મચક નહીં આપીએ . . . ” શોભાએ એને રમેશભાઈને ફોન કરવાનું કહ્યું. રતિલાલે ફોન લાઉડ પર રાખ્યો. રમેશે એને ધીરજ રાખવાનું કહ્યું: “જો, બઉ કોમ્પ્લેક્સ પરિસ્થિતિ હોય છે રેઇપ કેસમાં. આપણા સમાજમાં કુંવારી છોકરી માટે સહેલું નથી ફરિયાદ કરવાનું . . . આ છોકરી પણ ચંદાની જ ઉંમરની. એનું આવું થયેલું જાણીને પછી કોણ એને પરણે? બાપેય બિચારો શું કરે? એણેય આ મા વગરની છોકરીને થાળે તો પાડવાનીને . . . ” એમને રમેશની વાત સાચી લાગી. આમેય છોકરીએ દુઃખ તો ભોગવી જ લીધું છે . . . એ વધારે કેટલુંક સહન કરે! પણ એમ તો ‘કાકાજી’ જેવો નરાધમ બળાત્કારી બચી જાય!

આમ ને આમ અઠવાડિયાંઓ ગયાં. રમેશ દીકરીની સગાઈના પ્રસંગની ખરીદી-આયોજનમાં વ્યસ્ત હતો, એટલે હવે રતિલાલ એને એ ઘટના અંગે ફોન નહોતો કરતો. એક સવારે છાપામાં એણે ચૂંટણીપ્રચારની જાહેરાત જોઈ—‘કાકાજી’નો પૂરા કદનો ફોટો. એણે શોભાને એ બતાવ્યું. બંનેએ એ દિવસે છાપું વાંચ્યું જ નહીં. રાતે સૂતી વખતે શોભાએ કહ્યું: “પેલી છોકરીવાળી વાતને આજે મહિનો થઈ ગયો. પોલીસનો ફોન નથી આવ્યો. એ લોકોએ ફરિયાદ કરી લાગતી નથી. . . . પેલો કેટલાંને હજી ફસાવશે . . . આપણે પોલીસના ફોનની રાહ શું કામ જોવી જોઈએ? સાક્ષી તરીકેનું સ્ટેટમેન્ટ તમે સામેથી પોલીસસ્ટેશનમાં જઈને આપી જ શકોને!” પછી રમાએ ગંભીર અવાજે એને કહ્યું: “જુઓ, આજ લગી તમે હંમેશાં જતું કર્યું, સહન કર્યું, સમાધાન કર્યું. પણ આ એક છોકરીની ઈજ્જતનો સવાલ છે. આપણી છોકરી હોત તો?” રતિલાલે હોંકારો ભણ્યો. શોભાની વાત સાચી છે—એક છોકરી પર બળાત્કાર થયો ને કશું ન બન્યું હોય એમ દિવસો, અઠવાડિયાં ઠંડકથી વીતી ગયાં ને એ વાતને મહિનો પણ થઈ ગયો!

રાતે મોડે સુધી રતિલાલને ઊંઘ ના આવી. રમેશે શું કહેલું? એ છોકરીને હું તારણહાર લાગેલો! બાકી આમ તો હું ક્યારેય ખાસ કશું ઉકાળી શક્યો નથી. મારી જાતે જોખમો કે નિર્ણયો લેવાની હિંમત જ ક્યાં છે મારામાં? જ્યારે પણ પડકાર હોય, ત્યારે એ ઝીલવાને બદલે હું કોઈ બહાનું શોધીને સમાધાન કરી લઉં. એ કાળી ક્ષણે મારો ડાબો હાથ ભયથી ધ્રૂજવા માંડે, ને હું છેવટે પાણીમાં બેસી જાઉં. છાજ ધોરણમાં મેં મનિયાને મારામાંથી પરીક્ષામાં ચોરી ના કરવા દીધી એટલે એણે મને રિસેસમાં તમારો મારેલો, બધાંની વચ્ચે. ત્યાં જ મનિયાની નાની બેન, એ જ સ્કૂલમાં ભણતી, આવી ચઢી. એ થોડાક દિવસ પહેલાં લપસી ગયેલી એટલે એનો હાથ ભાંગી ગયેલો. એની બેનનો પ્લાસ્ટરવાળો હાથ જોઈને મને બહાનું મળી

ગયું, મનિયાને તમાચો ન મારવાનું. મારા ડાબા હાથમાં ડરની ધ્રુજારી આવી ગઈ. મારા હાથ પર પણ પ્લાસ્ટર હોય એમ મારો હાથ મનિયા સામે ઊંચો થયો જ નહીં. લગ્ન પછી હું શોભા સાથે રાતે પિક્ચર જોઈને થિયેટરની બહાર નીકળ્યો, ને એક મવાલીએ શોભાને ધક્કો માર્યો. પણ એ થિયેટરમાંથી છૂટેલા ટોળાની ધક્કામુક્કીમાં મારામારી થાય તો આછી પીળી સાડીમાં કોમળ, સુંદર દેખાતી શોભા જોખમમાં મુકાય—મને બહાનું મળી ગયું. મારા ડાબા હાથમાં બીકની ધ્રુજારી ફરી વળી. મેં ઘરે જવા શોભાને રિક્ષામાં બેસાડી દીધી. મને હજીયે યાદ છે, શોભાએ મવાલીની સામે ગુસ્સાથી જોયેલું, ને એટલું જ મારી સામે પણ. હું શોભાને ગમે એટલું સમજાવું, પણ આખી જીંદગી એણે મને આ વાતનું મહેણું માર્યાં કર્યું... બેન્કમાં પણ થોડાંક વરસોમાં મારી જે જે બ્રાંચમાં બદલી થાય ત્યાં બધાં જ મને “રતિલાલ તો ભગત છે” એવું કહે. કોઈ પણ ક્લાયન્ટની સાવ વાહિયાત ફરિયાદ પણ હું “સૌરી” કહીને સાંભળી લઉં એટલે. મારી સામે મેંનેજર પાસે કમ્પ્લેઇન ગઈ તો! બેન્કની નોકરી તો મારી જીવાદોરી—એમાંથી જ તો મારા ફ્લેટ-કારના હપ્તા ભરાતા, કોઈ બાપીકી મિલકત તો હતી નહીં. મારી પ્રતિભા તો જુઓ! કોઈ ક્લાયન્ટ સાથે ઝઘડવાની હિંમત નહોતી એટલે મેં લાંબા ગાળાની આર્થિક લાચારીનું બહાનું પણ શોધી લીધેલું!

રતિલાલ પથારીમાંથી ઊભા થયા, કિચનમાં ગયા, પાણી પીધું. એ પાછા પથારીમાં આવીને આડા પડ્યા. શોભા બીજી બાજુ પડાનું ફરીને ઊંઘતી હતી. . . . અપમાન કે અન્યાય સામે હું નસેનસમાં સમસમી રહેતો, હુંય માણસ છું, પણ એ જવાળામુખી ફાટતો નહીં—કશુંક પાણીના રેલાની જેમ એ આગને છમ્મ દેતુંક હોલવવા માંડતું. શું હશે એ? એ કદાચ જોખમ ન લઈ શકવાની મારી જન્મજાત નબળાઈ હોય, કદાચ અજાણ્યાં પરિણામનો મારો કાયમી ભય હોય, કદાચ મારી કાયરતા હોય . . . શોભાને જેમ સૂઝ્યું તેમ મને કેમ સામેથી સાક્ષી તરીકેનું સ્ટેટમેન્ટ આપવાનું સૂઝ્યું નહીં? સાક્ષીના સ્ટેટમેન્ટ માટે પોલીસ મને ફોન કરે એ રાહ જોવાનું મેં બહાનું પકડી રાખ્યું. એ બેડરૂમના સીલિંગ ફેનને તાકી રહ્યો. આખી જિંદગી ઘરના હપ્તા, કારના હપ્તા . . . જીવનને હપ્તામાં જ જીવ્યું. મેં પડકાર કે જોખમની ચુકવણી પણ હપ્તાથી જ કરી. એક ઘા ને બે કટકા તો ક્યારેય કર્યાં જ નહીં. મેં બધું જ ઊંઘઈની જેમ કોતર કોતર કર્યું . . . પણ આ તો હદ થઈ ગઈ. છોકરીની ઈજ્જત લૂંટાય, રોડ પર રાતે ઉતારી દેવાય, એ ફૂટપાથ પર બેસી પડે, ને હું એના બળાત્કારનું એના મોઢે જ સાંભળ્યા પછી એક મહિના લગી રોજ નિરાંતે પથારીમાં ઘોર્યાં જ કરું! એણે પોતાને પાનો ચઢાવવાની કોશિશ કરી—નાનપણમાં મનિયાએ મને તમાચો બરાબર જ માર્યો હતો, તું તમાચાને જ લાયક છે, બીકણ રતિલાલ!

સવારે રતિલાલે ટીવી પર શહેરની લોકલ ચેનલ ચાલુ કરી. ‘કાકાજી’ ઇન્ટરવ્યૂ આપતો દેખાયો. રતિલાલે ટીવી બંધ કરી દીધું. એ સોફા પરથી ઊભો થઈને બારી પાસે આવ્યો. શહેર સાથે જોડાઈ ગયેલા અડધો કિલોમીટર દૂરના ગામડાનાં ઢેર નીચે રોડ પરથી જતાં હતાં. બિલ્ડિંગના કમ્પાઉન્ડમાંના આસોપાલવના ઝાડની ડાળી પર દેવચકલી બેઠેલી દેખાઈ. ત્યાં જ નીચેની બારીની છાજલી પરથી એક બિલાડો આસોપાલવની એ ડાળી પર કૂદ્યો. આસોપાલવમાં મચેલા લીલા ખળભળાટને એ હેબતાઈને જોઈ રહ્યો. એ બારીએથી ભારે પગલે પાછો ફરીને સોફા પર બેઠો. વિચારમાં ને વિચારમાં એણે ચશમાં કાઢીને પોતાના ઝભભાથી લૂછ્યા, પછી પહેર્યાં. એણે ઊંડો શ્વાસ ખેંચ્યો, ને પછી રમેશને ફોન કર્યો: “રમેશ, ગુડ મોર્નિંગ! કેવી ચાલે છે દીકરીની સગાઈની તૈયારી?” “ગુડ મોર્નિંગ! હા, યાર, હવે ત્રણ જ દિવસ રહ્યા છે. અરે ભાઈ, કામમાં રોજ રોજ નવું નવું ઉમેરાયા જ કરે છે! બોલ, કેમ છે તું, ભાભી? આવી રે’જો બંને જણાં!” ક્યાંક જવાનું હોય એમ રમેશ ઉતાવળે બોલ્યો. “રમેશ . . .” રતિલાલનો ગંભીર અવાજ સાંભળીને રમેશ ચમક્યો. “જો, રમેશ, હું આજે બપોર પછી પેલી સ્કૂલની નજીકના પોલીસસ્ટેશનમાં જવાનો છું. રમાના રેઈપ અંગે સાક્ષી તરીકે સ્ટેટમેન્ટ આપવાનો છું. પેલા નરાધમને એમ છોડવો નથી. નહીં તો એ બીજાં કેટલાંની જિંદગી બગાડશે . . .” રમેશ ઘડીક ચુપ રહીને બોલ્યો: “યુ આર રાઈટ. જો તને કારનો નંબર પણ યાદ છે. તેં ડ્રાઈવર અને બીજા માણસને જોયેલા પણ છે. તકલીફ ખાલી એટલી છે કે સમય બહુ વીતી ગયો છે એટલે છોકરીની મેડિકલ એગ્ઝામિનેશનથી પુરાવો નહીં મળે. હા, પણ તારા સ્ટેટમેન્ટથી ‘કાકાજી’ સામે એફ.આર.આઈ. રજિસ્ટર થઈ શકે. જો, ચંદાની સગાઈ છે એટલે . . . નહીં તો હું તારી સાથે આવત. બેસ્ટ ઓફ લક!” “થેન્ક યુ! પ્લીઝ, તું દીકરીની સગાઈ પર ધ્યાન આપ. બાય...” રતિલાલે પોતાના અવાજને પરાણે દઢ બનાવ્યો. શોભા બોલી: “હું આવીશ તમારી સાથે પોલીસસ્ટેશનમાં.” રતિલાલ ચિડાઈ ગયો: “ના, હું એકલો જ પૂરતો છું.” પછી એ તંગ વાતાવરણને હળવું કરવા બોલ્યો: “એ પોલીસસ્ટેશન છે, હિલ સ્ટેશન નથી.” પણ દરમ્યાનમાં શોભા રતિલાલ માટે શુકનના દહીં અને ધાણા ચમચીમાં લાવવા કિચનમાં પહોંચી ગઈ હતી.

પોલીસસ્ટેશનનાં પગથિયાં ચઢીને રતિલાલ અંદર દાખલ થયો. એની સાથે બાજુમાંથી કોઈ અથડાયું—હાથકડીથી બંધાયેલા લાંબી મૂછવાળા એ આરોપીને એક પોલીસ કોન્સ્ટેબલ અંદર લઈ જતો હતો. આરોપીએ રતિલાલ પર ઘેન-ઘેરી નજર ફેંકી. એના મોંમાંથી આવતી દારૂની તીવ્ર વાસથી રતિલાલ સંકોચાઈને બીજી બાજુએ ખસી ગયો. એણે સામેના ખૂણામાં ટેબલ પર કશુંક નોંધતા એક પોલીસ ઓફિસરને જોયો. રતિલાલે એને પોતાનું કામ જણાવ્યું. એ પોલીસ ઓફિસરની

આંખમાંના ઉજાગરાએ ઔપચારિકતા ધારણ કરી. એની પીઠ આંખોએ રતિલાલના ચહેરા પરની લગભગ બસો રૂપિયાની ચશમાંની ફેમ અને ઇસ્ટ્રી થયા પછી બેત્રણ વખત પહેરાઈ ચૂકેલા એના સુતરાઉના ટૂંકી બાંયનાં શર્ટ અને પેન્ટને માપી લીધાં. એણે એને બાજુના રૂમમાં પરમાર સાહેબની ઓફિસ ચીંધી બતાવી. રતિલાલ ત્યાં ગયો. પ્યૂને કહ્યું કે પરમાર સાહેબ કોર્ટમાંથી થોડીક વારમાં આવે છે. પ્યૂન એની સામે વધુ માહિતીની આશાએ રસપૂર્વક તાકી રહ્યો. એની સામાજિક બનવા મથતી નજરને પોતા પરથી ઉખાડીને રતિલાલ બહાર લાકડાના બાંકડા પાસે ગયો. બાંકડા પર બેસતાં પહેલાં ત્યાં ચાલતી એક કીડી પોતાની નીચે દબાઈ ન જાય એટલે એણે ફૂંક મારીને એને પાછળ હડસેલી.

રતિલાલ પોતાની સમૂચી સાહસિકતાને સમેટીને, પંડના પોટલે વાળીને, એની ગાંઠ કસીને બાંકડા પર બેઠો હતો. એ ભલેને મોટો બિલ્ડર હોય, એમ.એલ.એ. થાય તોય શું! એવાને તો ઇક્સપોઝ કરવા જ જોઈએ . . . ઇન્સ્પેક્ટર પરમાર આવે ત્યાં લગી મારે સાક્ષીના સ્ટેટમેન્ટ આપવાના મારા નિર્ણયને વળગી રહેવાનું છે, હિંમતને ટકાવી રાખવાની છે. પરમાર સાહેબ પણ વહેલા આવી જાય તો સારું . . . હમણાં ચિત્તને બહાર જ પરોવી રાખવું પડશે, રખેને મન પાછું કોઈ શક્યતાથી ડગી જાય . . .

રતિલાલે પોતાના ચશમાંના કાચને રૂમાલથી સાફ કર્યા, ને નાકની ઢાંડી પર બરાબર ગોઠવીને પહેર્યાં. એ કમ્પાઉન્ડમાંના લીમડાના ઝાડને ઘડીક તાકી રહ્યો. એના થડને ટેકે એક ફાટેલી સીટવાળી, કટાઈ ગયેલી પડતર સાઈકલ ઊભેલી હતી. એણે એ વિશે વિચારવાની કોશિશ કરી. કદાચ એ મુદ્દામાલનો ભાગ હશે. એક ખૂણે કદાચ ગામડેથી આવેલા ટોળામાં કડિયાળી ડાંગો લઈને ઊભા રહેલા બેત્રણ જણા ઉશ્કેરાઈને વાતચીત કરતા હતા. એમાં એક માજી માથે લૂગડું ઓઢીને રડતાં હતાં—કાં તો એનું કોઈ ગુનો કરીને અંદર હશે, કાં તો એનું કોઈ ગુનાનો ભોગ બન્યું હશે. ચાની એલ્યુમિનિયમની કીટલી ને કાચના નાના ગ્લાસ લઈને એક છોકરો ગેટમાંથી અંદર આવતો હતો. એક ઊંડો શ્વાસ લઈને રતિલાલે નજર ફેરવી ને લોબી તરફ વાળી. ત્યાં પાળી પર કાગડો ચાંચ ઘસતો હતો. એ કાગડાની સ્નિગ્ધ, સબળ, સાવધ કાળાશને તાકી રહ્યો. કાગડાને કશાંકની વહેલી ખબર પડી હોય એમ એ પાળી પરથી ઊડી ગયો. કમ્પાઉન્ડના ગેટ પર ઘરઘરાટી કરતી રિક્ષા આવીને ઊભી રહી. રતિલાલે ત્યાં નજર ઠેરવી. એમાંથી કોઈક છોકરી ઊતરી, એણે મોઢે દુપટ્ટો ઢાંકેલો હતો. એ ઝડપથી કમ્પાઉન્ડમાં આવી ને પોલીસસ્ટેશનનાં પગથિયાં ચઢવા માંડી. ચાની કીટલીવાળો છોકરો રતિલાલની બાજુમાંથી પસાર થયો. પેલા પ્યૂને લોબીને નાકે જઈને નાક સાફ કર્યું. રતિલાલે ફરીથી પેલા લીમડા પર નજર ઠેરવી. એ એને આ વખતે ઓછો લીલો દેખાયો. એની નજર એના

બાંકડા પર પાછી વળી. છએક ફૂટ લાંબા એ બાંકડાની બેઠક વપરાશને કારણે લીસી થઈ ગઈ હતી. પેલી કીડી હવે બાંકડા પર દેખાતી નહોતી. બાંકડાના એક હાથમાં ફાટ પડેલી દેખાતી હતી. કદાચ કીડી એમાં ઘૂસી ગઈ હોય . . .

“અંકલ . . .” રતિલાલે ચમકીને ઊંચું જોયું. સામે છોકરી ઊભી હતી, મોઢું દુપટ્ટાથી ઢંકાયેલું હતું. “અંકલ . . .” એ ફરીથી બોલી, ને એણે મોઢા પરથી દુપટ્ટો ખોલ્યો. એનો ચહેરો જાણીતો લાગ્યો. “અંકલ, . . . હું રમા . . . તે રાતે રોડ પર . . .” એના મોં પર દુઃખ વધારે હતું કે શરમ એ કહેવું અઘરું હતું. રતિલાલ સૂન થઈ ગયો. “રમેશ અંકલનો ફોન હતો . . . કે તમે સાક્ષીનું સ્ટેટમેન્ટ આપવાના છો.” બોલતાં રમાની આંખમાં ઝળઝળિયાં દેખાયાં. કળ વળતાં રતિલાલે રહીસહી હિંમત ભેગી કરીને બોલી નાંખ્યું, “હા, સ્ટેટમેન્ટ આપવાનો છું. આપવું જ જોઈએને . . . પેલાને સજા મળવી જ જોઈએ.” “અંકલ, તમારી વાત સાચી છે . . . મારા પપ્પા બનીને તમે આ મારા માટે જ વિચાર્યું છે. એટલે મને કહેતાં શરમ પણ આવે છે . . .” રતિલાલે જોયું કે પ્યૂનની સામાજિક બનવા મથતી નજર એમના પર તકાયેલી હતી. એણે રમાને ઇશારો કરીને બાજુમાં બેસી જવા કહ્યું. “અંકલ, સોરી . . . પ્લીઝ . . . સ્ટેટમેન્ટ ના આપશો.” બેસીને એ કાકલૂદી સાથે બોલી. રતિલાલ હચમચી ગયો. “અંકલ . . .” રમા રડમસ અવાજે બોલી, “સ્ટેટમેન્ટ ના આપશો, અંકલ. આજે ‘કાકાજી’નો મારા પર ફોન હતો. જો અમે પોલીસને ફરિયાદ કરીશું તો પેઢી હવે ઉઘરાણીને બદલે અમારું મકાન-દુકાન લિલામ કરાવશે.” એનો અવાજ હતાશાથી લથડ્યો: “તમે મને જેમ ફૂટપાથ પર જોઈ હતી ને એમ હું ને પપ્પા બંને ફૂટપાથ પર આવી જશું. પપ્પા ભાંગી પડ્યા છે. મારે મમ્મી પછી હવે પપ્પાને નથી ગુમાવવા . . .”

પડી ગયેલા પવનમાં સ્થિર ઝાડવાની જેમ રતિલાલ ચુપ હતો. એના મનમાં બાંધેલા માટીના બંધને કશોક ફૂટેલી પાણીની સેર ગુપચુપ પલાળવા માંડી. એના ડાબા હાથમાં ઘ્રુજારી ફરી વળી, ને પાણીની પાઈપલાઈનમાં ભંગાણ પડતાં અચાનક ફુવારો ઊડે એમ એનાથી બોલાઈ ગયું: “બેટા, નહીં આપું સ્ટેટમેન્ટ.” રમાથી એના બે હાથ જોડાઈ ગયા: “થેન્ક યુ, અંકલ . . . તમે સાચા જ છો, પણ . . .” “તુંય ખોટી નથી . . .” રતિલાલ ઊંડો શ્વાસ લઈને બોલ્યો. બાંકડા પરથી ઊભી થઈને રમા એને પગે લાગતી હોય એમ વાંકી વળી. એણે રમાના માથા પર હાથ મૂક્યો. પછી એ મોં પર દુપટ્ટો વીંટીને ઝડપથી બહાર નીકળી ગઈ, આંખમાં ઊમટતી ભીનાશ સાથે હોડમાં હોય એમ.

બાંકડાના ભાગ જેવો થઈ ગયેલો રતિલાલ ઘડીક કમ્પાઉન્ડના ગેટને તાકી રહ્યો. પેલો કાગડો ફરીથી આવીને લોબીની પાળી પર એની અણીદાર ચાંચને ઘસતો હતો, જાણે એ રતિલાલે લીધેલા નિર્ણયના તાણા-વાણા નાણતો હોય. શોભા

તો મારો ઊઘડો લઈ જ નાંખશે, ઘરે પહોંચું એટલી જ વાર છે, ને પછીનાં વરસોમાં આ મહેણું માર્યા કરશે . . . “કાકા, પરમાર સાહેબ આવી ગયા છે.” બોલીને પેલો પ્યૂન એની સામે ઊભો રહી ગયો, જાણે રતિલાલને પરમાર સાહેબ પાસે લઈ જવાનું કામ એને જ સોંપાયેલું હોય. કદાચ એને બક્ષિસની લાલચ હશે. “હં . . .” રતિલાલના મોંમાંથી ઊંઢકારો નીકળ્યો. પ્યૂન એને દોરતો હોય એમ પરમાર સાહેબની ઓફિસ ભણી જવા લાગ્યો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી પ્યૂને પાછળ જોયું તો કાકા આવ્યા જ નહોતા. લોબીમાં આવીને એણે જોયું તો એ કાકા પોલીસ સ્ટેશનનાં પગથિયાં ઊતરીને ગેટ બાજુ જતાં હતા.

પોતાની સોસાયટીનું સરનામું આપીને રતિલાલ રિક્ષામાં બેસી ગયો. રોડ પર નજીક આવી ગયેલી ચૂંટણીને કારણે લાઉડસ્પીકર પરથી પાર્ટી-ઉમેદવારના નારા સંભળાતા હતા. પેલો ‘કાકાજી’ પણ આમ જ નારા લગાવતો હશે. દેખાવ કેટલો બરડ હોઈ શકે છે! હાથ મારો તો પડ તૂટીને હાથમાં આવી જાય. એને બજારનાં લારી-ગલ્લા, દુકાનો, સિટી બસ-સ્ટેન્ડ, દોડતી રિક્ષા-કાર પૂંઠાંનાં બનેલાં લાગ્યાં. બહારના બધા જ વિકલ્પો જ્યારે બટકી જતા હોય ત્યારે પોતાની જાત સિવાય ક્યાં ટેકો મળે! પણ આ જાત પણ . . . અડધાક કલાક પછી એની સોસાયટીના વિસ્તારમાં રિક્ષા પહોંચી અને કોર્પોરેશનના ખાલી પ્લોટ્સ આવ્યા. રમા અહીંયાં જ મહિના પહેલાં મળી હતી. એણે ચશમાં કાઢીને રૂમાલથી આંખો લૂછી, ને રિક્ષાવાળાને અટકવાનું કહ્યું. એ ત્યાં જ ઊતરી ગયો, ને મહિના પહેલાં રમા રાતે ફૂટપાથ પર જ્યાં બેસી પડી હતી ત્યાં તાકી રહ્યો. પછી એણે ચાલવા માંડ્યું.

જાત અને જગતને એકમેકમાં ખોઈ બેઠેલા રતિલાલે પાછળથી ડચકારાનો અવાજ સાંભળ્યો. રતિલાલના ઘરની દિશામાં જતાં પચીસ-ત્રીસ ગાયભેંસના ધણને હાંકતો, મલકાતો એક છોકરો પાછળ આવતો હતો—એણે પીળું ટી શર્ટ, કાળું પેન્ટ પહેરેલાં હતાં, એના બંને કાનમાં કડી હતી, એણે માથા પર પહેરેલાં હેડ બેન્ડ પર એના લાંબા વાળ વિખરાઈને ઝૂલતા હતા, ડોકની પાછળ બંને ખભા પર નાની લાકડી રાખીને એના બંને છોડા પર બંને હાથ ટેકવીને એ ધણને ડચકારતો-બુચકારતો લચકાતો ચાલતો હતો, ને એ ક્યારેક કોઈ ગીત ગણગણી લેતો હતો. ધ્યાનથી જોતાં એ મનમોજી ગોવાળિયાના હેડ બેન્ડમાં ખોસાયેલું મોરનું પીંછું રતિલાલને દેખાયું. રતિલાલ બાજુમાં રહીને ધણની સાથે ધીમે ધીમે ચાલવા માંડ્યો. એણે જોયું કે આગળ ચાલતી બે ગાય શિંગડાં હલાવતી રોડ પરથી બાજુમાં ઊતરી ગઈ. પણ પેલા ગોવાળિયાની વાંભ સાંભળીને પાછી ડોલતી ડોલતી ભાંભરતી રોડ પર આવી ગઈ. થોડીક વાર પછી બાજુમાં છોડવાઓ ભાળીને એક ભેંસ એનાં લાંબાં, વાંકાં શિંગડાં નમાવતી, ડોક લંબાવતી ત્યાં પહોંચી ગઈ. જેવી ગોવાળિયાની વાંભ સંભળાઈ તેવી જ ડોક ઊંચી કરીને, મસમોટું કાળું પેટ થથરાવતી ભેંસ પાછી

વળીને ધણમાં ભળી ગઈ.

ગોવાળિયાની વાંભ જ તો છેવટે ગાય-ભેંસને દોરી જશે પોતાનાં કોઢાર, વાછરડાં, પાડાં, ખાણથી ભરેલાં તગારા તરફ . . . એવું પણ હોય કે મેં સાક્ષીનું સ્ટેટમેન્ટ ન આપ્યું એમ નહીં, પણ મારા અંતરાત્માના અવાજે મને સાક્ષીનું સ્ટેટમેન્ટ ન આપવા દીધું હોય! મારા માંઘલાની વાંભ સાંભળીને મારો ડાબો હાથ ધ્રુજતો હોય . . . ગળે બાંધેલી ઘંટડીઓ રણકાવતી રાતી, ધોળી, કાબરચીતરી ગાય ને લાંબાં, વાંકાં શિંગડાં હલાવતી ભેંસોની ખરીઓની ગતિ ને લયમાં રતિલાલની ચાલ વધારે જાણતલ, વધારે બળૂકી થઈને ભળવા માંડી. ધીમે ધીમે એ ધણની વચ્ચે આવી ગયો. એની જમણી બાજુની ભેંસે ડોક લંબાવીને એના ખભાને એનું મોં અડકાવ્યું. એની ડાબી બાજુનાં બદામી વાછરડાંએ એનું પૂછ્યું એના શર્ટની બાંય પર ઉલાળ્યું. એના ડાબા હાથમાં ધ્રુજારી ફરી વળી. આથમતે અજવાળે વાંભ સંભળાતી રહી . . .

*

પ્રકીર્ણ

જાત સાથે વાત : ડૉ. સરોજિની જિતેન્દ્ર, ૨૦૨૩, Zen opus, નવરંગપુરા ગામ, અમદાવાદ, ૧૮+૧૧૬, રૂ. ૨૨૫ **માનસ-દર્શન :** સંકલન : નીતિન વડગામા, ૨૦૨૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૦+૧૮૦, રૂ. ૨૭૦ **ઉત્તરાવ-સ્થાને ગુલદસ્તા :** આર. એલ. પટેલ. ત્રીજી સંવર્ધિત, ૨૦૨૩, આર. એસ. પટેલ ચેરિટી, અમદાવાદ, ૨૦+૧૪૮, રૂ. ૧૨૦ **એનિમલ ફાર્મ :** અનુ. શરીફા વીજળીવાળા, ૨૦૨૩, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, ૩૦+૧૦૬, રૂ. ૨૦૦ **દિલની વાત દિલથી :** વિનયગિરી ગોસાંઈ, ૨૦૨૨, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૮+૧૫૨, રૂ. ૨૦૦ **પરમવીરની પરાક્રમકથાઓ :** નરેન્દ્ર પંડ્યા, ૨૦૨૩, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, ૮+૧૧૨, રૂ. ૧૭૦ **કેળવણીની કેડીએથી :** ગુલાબભાઈ જાની, ૨૦૨૩, સિસ્ટર નિવેદિતા પબ્લિકેશન, રાજકોટ, પૃ. ૧૭૨, રૂ. ૨૦૦ **પારીજાત-૨ :** પરષોત્તમ કાનાણી, ૨૦૨૩, લે. પોતે, ૧૨, સરદાર પટેલ સોસાયટી, જેસર રોડ, સાવરકુંડલા-૩૬૪૫૧૫, પૃ. ૧૭૬, રૂ. Nil **પ્રસંગરત્ન :** આ. વિજય મુનિચંદ્રસૂરિ, ૨૦૨૩, આ. ઓમકારસૂરિ આરાધના ભવન, સુરત, ૧૬+૧૫૨, રૂ. ૨૦૦ **શબદગંગા :** પૂજ્ય બાપુ, ૨૦૨૩, સનાતન ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, જસદણ, ૬+૧૫૮, રૂ. ૧૨૦ **હિંદુ ધર્મ સાંસ્કૃતિક અને શાસ્ત્રીય ચિત્ર :** ગુલાબરાય જોબનપુત્રા, ૨૦૨૩, એસ. એસ. બી. પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૦, રૂ. Nil **રવીન્દ્રનાથ :** પરિચય અને ૩ નાટ્યકાવ્યો : અનુ. શૈલેષ પારેખ, ૨૦૨૩, Zeno pus, નવરંગપુરા, અમદાવાદ, ૧૦+૧૧૦, રૂ. ૨૦૦ **ગાંધીજી વિરુદ્ધ ગુરુદેવ :** વિભાવના : સંકલન શૈલેષ પારેખ, ૨૦૨૩, Zen opus, નવરંગપુરા, અમદાવાદ, ૧૦+૧૧૨, રૂ. ૨૫૦ **રવીન્દ્રનાથ : એક કવિનું શબ્દચિત્ર :** (બુદ્ધદેવ બસુ), અનુ. શૈલેષ પારેખ, ૨૦૨૩, Zen opus, નવરંગપુરા ગામ, અમદાવાદ, ૧૦+૧૨૨, રૂ. ૨૨૫

ગુફાના મુખ તરફ જુઓ તો કલ્પનામાત્ર પણ ન આવે કે, એની અંદરનો અંધકાર કરોડો વર્ષ પહેલાંનો સમય અને તેનાં અગણિત રહસ્યો સાચવીને બેઠો હશે! તળાવડા જેવો અખાત રચતા દરિયાના પાણીની લંબાતી પટ્ટી એમાં દાખલ થતી અને પછી અંધારામાં વિલીન થઈ જતી દેખાઈ રહી હતી. એકની પાછળ એક એમ પાંચ વ્યક્તિઓ બેસી શકે તેવી અમારી પાતળી લાંબી નાવડી વિસ્મયનાં કેવાં પડળો ખોલવાની હતી, તેની થોડીક ધારણા મનમાં હતી ખરી. હા, વાંચ્યું હતું કે, વૈશ્વિક ધરોહરો – વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ્સમાં સ્થાન પામેલ આ સ્થળ 11/11/2011થી આધુનિક વિશ્વની સાત નૈસર્ગિક અજાયબીઓમાં પણ સ્થાન પામ્યું છે. વિશ્વના સૌથી પ્રભાવશાળી મનાતા આ ગુફાસંયોજનમાં સબટરેનિયન રિવર અર્થાત્ ભૂગર્ભમાં વહેતી નદી છે. આદિકાળથી અંધારાં વહેરીને વહી આવતો આ જળસ્રોત પર્વતથી સમુદ્ર સુધીનું અંતર કાપતી 8.2 કિલોમીટર લાંબી એક સંપૂર્ણ નદી છે.

સ્થળ તરફના સ્વાભાવિક ખેંચાણવશ પ્રવાસના પહેલા જ ચરણમાં એની મુલાકાત ગોઠવેલી, પરંતુ ત્યારે ખબર નહોતી કે, આજનો અનુભવ કલ્પનાતીત જ નહીં, સમયાતીત પણ બની રહેવાનો હતો! ભૂગર્ભમાં વહેતી નદી! એના વિશે વિચારતાં જ મન કલ્પનાને ચક્રોળે ચડી જતું. કેવું હશે એનું વહેણ? અને કેવી હશે એને આવરીને ઊભેલી ધરા? કયું તપ કરવા એ સમાધિસ્થ થઈ હશે? શી રીતે કરી શકાતો હશે એમાં જળપ્રવાસ? પ્રશ્નોની ઝરમરમાં ભીંજાતું મન એક નવા જ પ્રકારના અનુભવ માટે આતુર હતું. પણ એ માટે અમારે અનેક મુકામ સર કરવાના હતા.

ફિલિપીન્સના દ્વીપસમૂહમાં નૈઋત્ય દિશામાં પલાવાન નામનો ટાપુ આવેલો છે. આ ટાપુ પર પોર્ટો પ્રિન્સેસા નામનું ગામ વસેલું છે. સ્પેનિશ સંસ્કૃતિના રંગે રંગાયેલાં સ્થાનિક લોકો એનો ઉચ્ચાર પોએર્તો પ્રિન્સેસા એવો કરે છે. ત્યાંથી જમીનમાર્ગે પ્રવાસ કરતાં આશરે 70 કિલોમીટર દૂર સ્થિત 'પોર્ટો પ્રિન્સેસા સબટરેનિયન રિવર નેશનલ પાર્ક'માં પહોંચી શકાય. આ પાર્ક આશરે 22000 હેક્ટરમાં ફેલાયેલો છે. અહીં પોર્ટો પ્રિન્સેસા નામની 8.2 કિલોમીટર લાંબી ભૂગર્ભમાં વહેતી નદી છે. એ સવારે અમારાં મનની તથા વાહનની ગતિ એ તરફ પૂરપાટ

ભાગી રહી હતી.

સવારના છ વાગ્યામાં નીકળી પડીને અમે બે-અઢી કલાકની મુસાફરી કર્યા બાદ સબાંગ નામના સમુદ્રતટ પર પહોંચ્યાં. ત્યાંથી આશરે અડધા કલાકની નૌકાસફર કરાવી હોડીએ અમને મખમલી રૂપેરી રેતીથી છવાયેલા કિનારા ઉપર ઉતાર્યાં. કિનારાની સામે ઊભેલી ભેખડો તરફ વળતાં વૃક્ષોની વીથિકા દેખાઈ જે આપણાં આંબાવાડિયાંની યાદ અપાવતી હતી. આ વૃક્ષોની પાછળ ગુફામાંથી નીકળીને તરત સમુદ્રને મળતી નદીનો કિનારો દેખાયો. અહીંથી ગુફામાં વહેતી નદીમાં પ્રવાસ કરવા માટે લાંબી-પાતળી હોડીઓ મળતી હતી. હોડીની સફર કરનાર દરેક પ્રવાસીને ગળે એક ઓડિયો ગાઇડ ભેરવી આપવામાં આવી. હળવે હાથે હલેસાં મારતો નાવિક નાવને ગુફા તરફ હાંકવા લાગ્યો ત્યારે મન અને તન પ્રકાશમાં સરાબોર હતો, પણ સામે દેખાતી ગુફાના મુખમાં પ્રવેશ્યાં કે તરત અજવાળું આવજો કહેતું દૂર ખસી ગયું અને અંધારાં એવાં તો વીંટળાઈ વળ્યાં કે, બહારની દુનિયા સાથેનો અનુબંધ અનાયાસ તૂટી ગયો! એમ બનવું સ્વાભાવિક હતું, કેમ કે, આ નદીનું અસ્તિત્વ માનવજાતિના અસ્તિત્વ કરતાં પણ પુરાણું છે.

ઉત્કાંતિની સમયરેખા બતાવે છે કે, આજનો મનુષ્ય એટલે કે, હોમોસેપિયન પ્રજાતિ 60 લાખ વર્ષ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવી, જ્યારે આ નદી તો આજથી 2 કરોડ વર્ષ પહેલાંના મિઓસીન યુગથી અર્થાત્ મધ્યનૂતન યુગથી વહી રહી છે. આપણા વાનર પૂર્વજોના એ સમય. બે કરોડ ચાલીસ લાખ વર્ષ પૂર્વેથી માંડીને પચાસ લાખ વર્ષ પહેલાંનો સમયગાળો તે મિઓસીન યુગ. જ્યારે પૃથ્વીનું વાતાવરણ હૂંફાળું થવા લાગ્યું એટલે એની ધરતી ઉપર પહેલી વાર ગાઢ અરણ્યો ઊગી નીકળ્યાં તથા મેદાનો ઘાસથી છવાઈ ગયાં. ત્યારે નદીમુખના કાદવિયા કળણમાં તથા ભીની દરિયાઈ જમીન ઉપર જળવનસ્પતિ-આહારી સિરીનિયા નામનાં પ્રાણીઓ વસતાં. આ પ્રાણીઓનાં જીવાશ્મ પોર્ટો પ્રિન્સેસાની ભૂગર્ભ નદીની ગુફાઓમાં મળી આવ્યાં છે, જે નદીના અસ્તિત્વનો સમયાખંડ નિશ્ચિત કરે છે. એ વિચારવું રોમાંચક હતું કે, આદિમાનવ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, ત્યાર પહેલાંથી ધરતીની નીચેથી વહેતી નદીમાં અમારે પ્રવાસ કરવાનો હતો!

ઓડિયો ગાઇડની માહિતી મનની આંખોને સમય પારનાં દૃશ્યો બતાવી રહી હતી. આદિકાળનો એ સમય, જ્યારે શીતયુગનો બરફ પીગળતાં ધસમસતું વહેવા લાગેલા પાણીમાં ધરતી ઉપરના મબલખ ક્ષારો પીગળતાં, અહીંની જમીન ઉપર મસમોટાં કાણાં પડ્યાં હશે અને એમાંથી વહીને એ પાણી જમીનમાં સમાઈ ગયાં હશે. અનરાધાર વરસાદ, પછી શિયાળે બરફનું જામવું, અને ઉનાળે બરફનું પીગળવું : મોસમના ફરતા ચક્રએ સર્જેલા પાણીના જથ્થાએ ગુફાઓ કોરી હશે અને એની સોસરવું વહેતા વહેણને અખંડિત રાખ્યું હશે. બસ, ત્યારથી આ નદી ભૂગર્ભમાં

અવિરત વહેતી રહી હશે. આ જળસ્રોતની પર્વતથી દરિયા સુધીની સળંગ ભૂગર્ભ સફર તેને એક સંપૂર્ણ નદીનું સ્વરૂપ આપે છે. સાડા આઠ કિલોમીટર લાંબી આ નદીમાં સાડા ચાર કિલોમીટર સુધી જળપ્રવાસ કરી શકાય છે. ગુફાની અંદર નદી વહે છે, અને તેની ઉપરની ક્ષારસભર ધરતી ઉપર ગાઢ જંગલો વિસ્તરેલાં છે. આટલીક અમથી લંબાઈની નદી, પણ એની ઉપરની જમીન ઉપર કેટકેટલા પ્રકારનાં વન જોવા મળે છે! દરિયાકિનારાના કળણમાં ભરતીનાં કે ચેરનાં જંગલ, તેથી થોડે આગળ સમુદ્રતટ પર જોવા મળતો તટીય વનવિન્યાસ, મીઠા પાણીના કળણમાં ઊગી નીકળેલાં ફેશ વોટર સ્વેમ્પ ફોરેસ્ટ, અને તેથી આગળ જતાં ટેકરાળ જમીન ઉપર ઊગી નીકળેલાં ઉષ્ણકટીબંધીય સદાબહાર વરસાદી વન.

અમારી નાવડી જેમજેમ ગુફાના અંધકારમાં માર્ગ કરતી ગઈ તેમતેમ ઓડિયો ગાઈડમાં આ નદીનો ઇતિહાસ તથા ગુફામાં દેખાતી નૈસર્ગિક રચનાઓનું વિવરણ પ્રસારિત થતું હતું. જે રચના વિશે માહિતી સંભળાતી હોય, બરાબર તે જ સમયે પાછળ બેઠેલો ગાઈડ ટોચની પાતળી રોશની ગુફાની દીવાલ ઉપર પાડતો હતો, અને એમ સંભળાતી માહિતી તાદ્દશ થતી જતી હતી. શબ્દ, પ્રકાશ અને નાવની ગતિનું અદ્ભુત સંયોજન અમારા અનુભવને સમૃદ્ધ બનાવી રહ્યું હતું.

ગુફાના મુખમાં ધસી આવતાં ભરતીનાં પાણી, અને ક્ષારો વહાવી લાવીને પર્વતમાંથી ઊતરી આવતા પાણીના વહેણના સતત ટકરાવે ગુફાના પોલાણમાં પાષાણનાં શિલ્પ કંડાર્યાં છે. ગુફાની છત ઉપરથી પથ્થરની પાતળી લાંબી પડદીઓ લટકતી જોવા મળી. જાણે કોઈ વિરાટ રંગમંચની જવનિકાની ઝૂલો! અંદર પ્રવાસ કરતાં ગુફા વિશાળતા ધારણ કરતી ગઈ. નદીનું વહેણ પહોળું થતું ગયું. એ વહેણની કોરેમોરે ક્યાંકક્યાંક વિશાળ ઓરડાઓ જેવી રચના પણ દેખાતી હતી. યુગોથી નિરંતર ઝમતા પાણીના ક્ષારો જામી જતાં છત પરથી લટકતા સ્ટેલેકટાઇડ તથા જમીન ઉપરથી વધતા સ્ટેલેગમાઇડના મળવાથી આવા ખંડોમાં તથા ગુફાની દીવાલો ઉપર અવનવા આકારો સર્જાયા છે. ગુફાના અંધકારમાં સજીવોની આખેઆખી ગોપિત દુનિયા પણ છે. અસંખ્ય જાતનાં સરિસૃપો, ગરોળાં, કાર્ચિંડા, કાયબા, વીંછી, માછલાં, તથા ગુફાની છત ઉપર લટકી રહેતાં વાગોળ સહિત અનેક નિશાચર જીવોની આ દુનિયા. આ તમામના ઉત્સર્ગ અને ગુફાની છત પરથી ઝમી આવતા તથા વહેણ સાથે વહી આવતા વિપુલ ક્ષારોને કારણે પાણી ભાંભળું અને પ્રદૂષિત છે, માટે એને અડવું નહીં, એવી સૂચના વારંવાર પ્રસારિત થઈ રહી હતી. વિસ્મયની વાત એ હતી કે, અંધકારના આવરણમાં છુપાયેલા સજીવોનાં આ ટોળાંમાં નીરવ શાંતિનું સામ્રાજ્ય હતું. જીવો તો અગણિત હતા અંદર, પણ બધા જાણે અંતર્ધાન હતા. ગુફાની અંદરની શાંતિને શબ્દોમાં બાંધવી અઘરી છે. તમને આસપાસના જીવોનાં સ્પંદનો અનુભવાય, પણ ન તો એમને જોઈ શકાય કે ન

એમને સાંભળી શકાય; છતાં એ તમામની પડછાયા જેવી સૂક્ષ્મ હયાતી તમારા વિચારોમાં વિક્ષેપ નાખ્યા વગર સાથે ને સાથે ચાલ્યા કરે. અનેક જોખમકારક જીવોની વસ્તી આસપાસ હોય, છતાં વાતાવરણ બિહામણું કે ઉદાસ ન લાગે. ખરેખર તો એ સૃષ્ટિમાં તમારી હાજરીની નોંધ સરખીવે લેવાતી હોય, તેવું ન લાગે! મનમાં થયું, ટોળું તો અહીં પણ છે, અને ટોળા વચ્ચેનું એકાંત પણ; પરંતુ આપણી દુનિયાનાં ટોળાંમાં કેટલો કોલાહલ હોય છે!

કહેવાય છે કે, આદિમાનવ એમ માનતો કે, આ ગુફામાં આત્માઓનો વાસ છે, એટલે તે ક્યારેય આમાં પગ મૂકતો નહીં. માનવપગલાંથી સુરક્ષિત રહી, કદાચ એટલે જ નદી યુગયુગાંતરથી સચવાઈ રહી તથા એનું પાર્યાવરણ અક્ષત રહ્યું. પ્રશ્ન એ છે કે, આજનો કહેવાતો સુસંસ્કૃત મનુષ્ય હમણાંહમણાં એમાં સફર કરતો થયો છે. ભવિષ્યમાં પ્રવાસીઓનાં ટોળેટોળાં ઊમટી આવશે, પછી એનું સ્વત્વ જળવાશે ખરું? અત્યારે તો ફિલિપીન્સની પ્રજા તથા પ્રશાસકોનો અભિગમ સરાહનીય છે. પ્રકૃતિ તથા પાર્યાવરણની જાળવણી સુપેરે થઈ રહી છે. ભવિષ્ય પણ એવું જ રહે, તેવી આશા અને શુભેચ્છા મનમાં જાગે છે.

અંધકાર સાથે એકાકાર થઈ ગયેલા જળ ઉપર સરકતાં-સરકતાં હું વિચારતી રહી : આ સરવાણીના ભૂગર્ભમાં અવિરત વહેવાને શું કહું? એ નદીના હૃદયનાં સંવેદનો હશે કે નદીનાં આંસુ? કે પછી દુનિયાની નજરોથી સંતાતી, છાનુંછાનું વહીને સાગરને મળવા આવેલી કોઈ અભિસારિકા હશે એ? પણ અહીં તો મૌનનું અને અંધકારનું સામ્રાજ્ય છે. જીવો તો અહીં ઘણા છે, પણ જાણે બધાય અધ્યાહાર છે, પૂછું તો કોને પૂછું?

લાગે છે કે, નદીએ કદાચ મૌનને પચાવી જાણ્યું હશે અને અંધકારની પરવા કર્યા વિના નિત્યનિરંતર વહેવાનો ધર્મ નિભાવ્યો હશે. ન દુઃખ, ન સુખ, ન આનંદ, ન શોક; એને જાણે કાંઈ જ વ્યક્ત કરવું નથી. બધું જ એનું પોતાનું, માત્ર પોતાનું. મૌનમાં નિમગ્ન વાતાવરણમાં, સ્વસંવિતમાં રમમાણ થઈને આનંદથી ભૂગર્ભમાં વહેતી એ અંતઃશ્લોતા પરિચિત અને પોતાની લાગે છે. ન સમયની પરવા, ન સંગ્રાથની અપેક્ષા, ન સુખનો છાક, ન દુઃખની હતાશા, ન બોલવાની ઈચ્છા, ન વ્યક્ત થવાની મનીષા, ન ઉજાસના અભરખા, ન અંધકારનો વસવસો. પ્રત્યેક પરિસ્થિતિને સ્વીકારીને પોતાના લક્ષ્ય તરફ સતત વહેતા રહેવું એ જ એનો ધર્મ. ભૂગર્ભમાં વહેતી એ સંપૂર્ણ નદી જાણે એક સંપૂર્ણ સ્ત્રી હતી! અને એની સન્નિધિની નાનકડી સફર મારી જીવનરીતિનું વહેણ સહેજ બદલી રહી હતી!

નદીનું વહેણ પણ તે દિવસે સહેજ બદલાયું હશે જરૂર, કેમ કે તે દિવસથી એ મારી અંદર વહેવા લાગી છે. હું એને અનેક વાર સંવેદું છું : પરિતૃપ્ત મૌનમાં, હૃદયને વહેરીને વહેતાં અદૃશ્ય આંસુઓમાં...!!

દલિત આંદોલનોના વાસ્તવને વર્ણવતી કથા :
રાજન ગવસકૃત ‘ખરપતવાર’

સંજય પટેલ

વીસમી સદીના આઠમા-નવમા દાયકામાં મહારાષ્ટ્રમાં દલિત આંદોલનો અને દલિત આંદોલનકારીઓના વાસ્તવને વર્ણવતી અને નવી વિચારવંત પેઢીના ઉદયના પ્રતીકસમા કબીરના મનોસંઘર્ષને આલેખતી ‘ખરપતવાર’ હિન્દી અનુવાદિત નવલકથા મૂળ મરાઠી ભાષાની છે. મરાઠી ભાષામાં ‘તણકટ’ નામે તેનું પ્રકાશન થયેલું. તેને કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનું ૨૦૦૧નું પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયેલું છે. તેનો હિન્દી અનુવાદ ‘ખરપતવાર’ નામે ૨૦૨૦માં કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હી દ્વારા જ પ્રગટ થયો છે. નવલકથાના લેખક રાજન ગવસ મૂળ અધ્યાપક; દલિત આંદોલનો સાથે પણ સંકળાયેલા ખરા. તેથી સ્વાનુભવથી સર્વાનુભવ તરફ દોરી જતી તેમની આ વાત અને આ વાત નિમિત્તે રજૂ થતું સંવેદન તેમની સમાજ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરે છે. હિન્દીમાં તેનો અનુવાદ કરનાર ગોરખ થોરત પણ સારા અનુવાદક છે. રાજન ગવસની જ અગાઉ ‘ભંડારભોગ’ નવલકથાનો તેમણે ‘જોગવા’ નામે અનુવાદ કરેલો. તે નામે હિન્દી ફિલ્મ પણ બનેલી, જેને આઠ રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલા. આમ, અનુવાદકળાના અનુભવી દ્વારા આ નવલકથાનો સર્વભોગ્ય અનુવાદ પ્રાપ્ત થાય એ આનંદની વાત છે. આ નવલકથા નિમિત્તે અનુવાદક સામે એક સમસ્યા એ પણ રહી કે આ દલિતકથા એક ચોક્કસ પ્રાદેશિક વિસ્તારની વાતને આલેખતી હોવાથી ‘આંચલિક ઉપન્યાસ’માં હોય એ પ્રકારની પ્રાદેશિક ભાષા દ્વારા લેખકે સમાજવાસ્તવને રજૂ કર્યો છે. એટલે મૂળ કૃતિની આવી પ્રાદેશિક ભાષા અનુવાદમાં પણ પડકારરૂપ બને તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ પડકારને શ્રી ગોરખ થોરાતે યથાર્થ રીતે ઝીલ્યો છે.

મહારાષ્ટ્રના એક નાનકડા ગામની આસપાસ નવલકથાનું કથાવસ્તુ સંકળાયેલું છે. મહાર વસ્તી, માતંગ વસ્તી, ધાંગડ વસ્તી ધરાવતાં ત્રણેક ફળિયાં દલિતોનાં અને પાટીદાર-ઉજળિયાતોની વસ્તી ધરાવતું એક મુખ્ય ફળિયું; તેની વચ્ચે જ નવલકથાનું મુખ્ય કથાનક આકાર લે છે. નવલકથાની શરૂઆત બહુ પ્રતીકાત્મક રીતે થઈ છે. આકાશમાં એક વાદળ આવી ગામ ઉપર અને પછી મહાર ફળિયા પર સ્થિર થાય છે. તેનાથી ઘડીભર અંધારું ઘેરાઈ જાય છે. થોડી

વારમાં એ વાદળ ખસી જતાં પહેલાં જેવું જ અજવાળું છવાઈ જાય છે. આ થોડા સમય માટે આવેલું વાદળ એ થોડા સમય માટે મહાર વસ્તી પર આવનારી આપત્તિનું વાદળ છે, જેનાથી સમગ્ર મહાર ફળિયું આપત્તિના અંધકારમાં ઘેરાઈ જવાનું છે.

કોલેજના બીજા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતો સદા મહારનો મોટો દીકરો કબીર આ નવલકથાનો વિચારવંત અને આદર્શવાદી નાયક છે. યુવાનીના ઉંબરે ઊભેલો આ કબીર ઉછાંછળો કે ઉદ્ધત નથી, પરંતુ શાંત, ધીરગંભીર, પરિસ્થિતિને સમજનાર અને ભાવિનો ક્યાસ કાઢનારો દલિતોની નૂતન પેઢીના પ્રતીકરૂપ નાયક છે. સારાસારનો વિવેક તે કરી જાણે છે તેમ અન્યાય સામે આક્રોશપૂર્ણ પ્રતિક્રિયા પણ આપી શકે છે. સમગ્ર રીતે જોતાં વિચારવાન હોવા છતાં પણ અમુક અંશે નિષ્ક્રિય લાગતા કથાનાયકની આસપાસ બીજાં ત્રીસેક જેટલાં પાત્રોનું સર્જન લેખકે કર્યું છે. ક્યારેક કબીર કરતાં પણ વધારે પ્રભાવી લાગે એવું બાબાસાહેબ શેડબાલેનું પાત્ર અહીં છે, જે ખલનાયકની ભૂમિકામાં સમગ્ર કથાવસ્તુના કેન્દ્રમાં રહ્યું છે. મહાર ફળિયાનો જ ગોપાલ ગામનો ડેપ્યુટી સરપંચ છે, જે નીતિ-અનીતિ વચ્ચે સતત ઝૂલ્યા કરે છે, પણ અંતે તો પરિસ્થિતિવશ જ્ઞાતિહિતને ધ્યાનમાં લઈ સારાસારનો વિચાર પડતો મૂકે છે. મહાર ફળિયાના દાદુ દલાલ, ભીમો મહાર, પંઢારિયા જેવા દિશાવિહીન અને વગર વિચાર્યા સંઘર્ષોને વશ થઈ પોતાનો સર્વનાશ વહોરી લેતાં પાત્રોને પણ નવલકથામાં ઠીક ઠીક પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. અહીં આકબ્બા રાણે જેવા આગલી પેઢીના વયોવૃદ્ધ અને પ્રતિભાવંત વડીલ છે, જે નવી પેઢી કરતાં પણ વધારે વૈચારિક ઔદાર્ય ધરાવે છે. ગામની એકતાના પ્રતીકરૂપ આ વડીલ નવલકથાના અંત સુધી વાચકના અહોભાવના અધિકારી બની રહે છે. તેમની સાથે બંડુ ચેરમેન, સરપંચ ગણપતરાવ પાટીલ, દગડુ દેસાઈ, કિસના શિંદે, જાનબા માસ્ટર જેવા ઉજળિયાત પરંતુ જાતિવાદી માનસિકતા ધરાવતાં પાત્રો છે.

રાજા કાંબલે, જયપ્પા કાંબલે અને પીતાંબર જગદાલે જેવા કબીરના કોલેજ-મિત્રોની વચ્ચે બલ્લાલ જેવો સતત વાંચનાર અને વિચારનાર મિત્ર અલગ જ તરી આવે છે. નવલકથાના અંતે કબીરના મનનું સમાધાન પણ આ બલ્લાલના વિચારો દ્વારા થતું જોઈ શકાય છે. અહીં દલિત આંદોલનના કહેવાતા નાના-મોટા નેતાઓ અને બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારોના પ્રતિબિંબને વિકૃત કરીને રજૂ કરનારા અધ્યાપક નેતાઓ પણ હાજર છે. સત્યપાલ ધર્મરક્ષી આવા અધ્યાપક અને દલિત ઉદ્ધારક નેતા છે. ‘બાબાસાહેબનું ધર્મ-પરિવર્તન’ એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપવા કોલેજના મંચ ઉપર તે આવે અને સવર્ણોના વિરુદ્ધ ઝેર ઓકવા સિવાય અને અસંબંધ વિચારો રજૂ કરવા સિવાય તેમની પાસે કંઈ જ ન હોય એવું લાગે છે. તો પ્રાધ્યાપક અવચિત ભોલેરાવ, પ્રા. ફણીન્દ્ર કાંબલે, પ્રાધ્યાપક નસલાપુરે

જેવા દલિતહિતને આગળ ધરી ચાલનારા અધ્યાપકો છે, તો બીજી બાજુ પ્રાધ્યાપક ગંજેરાવ અને કુલકર્ણી જેવા ઉચ્ચ જ્ઞાતિના હોવાના અભિમાનને પોષતા અને વૈચારિક પોકળતા ધરાવતા અધ્યાપકો દ્વારા સમગ્ર શિક્ષિત અને અશિક્ષિત સમાજનું અને તેની માનસિકતાનું યથાર્થ દર્શન લેખકે કરાવ્યું છે. તેમની સામે લગભગ પાંચ દાયકાથી ગ્રામ પંચાયતના સેવક તરીકે સંનિષ્ઠ સેવા બજાવતો થલુદાદા મહાર ગામની એકતાને આગળ ધરી, ગામને જ્ઞાતિગત સંઘર્ષથી મુક્ત કરાવવા મથે છે ત્યારે તે તેજસ્વી અધ્યાપકોને પણ ઝાંખા પાડી દે છે. જાલિંધર બનસોડે અને આનંદ કાંબલે જેવા જિલ્લા કક્ષાના આગેવાન નેતાઓની જાતિઉદ્ધારક વાતોના ઓછા હેઠળ ચારિત્ર્યહીનતા લેખકે બતાવી છે. આંબેડકર જયંતીના જુલુસમાં હાજરી આપે કે ‘જય ભીમ યુવામંડળ’ની જમીન અપાવે તેના બદલામાં દારૂ-મરઘીની પાર્ટી લેવા ઉપરાંત હથેળી ગરમ કરવાનું તેઓ ચૂકતા નથી.

શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી, પોતાનાં ગામ-ગલી છોડ્યાં પછી પોતે મહાર હોવાના નામમાત્રથી હીનતા અનુભવતા, પોતાની જાતિ છુપાવવા માટે અટક બદલી નાખતા અને ગામ-ગલીથી પોતાનો સંપૂર્ણ નાતો તોડવા તૈયાર શિક્ષક એસ. ડી. દીક્ષિત, ડેપ્યુટી ગોપાલનો નોકરિયાત પુત્ર મનુ, તાનુદાદીનો પોલીસ બનેલો દીકરો તાતોબા વગેરે પાત્રો દ્વારા સ્વકેન્દ્રી અને સ્વાર્થી વિચારને પોષતા દલિત શિક્ષિતોના પ્રતિનિધિઓને પણ લેખકે કથામાં આબાદ ઝીલ્યા છે. સુશીલ અને સંસ્કારી હોવા છતાં આર્થિક સંકડામણને લીધે બાલાસાહેબ શેડબાલે જેવા નોકરિયાત તરફ ઢળી જતી રામા મહાનની પત્ની સુલી, કબીરની માતા ગંગાવ્વા, વિધવા તાનુડોશી, બાલાસાહેબની પત્ની તારા અને ગામ સાથેના સંઘર્ષના વખતમાં નાની-મોટી પ્રતિક્રિયા આપી જતાં સ્ત્રીપાત્રો દ્વારા લેખકે સામાજિક યથાર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે. મહાર સ્ત્રીપાત્રો સિવાય અન્ય કોઈ સ્ત્રીપાત્રો નવલકથામાં સ્થાન પામ્યાં નથી.

નવલકથાના પ્રારંભે કબીરનું પોતાની ઝૂંપડીમાંથી બકરી ચરાવવા બહાર નીકળવું ને કિસના શિંદેની વાડીમાં બકરી ચરાવતાં શિંદેની પત્ની દ્વારા અપમાનનો ભોગ બનવું; ત્યાંથી માંડીને બાલાસાહેબ શેડબાલેની દલિતઉદ્ધારક વાતોમાં આવી જઈ સમગ્ર મહાર વસ્તીના યુવાનોનું દેવામાં ડૂબી જવું ત્યાં સુધીના ઘટનાક્રમ માટે દોઢ-બે વર્ષનો સમયગાળો લેખકે ઉપયોગમાં લીધો છે. આ બે ઘટનાઓ વચ્ચે બનતી અનેક નાની-મોટી ઘટનાઓ દ્વારા મહાર વસ્તી અને ગામલોકો વચ્ચેનો સંઘર્ષ તીવ્ર બને છે. તેની સમાંતરે જ કબીરનો મનોસંઘર્ષ અને તણાવપૂર્ણ પરિસ્થિતિમાંથી રસ્તો કાઢવાની મથામણ સતત ચાલ્યા જ કરે છે.

ગામની ડેરીમાં ૬૦,૦૦૦ રૂપિયાનો ગોટાળો થયો છે, તેનો હિસાબ મળતો નથી. ડેરીની સામાન્ય સભામાં દગડુ દેસાઈ ઓફિટ રિપોર્ટ દ્વારા ડેરીના ચેરમેન બંડુ દેસાઈ પર ગોલમાલનો આક્ષેપ મૂકે છે. હકીકતમાં બંડુ ચેરમેનના નામે ડેરીનો

સમગ્ર હિસાબ અને લેવડદેવડ બાલાસાહેબ શેડબાલે સંભાળે છે. શેડબાલેએ સખત મહેનત કરી ગામલોકોનો વિશ્વાસ સંપાદિત કર્યો છે. આકબ્બા રાણેની ભલામણથી જિલ્લાની સહકારી બેંકમાં તેને નોકરી મળી છે. ગામની પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓના હોદ્દાદાર તરીકે તે ક્યાંય ચિત્રમાં નથી, પરંતુ વિશ્વાસુ હોવાને નાતે હિસાબોનું કામકાજ તે સંભાળે છે. તેની કંઈક અલગ જ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને લીધે હવે તેણે ગામલોકોના વિશ્વાસનો દુરુપયોગ કર્યો છે. ડેરીના સેક્રેટરી તુલસીરામની કડક પૂછપરછમાં તે ભાંગી પડે છે અને બે-પાંચ હજાર રૂપિયાની લાલચમાં શેડબાલેએ કરેલી ઉચાપતનો તે સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ શેડબાલે પોતે તો પ્રામાણિક હોવાની વાત આગળ ધરી પોતાના પરના આક્ષેપો નકારે છે. લેવડદેવડના હિસાબો ઉપર આખરે તો સહી ચેરમેનની છે, તેથી સૌના હાથ બંધાઈ જાય છે. પરંતુ બંડુ ચેરમેન પોતાના ભાઈઓ દ્વારા તેના પર હુમલો કરાવે છે. હોસ્પિટલમાં દાખલ થવું પડે એવી પરિસ્થિતિમાં ગામના વડીલ આકબ્બા રાણે તેની મદદે પહોંચે છે. આ ઘટના બાદ શેડબાલે પ્રતિશોધની આગમાં પોતાના પર થયેલા હુમલા બદલ પોલીસ કેસ કરી ગામના બધા આગેવાનોને આરોપી તો બનાવે છે પણ આગળ જતા મહાર યુવાનોને સાથે લઈ પોતાનો અલગ મોરચો રચે છે અને સમગ્ર મહાર વસ્તીને બરબાદીના પંથે લઈ જાય છે.

મહાર વસ્તીના યુવાનોમાંથી એકમાત્ર કબીર કોલેજનો અભ્યાસ કરે છે. બાકીના પંદર-વીસ છોકરા દસમા ધોરણમાં નાપાસ થઈ ગોતીયા અને ભીમા જેવા છોકરાઓની આગેવાનીમાં ઓટલે ભેગા થઈ ટોળટપ્પાં કરી રખડી ખાય છે. ગામની સ્કૂલમાં શિક્ષકો ભણાવતા નથી અને સ્કૉલરશીપ અટકાવી રાખે છે એવા બહાના હેઠળ ધમાલ મચાવતા રહે છે. કબીર આ લોકોને સમજાવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતો રહે છે. ઘરમાં બે ટંકનો રોટલો પણ દુર્લભ બને એવી સ્થિતિમાં પણ આ યુવાનોની દિશાહીનતા કબીરને ખૂબ ડંબે છે. તેમનાં માતા-પિતા પાટીદારોના ખેતરમાં જઈ જીવનનું પેટિયું માંડ રળે છે. આ બેજવાબદાર પેઢીને યોગ્ય રસ્તે પાડવાનો ઉપાય કબીરને સૂઝતો નથી. બીજી બાજુ દલિત નેતાઓનાં સ્વાર્થી વલણો, અંગત મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ અને યુવાનોને ગેરમાર્ગે દોરતાં ભાષણોથી કબીર વધુ ને વધુ આત્મલક્ષી બનતો જાય છે. કોલેજમાં પણ દલિત અધ્યાપકો અને સર્વાર્થ અધ્યાપકો વચ્ચેનો ગજગ્રાહ અને જાતિવાદી માનસિકતા અનેક પ્રસંગે છતાં થાય છે. સત્યના પક્ષે રહેનાર કબીરનો મનોસંઘર્ષ વધુ ને વધુ તીવ્ર બનતો જાય છે.

બાલાસાહેબ મહાર અને માતંગ વસ્તીના યુવાનોને સાથે લઈ એક દલિત યુવા સંગઠન બનાવવા ઇચ્છે છે. પરંતુ માતંગ વસ્તીના યુવાનો તેનાથી દૂર રહે છે. છેવટે ગૌતમ, ભીમો, પંઢારીયા જેવા મહાર યુવાનોને હથેળીમાં ચાંદ બતાવી મહાર યુવા સંગઠનના નામે ઉશ્કેરે છે. બંડુ ચેરમેનના પુત્ર આણખ્યાએ આપણા મહારને

ઢેરમાર મારવાની ઘટનાથી ગામનો સંઘર્ષ વધુ તીવ્ર બને છે. કબીરની કાયદાનો સહારો લેવાની વાત કોઈ માનતું નથી અને મહાર વસ્તીના યુવાનો પાટીદારો પર હુમલો કરવા પહોંચી જાય છે. પરંતુ પારકા ફળિયામાં પોતાની નબળી સ્થિતિને જોતાં વીલા મોઢે પાછા ફરે છે. ત્યાર પછી પાટીદારોનાં ખેતરો પર કામ કરવા ન જઈ તેમનો બહિષ્કાર કરવાનું નક્કી થાય છે. સામા પક્ષે પાટીદારો પણ મહારોને કામ ઉપર ન બોલાવવાનું નક્કી કરે છે. ખેતીપ્રધાન ગામડામાં એકબીજા ઉપર નિર્ભર આર્થિક વ્યવસ્થાની કડી અહીંયાં તૂટતી જણાય છે. ‘ગણદેવતા’ નવલકથામાં ગામડું તૂટે છે તે યંત્રસંસ્કૃતિના લીધે, જ્યારે અહીં જાતિવાદી માનસિકતાને લીધે ગામડાનો પરસ્પરનો વ્યવહાર તૂટનો જણાય છે. આ ઘટનાની આગમાં બાલાસાહેબ ઘી હોમવાનું કામ કરે છે. મહારોને માર મારી ગામલોકોએ તેમનો બહિષ્કાર કર્યો એવા બહાને ફરીથી પોલીસ કેસ થાય છે. પોલીસ તપાસમાં સત્ય બહાર આવે છે. મહાર વસ્તીના મોટા ભાગના લોકો આ સંઘર્ષથી પીડાય છે, પરંતુ આગેવાનોના પ્રભુત્વ હેઠળ તે પોતાનો આગવો મત રજૂ કરી શકતા નથી. કબીરનો પરિવાર અને થલુદાદા જેવા લોકો આ સંઘર્ષ વચ્ચે પણ પોતાનો આગવો મત ટકાવી રાખે છે અને વસ્તીથી અલગ પડી જાય છે.

મહાર વસ્તીના યુવાનોને લઈ જય ભીમ યુવામંડળની રચના, આ યુવામંડળના કામકાજ માટે ગોટ વસ્તીમાં પાયસો ગજ જમીન-ફાળવણીની મંજૂરી, મહાર વિધવાઓ માટે માસિક ૬૦ રૂપિયાના પેન્શનની જોગવાઈ, વસ્તીમાં બાબાસાહેબ આંબેડકરની છબીનું વિતરણ, આંબેડકર જયંતીની ધામધૂમથી ઉજવણી, મહાર વસ્તીના દરેક ઘરમાં વીજળીનું જોડાણ (સરકારી રાહે પંદર રૂપિયામાં જે વીજજોડાણ મળે તેના માટે બાલાસાહેબ ઘરદીઠ બસો રૂપિયા ઉઘરાવે છે.), મહાર યુવાનો માટે બેન્જો પાર્ટીની ગોઠવણ, મહાર વસ્તીની અલગ કેડિટ સોસાયટી અને સસ્તા અનાજની દુકાન જેવાં કાર્યો દ્વારા બાલાસાહેબ પોતાનું દલિત-ઉદ્ધારક તરીકેનું ચિત્ર ઉપસાવે છે. આંબેડકર જયંતી નિમિત્તે દારૂના નશામાં ચકચૂર ઝુલુસ આખા ગામમાંથી પસાર થાય છે અને નશામાં છાટકા બનેલા યુવાનોના ‘જો હમસે ટકરાયેગા, મિટ્ટી મેં મિલ જાયેગા’ જેવા સૂત્રોચાર દ્વારા જાતિવાદી સંઘર્ષ ચરમસીમાએ પહોંચે છે. આને લીધે પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા બેંદૂર (બળદોનો તહેવાર) અને દશેરાના સીમોલ્લંઘન જેવા તહેવારોમાંથી મહારોની બાદબાકી થઈ જાય છે. મહારના વિરોધને લીધે ગામમાં માતંગ વસ્તીનું મહત્ત્વ વધે છે ત્યાં પણ સંઘર્ષનો ત્રિકોણ રચાય છે.

મહાર અને ગામલોકો વચ્ચે સમાધાનની કોઈ શક્યતા જ બચી નથી એવા સમયે એક વિસ્ફોટક ઘટના બને છે. રામા મહારની પત્ની સુલી સાથે શેડબાલેના અનૈતિક સંબંધો જગજાહેર છે. બાલાસાહેબ પોતાનું ઘરબાર છોડી હવે મહાર

વસ્તીમાં જ પડચો રહે છે. એક દિવસ જય ભીમ યુવા મંડળનું મકાન બાંધવા માટેનું ખાતમુહૂર્ત સુલીના હાથે કરવા મહાર વસ્તીના બધા જ માણસો એક જગ્યાએ એકત્ર થયા છે ત્યારે ગામલોકો તરફથી પથ્થરબાજીનો ખેલ શરૂ થાય છે. આગેવાનો સંહિત અનેકનાં માથાં ફૂટે છે. આ અગાઉ ગૌતમ અને ભીમા જેવા યુવાનોની લાગણીઓને ઉશ્કેરી, દલિત કલ્યાણનાં કામોમાં થતા ખર્ચને પહોંચી વળવા મહાર વસ્તીના અનેક લોકોના અંગૂઠા લઈ બાલાસાહેબે કેડિટ સોસાયટી અને બેંકમાંથી લાખો રૂપિયાનો ઉપાડ કર્યો છે, જેની કોઈને ગંધ સુધ્યાં નથી. પથ્થરબાજીની ઘટના પછી એક દિવસ અડધી રાતે દારૂના નશામાં ચકચૂર બની ઘેર પહોંચેલા બાલાસાહેબને તેની પત્ની અને આજુબાજુના લોકો તરફથી અધમૂઓ કરવામાં આવે છે. હોસ્પિટલમાં દાખલ થવું પડે તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે. બે દિવસ પછી બાલાસાહેબ સુલી મહારને લઈ ગાયબ થઈ જાય છે. મહાર વસ્તીના યુવાનો તેની રાહ જુએ છે. બાલાસાહેબના કોઈ સગડ નથી તેવા સમયે ગામમાં બેંકના અધિકારીઓની ગાડી આવી પહોંચે છે. પંદર-વીસ લોકોના નામે થયેલા વીસથી ચાળીસ હજાર રૂપિયાના ઉપાડની યાદી અધિકારીઓ વાંચી સંભળાવે છે ત્યારે મહાર વસ્તીના યુવાનોનો ભ્રમ ભાંગે છે અને વાસ્તવની ધરતી પર ઊંઘા માથે પટકાય છે. ન લીધેલા દેવાના બોજ તળે દબાયેલા લોકો ભવિષ્યના ભયને ભાળી ખાટલા પકડી લે છે ત્યારે કબીર અને ગામના સાચા આગેવાન આકબ્બા રાણે તેમની વહારે આવે છે. કબીર અને આકબ્બા રાણે વકીલને મળી, ગાંઠના પૈસા ખર્ચી આ આપત્તિમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો શોધે છે. ત્યાં શહેરની જ એક હોટલમાં મળી ગયેલો કબીરનો મિત્ર બલ્લાલ પોતાના વિચારો અને વ્યક્તિગત કર્મની વ્યાખ્યા દ્વારા કબીરના મનનું સમાધાન કરે છે. કબીરની આંખો આગળ થોડી વાર માટે અંધકાર છવાઈ જાય છે. પરંતુ આ અંધકારમાંથી ઉજાસ પણ ભવિષ્યમાં થશે તેવી આશા તેને બલ્લાલની વાતો પરથી બંધાય છે.

આમ, નવલકથાના સમગ્ર ઘટનાક્રમમાંથી પસાર થતાં લાગે કે આ આખી નવલકથાના મુખ્ય ત્રણ ધરીરૂપ પાત્રો છે; આકબ્બા રાણે, બાલાસાહેબ શેડબાલે અને કબીર. આકબ્બા રાણે જૂની પેઢીના છતાં સામાજિક સમરસતા અને એકતાના પ્રતીક છે, તો બાલાસાહેબ જેવાં પાત્રો સમાજ-ઉદ્ધારકનો નકાબ પહેરીને ફરતા ને કંઈક નવું કરવા ઇચ્છતા યુવાનોને ગેરમાર્ગે દોરનાર ખરપતવાર – અનિચ્છનીય ઘાસની જેમ ઊગી નીકળતા અનિષ્ટનું પ્રતીક છે. તેની સામે કબીર એ નવી શિક્ષિત અને વિચારવન્ત એવી સમજદાર પેઢીનું પ્રતીક છે, જે લેખકને અભિપ્રેત છે. આ મુખ્ય ત્રણ પાત્રોની સાથે નાનાં-મોટાં અનેક પાત્રો અને ઘટનાઓ દ્વારા લેખકને જે અભિપ્રેત છે તે આંદોલન અને ક્રાંતિનો સાચો માર્ગ બતાવવા માટે લેખકે બલ્લાલના પાત્રનું સર્જન કર્યું છે. જૂની પેઢીના હોવા છતાં આકબ્બા રાણેની ઉદારતા અને

હજુ યુવાનીના ઉંબરે પહોંચ્યો હોવા છતાં દરેક ઘટનામાં કબીરનો વૈચારિક સંઘર્ષ જે ઊંચાઈ પ્રાપ્ત કરે છે તે ક્યારેક અવાસ્તવિક પણ લાગે. તેમ છતાં લેખકનો આશય માત્ર વૈચારિક દિશાહીનતા અને સામૂહિક ધોરણે મૂલ્યોનું ધોવાણ બતાવવાનો જ નથી, પરંતુ કબીર જેવાં પાત્રોના માધ્યમથી એક મૂલ્યવાન અને સાચી સમજ ધરાવનાર નવી પેઢી તરફ નિર્દેશ કરી આપવાનો પણ છે. લેખકે જે સમયગાળાને નવલકથામાં વર્ણવ્યો છે તે પછી આપણે ત્રણ-ચાર દાયકાની સફર કાંપી ચૂક્યા છીએ. એમ છતાં, કબીર દ્વારા લેખકે જે મૂલ્યનિષ્ઠા અને આદર્શોનો જે નિર્દેશ કર્યો છે એવી નવી યુવાપેઢીનું નિર્માણ કરવાનું હજુ પણ બાકી છે. હજુ પણ આપણા સમાજનાં કોઈ પણ આંદોલનોની દિશા અને દશા કેવી છે અને એમાં વૈચારિક પરિપક્વતા કેટલી છે તે અભ્યાસનો વિષય છે. આ નવલકથા નિમિત્તે લેખક જે સમાજવાસ્તવ અને આદર્શને સાથે લઈને ચાલ્યા છે અને એમાંથી સર્વાંગ-સંપૂર્ણ વાસ્તવવાદી કૃતિનું નિર્માણ કરી શક્યા છે તે ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે.

‘પરબ’ની માલિકી તથા બીજી માહિતી અંગે નિવેદન (ફોર્મ નં. ૪)

૧. પ્રસિદ્ધિસ્થાન : અમદાવાદ
૨. પ્રસિદ્ધિગાળો : માસિક
૩. પ્રકાશક-મુદ્રક : સમીર ભટ્ટ (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
સરનામું : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૪. તંત્રી/સંપાદક : ભરત મહેતા
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
સરનામું : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૫. માલિકી ધરાવનાર : (૧) શ્રી પ્રફુલ્લ અનુભાઈ (૨) શ્રી મધુકર પારેખ
કુલ થાપણના એક (૩) શ્રી રઘુવીર ચૌધરી (૪) શ્રી હર્ષ ભ્રમભટ્ટ
ટકાથી વધારે (૫) શ્રી પાવન બકેરી (૬) શ્રી રૂપલ મહેતા
રોકનાર ભાગીદાર શેર
ધરાવનાર ટ્રસ્ટીઓનાં
નામ-સરનામાં

જીવનના ઉત્તરાર્ધ સુધી હંમેશાં પ્રવૃત્તિમય રહેનાર નારાયણ દેસાઈના શતાબ્દીવર્ષે મેં મારા Ph.D.ના સંશોધનકાર્ય નિમિત્તે નારાયણ દેસાઈનાં જીવનકાર્યો અંગે તેમનાં દીકરી સંઘમિત્રા સાથે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં લીધેલી મુલાકાત દરમિયાન બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર નારાયણ દેસાઈની જીવનઝરમર અંગેની થોડીક વાતો રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાંથી નારાયણ દેસાઈના જન્મ, તેમના ઘડતરમાં સાબરમતી આશ્રમનો ફાળો, તેમના નારાયણ નામ અંગેની સ્પષ્ટતા, ગાંધીજી સાથેનો તેમનો સંબંધ, તેમના પારિવારિક સંબંધો, તેમના જીવનના યાદગાર પ્રસંગો, એક પિતા અને પતિ તરીકે નારાયણ દેસાઈ સંબંધમાં કેટલે અંશે સફળ થયા, નારાયણ દેસાઈનું દામ્પત્યજીવન, નારાયણ દેસાઈ અને ગાંધીજીની વાતો, તેમના કેળવણીવિષયક વિચારો, નારાયણ દેસાઈના શોખ, તેમનું સાહિત્યસર્જન, નારાયણ દેસાઈનું પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે પ્રદાન, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલપતિ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ, ભૂદાનયાત્રા, ગાંધીકથા જેવા અનેક વિષયોનો ઉઘાડ આ મુલાકાત દરમિયાન પ્રગટ થયો હતો. જેમાંથી થોડા અંશો તમારી સમક્ષ મૂકવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે,

પ્રશ્ન-1 :- નારાયણભાઈનો જન્મ કયા ગામે થયો હતો ?

નારાયણભાઈનો જન્મ વલસાડમાં થયો હતો. નારાયણભાઈના જન્મ વખતે દુર્ગાબહેન સુવાવડના સમયે તેમનાં માતાને ત્યાં ગયેલાં. દુર્ગાબહેનનાં માતા ત્યારે તેમની મોટી દીકરીને ત્યાં વલસાડમાં રહેતાં હતાં. તેથી નારાયણ દેસાઈનો જન્મ વલસાડમાં તેમના માસા પરાગજીભાઈના ઘરે થયો હતો.

પ્રશ્ન-2 :- દુર્ગાબહેન નારાયણ દેસાઈને સાબરમતી આશ્રમમાં સૌપ્રથમ ક્યારે લઈને આવે છે ?

નારાયણભાઈની ઉંમર એકાદ-દોઢ મહિનાની હતી ત્યારે દુર્ગાબહેન સાબરમતી આશ્રમમાં લઈને આવેલાં.

પ્રશ્ન-3 :- નારાયણ દેસાઈના ઘડતરનો પાયો સાબરમતી આશ્રમ હતો... આ વાત સાચી છે ?

હા.... નારાયણભાઈના ઘડતરનો પાયો સાબરમતી આશ્રમ બને છે, કારણ

કે, નારાયણ દેસાઈ એકાદ-દોઢ મહિનાના હતા ત્યારે બા (દુર્ગાબા) તેમને લઈને આશ્રમમાં આવેલાં. અહીં તેઓ અગિયાર વર્ષ સુધી રહ્યાં હતાં, પછી સેવાગ્રામમાં ગયાં હતાં. તેથી સાબરમતી આશ્રમ અને ગાંધી તેમના ઘડતરરૂપી પાયો બન્યાં છે.

પ્રશ્ન-4 :- નારાયણ દેસાઈનું નામ 'નારાયણ' કેવી રીતે પાડ્યું હતું ?

નારાયણ દેસાઈનું 'નારાયણ' નામ મહાદેવભાઈએ અજામિલની કથા ઉપરથી પાડ્યું છે. તે વાત નારાયણભાઈએ પોતે કરી છે.

પ્રશ્ન-5 :- નારાયણ દેસાઈને પિતૃપ્રેમ ઓછો મળ્યો હતો તો તેમને અફસોસ થતો કે તેમણે પિતા સાથે બહુ ઓછો સમયગાળો વિતાવ્યો છે ? તે અંગે તમારો મત જણાવશો ?

નારાયણભાઈની ૧૮ વર્ષની ઉંમરે મહાદેવભાઈનું અવસાન થયું હતું. તેથી નારાયણભાઈ તેમના પિતા સાથે ઓછું રહ્યા એ વાત સાચી. નારાયણભાઈ સાબરમતી આશ્રમથી સેવાગ્રામ જાય છે, ત્યાં તેમણે ૧૨ વર્ષની ઉંમરે ભણવાનું છોડ્યું હતું. ત્યારે મહાદેવભાઈ જ નારાયણ દેસાઈના શિક્ષણની જવાબદારી લે છે, તેથી મહાદેવભાઈ જ્યારે સેવાગ્રામમાં હોય ત્યારે નારાયણભાઈ પિતા અને બાપુની સાથે તેમની ઓફિસમાં અનેક નાનાં-મોટાં કામો કરતા. તે બાપુના સેક્રેટરી બની ગયા હતા. તેઓ નાની ઉંમરમાંથી જ પિતા પાસેથી ઘણુંબધું શીખ્યા હતા.. એટલે અફસોસ કોઈ નહોતો થયો. જ્યારે મહાદેવભાઈએ જ નારાયણભાઈને કેળવ્યા છે, તેથી નારાયણભાઈ પિતા અને બાપુ સાથે રાષ્ટ્રનિર્માણના કામમાં જોડાયા. અલગ-અલગ જવાબદારીઓ આપી, અલગ-અલગ વ્યક્તિત્વો પાસેથી શીખવાનું મળ્યું. તેમને સાબરમતી આશ્રમ કરતાં વધારે સેવાગ્રામમાં શીખવાનું મળ્યું હતું.

પ્રશ્ન-6 :- નારાયણ દેસાઈનો ગાંધીજી સાથે કેવો સંબંધ હતો ?

બહુ સારો સંબંધ હતો. બંને વચ્ચે દોસ્તી હતી. નારાયણભાઈ બહુ બોલકણા હતા. તેમને ગાંધી સાથે ઘણી વાર મજાક-મજાકમાં લડાઈ પણ થઈ હતી.

પ્રશ્ન-7 :- નારાયણ દેસાઈના પરિવાર વિશે જણાવશો ?

નારાયણભાઈના પિતા મહાદેવભાઈ અને માતા દુર્ગાબહેન હતાં. નારાયણ દેસાઈ મહાદેવ - દુર્ગાબહેનનું એકમાત્ર સંતાન હતા. નારાયણભાઈ પહેલાં દુર્ગાબહેનને ત્યાં દીકરી અવતરેલી પરંતુ તે મૃત જન્મેલી. દુર્ગાબહેન તેમની આ મૃત દીકરીની સુંદરતાનું વર્ણન કરીને ઘણી વખત રડતા. નારાયણભાઈ અને તેમનાં પત્ની ઉત્તરાબહેન બંનેએ પ્રેમલગ્ન કરેલાં. નારાયણભાઈ અને ઉત્તરાબહેનને ત્રણ સંતાનો, એક દીકરી અને બે દીકરા... સંઘમિત્રા (ઘરનું નામ ઉમા), નચિકેતા અને અફલાતૂન. આ ત્રણેયના ઘરે સંતાનો છે. સંઘમિત્રાબહેનને એક દીકરી છે તે ડૉક્ટર છે. નચિકેતા હાલ અખબારનગર અમદાવાદમાં રહે છે. તેમને એક દીકરો અને એક દીકરી છે. તેમનાં પણ દીકરા-દીકરીઓ છે. અફલાતૂન બનારસમાં રહે

છે. તેમની પત્નીનું થોડાં સમય પહેલાં અવસાન થયું છે. તેમને પણ એક દીકરી છે. આ દીકરી અને જમાઈ સુપ્રીમ કોર્ટમાં વકીલ છે. નારાયણભાઈના પરિવારની વાત કરીએ તો નારાયણભાઈને એ ત્રણ ભાઈ-બહેન હતાં. તેમાં નારાયણભાઈ નાના હતા.

પ્રશ્ન-૪ :- નારાયણ દેસાઈ મહાદેવભાઈ અને દુર્ગાબહેનનું એકમાત્ર સંતાન હતા.... તો તમે નારાયણભાઈનાં ત્રણ ભાઈ-બહેન વિશે કહ્યું તે ત્રણ ભાઈ-બહેન કોણ હતા ?

નરહરિભાઈ પરીખ અને મણિબહેન પરીખના દીકરા મોહન પરીખ તથા દીકરી વનબાળાબહેન અને પછી સૌથી નાના નારાયણભાઈ હતા. અમે (સંઘમિત્રા) નાનાં હતાં ત્યારે સગાંવહાલાંમાં માત્ર તેઓને જ જાણતાં હતાં. હવે મોટાં થયાં તો ખબર છે કે વલસાડમાં પણ સગાંસંબંધીઓ રહે છે. પરંતુ તે પહેલાં કાકા અને ફોઈ એટલે કોણ ? તો મોહનકાકા અને વનિફોઈ એ અમારો પરિવાર..... યોમાસાની ઋતુમાં દુર્ગાબા ગુજરી ગયેલાં. વેડછીના સ્મશાનમાં જુગતરામકાકા દુર્ગાબાને લઈને ગયેલા. દુર્ગાબહેનની અંત્યેષ્ટિ પણ મોહનકાકાએ કરી હતી. કારણ કે, દુર્ગાબહેનના મૃત્યુ વખતે નારાયણભાઈ હાજર નહોતા. તેઓ ઉત્તરાબહેન અને તેમનાં દીકરા-દીકરીને લેવા ટ્રેનમાં ઓરિસા જતા હતા. તેથી નારાયણભાઈ ને માતા-પિતાની અંત્યેષ્ટિ કરવાનું સદ્ભાગ્ય મળ્યું નહોતું. ઉત્તરાબહેનના મૃત્યુ વખતે નારાયણભાઈ હાજર નહોતા.. પાછળથી આવી ગયેલા.. ત્યારે બાની બધાંએ સાથે મળીને અંત્યેષ્ટિ કરી હતી.

પ્રશ્ન-૫ :- નારાયણ દેસાઈએ તેમનાં જીવનસ્મરણોની તમારી સમક્ષ કરેલી વાતો જણાવશો ?

બહુ બધી વાતો કરી છે... તે મજાથી જીવ્યા છે. તેમના જીવનમાં કોઈ દિવસ જીવનસંઘર્ષ નહોતો. તેઓ ખૂબ ખુશીથી જીવ્યા છે. જે આવ્યું છે, જે મળ્યું છે, તે તેમણે માણ્યું છે અને જીવનમાં ખૂબ મજાથી કાર્ય કર્યું છે. આનંદભાવ એ તેમના જીવનનો એક મોટો ભાવ હતો. તેમણે સંઘર્ષમાં પણ આનંદ મેળવ્યો છે.

દુર્ગાબહેન અને મહાદેવભાઈ સ્વાતંત્ર્યસેનાની હતાં. તેઓને જ્યારે જેલમાં જવાનું થાય ત્યારે તેઓ બાબલાની ચિંતા કરે છે. બાબલાને એકલો મૂકીને કેવી રીતે જેલમાં જવું તેની ચિંતા હોય છે. પછી સારાભાઈને ત્યાં બધાંની સાથે નારાયણભાઈને મૂક્યા હતા અને ત્યાંની દાળ-ઢોકળી ખાધેલી અને તેના કારણે તેમણે જિંદગીના ઘણા સમય સુધી દાળઢોકળી ખાધી ન હતી.

નારાયણભાઈ એક વખત આરબ કન્ટ્રીમાં ગયેલા ત્યારે ખાવા માટે મિક્સ પુલાવ મળેલો, તેમાં મીટ હતું. તો તેમણે તેમાંથી મીટ છૂટું પાડીને પુલાવ ખાધેલો, તેમણે ત્યારે એવું નહોતું કીધું કે પુલાવમાં મીટ છે તો હું નહીં ખાઉં....

કોઈ નોનવેજ ખાતું હોય તોપણ તેમની સાથે ટેબલ પર બેસીને તેઓ જમતા હતા, કોઈ ભેદભાવ ન હતો.

દુર્ગાબાની બનાવેલી રસોઈ તેમને બહુ પસંદ હતી. તે ઘણી વાર યાદ કરીને કહેતા કે મારી બા જેવું કોઈ રાંધી ના શકે.

નારાયણભાઈએ તેમના મનગમતા પાત્ર સાથે લગ્ન કર્યા હતાં. એક વાર મારા નાનાજી સેવાગ્રામમાં ગાંધીજીને મળવા આવે છે. ઉપરાંત પોતાની દીકરીએ જે પાત્ર પસંદ કર્યું છે તે જોવા માટે આવે છે. તેમને દુર્ગાબા તેમના ઘરે જમવા બોલાવે છે. ત્યારે મારા નાનાજી અમારા ઘરની લાઈબ્રેરી જુએ છે અને નારાયણભાઈને પ્રશ્નો પૂછવા લાગે છે. ત્યારે બે-ત્રણ સવાલોના જવાબ નારાયણ દેસાઈ ગંભીરતાથી આપે છે. પરંતુ પછી નારાયણ દેસાઈને એવું લાગ્યું કે આ મારી પરીક્ષા લે છે. પછી નાનાજી કોઈ પણ પ્રશ્ન પૂછે તો નારાયણભાઈએ નથી વાંચ્યું, નથી થયું તેવા આડાઅવળા જવાબો આપ્યા હતા. ત્યારપછી નાનાજી (ઉત્તરાબહેનના પિતા, નારાયણભાઈના સસરા) ઉત્તરાબહેનને કહે છે કે હવે મને સમજાયું કે તે કેમ નારાયણને પસંદ કર્યો છે, તેની ચોપડીના પ્રેમમાં તું વધારે છે એટલે તે એને પ્રેમ કર્યો છે.

નારાયણ દેસાઈ ૯૦ વરસમાં કોઈ દિવસ જેલમાં ગયા ન હતા. પરિવારના બધા સભ્યો જેલમાં હતા ત્યારે પણ તેઓ જેલમાં નહોતા. તેમને પકડવાના પ્રયત્નો કરેલા પણ તેઓ પકડાયા નહોતા.

પ્રશ્ન-10 :- તમારાં માતા (ઉત્તરાબહેન)નાં જીવનસ્મરણોની વાતો જણાવશો?

મારાં (સંઘમિત્રાનાં) માતા સ્વાતંત્ર્યસેનાની હતાં. તે ૧૪વર્ષની ઉંમરે જેલમાં ગયાં હતાં. તે ચૌદથી સાડા સોળ વર્ષની ઉંમર સુધી ખટક જેલમાં રહ્યાં હતાં. મારી બા મુક્ત વિચારસરણીવાળાં હતાં. તે ગમે તેને ગમે તે સ્થળે ગમે તે વાત કહી દેતા હતાં.

બા (ઉત્તરાબહેન) વાંચનનો શોખ ખૂબ ધરાવતાં હતાં. તેઓ જ્યારે જેલમાં હતાં ત્યારે જેલર પૂછે કે તમારે શું જોઈએ છે ત્યારે બા વાંચન માટે જેલર પાસે ચોપડીઓ મંગાવતાં હતાં. તેમણે જેલમાં બર્નાડ શો, શેક્સપિયર વાંચ્યા હતા.

લગ્ન પછી પણ બા (ઉત્તરાબહેન)ને વાંચન માટે વધારે સમય મળતો કારણ કે જ્યારે પરિવારના બધા સભ્યો જેલમાં ગયા ત્યારે બા (ઉત્તરાબહેન) ઓરિસાના ઘરમાં જે ઓફિસ ચાલતી તે આખી ઓફિસ પોતે ચલાવતાં. નારાયણ દેસાઈ વિનોબાની યાત્રામાં જોડાયાં ત્યારે તેઓ ઘરમાં ફાનસના અજવાળે પણ વાંચતાં. તેમની આંખો ગઈ ત્યારે તેમને સૌથી વધારે દુઃખ એ લાગતું હતું કે તેમનાથી વાંચી શકાતું નહોતું.

ગ્રામશાળામાં બા-બાપુજી જતાં હતાં ત્યારે અમારાં નાના..બા અમને લઈને

નિશાળે ભણાવવા જતાં ત્યાં ઝાડની નીચે અમને સુવડાવી દે, અમે રમતાં અને બા ભણાવવા જતાં..

પ્રશ્ન-11 :- મહાદેવભાઈના પરિવારમાં દીકરી નહોતી.. તમારાં (સંઘમિત્રા) જન્મથી પરિવારમાં કેવો આનંદ હતો ?

દુર્ગાબા ગુજરી ગયાં ત્યારે હું (સંઘમિત્રા) આઠેક વર્ષની હતી. નારાયણ દેસાઈના જન્મ પહેલાં દુર્ગાબાને એક દીકરી જન્મેલી પરંતુ તે મૃત જન્મેલી. તેઓ દીકરીને યાદ કરીને રડતાં..ઘણી વખત તેની સુંદરતાનું વર્ણન કરતાં..એટલે જ્યારે મારો જન્મ થયો ત્યારે પરિવારમાં એકદમ આનંદ હતો. દુર્ગાબા ખૂબ ખુશ હતાં અને તેઓ બધાંને કહેતાં કે તેમના ઘરે દીકરીનો જન્મ થયો છે.

પ્રશ્ન-12 :- તમારા (સંઘમિત્રા) જન્મ વખતે નારાયણ દેસાઈનું નિવાસસ્થાન ક્યાં હતું ? તમારો જન્મ ક્યાં થયો હતો ?

મારાં (સંઘમિત્રા) જન્મ વખતે નારાયણભાઈ વેડછી આશ્રમમાં ગ્રામશાળા શરૂ કરેલી ત્યાં રહેતા હતા. મારાં (સંઘમિત્રા...નારાયણ દેસાઈની દીકરી) જન્મ વખતે બા સુવાવડ માટે નાની પાસે ઓરિસાના કટક ગયેલાં હતાં. ત્યાં મારો અને નચિકેતાનો જન્મ થયો છે. અફલાતૂનનો જન્મ ગુજરાતના વડોદરામાં થયો છે.

પ્રશ્ન-13 :- તમને પિતા (નારાયણભાઈ) સાથે વધારે રહેવાનું ગમતું કે માતા સાથે વધારે ગમતું ?

બંને સાથે રહેવાનું ગમતું..જુદા જુદા સમયે, અલગ-અલગ ઉંમરમાં માતા-પિતા સાથે રહેવાનું બન્યું છે. બાના (ઉત્તરાબહેન) ગુજરી ગયા પછી પિતા સાથે ત્રીસ વરસ રહેવાનું મળ્યું છે. પણ તે પહેલાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં પિતા નારાયણ દેસાઈ સર્વોદયનાં કામોમાં રોકાયેલા હોવાથી ઘરે બહુ ઓછા આવતા. મહિને એકાદ વાર આવતા. જ્યારે આવતા ત્યારે ઘરમાં અલગ પ્રકારનો આનંદ રહેતો. તેથી શરૂઆતનાં વર્ષોમાં શિસ્તના પાઠ આપવાનું કામ બા કરતાં. તેથી બાનો જાળો તેમના જીવનઘડતરમાં ઘણો રહ્યો છે.

પ્રશ્ન-14 :- એક પિતા તરીકે તમારી સાથે નારાયણભાઈનો સંબંધ કેવો હતો ?

ઘરમાં આઝાદી ખૂબ હતી. હું (સંઘમિત્રા) મારો નિર્ણય જાતે લઈ શકતી હતી. પિતાનો સ્વભાવ મસ્તીખોર હતો. એટલે અમારાં વચ્ચે મજાકમસ્તી ચાલ્યાં કરતી. મારી સાથે તો પિતા મિત્રવત્ હતા. પિતા સાથે પિતા કરતાં દોસ્તી વધારે હતી. તેમને હું ખિજાઈ લેતી હતી અને તેઓ ક્યારેક ખિજાય તો હું સાંભળી પણ લેતી. છેલ્લાં વર્ષોમાં તેમની નાતંદુરસ્તી અને હાર્ટએટેક થઈ ચૂકેલાં હતાં અને તબિયત સારી રહેતી ન હતી. તેથી તેમના સ્વાસ્થ્ય માટે ઘણી વાર ખિજાવું પડતું હતું.

જીવનમાં દોસ્તી વધારે મહત્વની છે, તે મને બે યુગલ દંપતીથી સમજાયું છે. (૧) મારાં નાના અને નાનીની દોસ્તી; (૨) બા (ઉત્તરાબહેન) અને બાપુ (નારાયણભાઈ) ની દોસ્તી.. જેમણે મારા સંબંધો ઘડવામાં, મારા જીવનઘડતરમાં ખૂબ મોટો ફાળો આપ્યો છે. તેના કારણે મને સમજાયું છે કે જીવનમાં, સંબંધોમાં દોસ્તી ખૂબ મહત્વની છે, નહિતર સંબંધો ટકે નહિ.

પ્રશ્ન-15 :- તમારા મતે નારાયણ દેસાઈનું દામ્પત્યજીવન કેવું હતું ?
દોસ્તીવાળું..... ઝઘડાઓ ખૂબ કરે પરંતુ દોસ્તીથી ઝઘડા કરે..બંને વચ્ચે દોસ્તી હતી. તેમના લગ્નજીવનનું મુખ્ય પાસું દોસ્તી હતી.

પ્રશ્ન-16 :- નારાયણભાઈ કોઈ નિર્ણય લેતા તો ઉત્તરાબહેન હંમેશાં સહમત થતાં ?

ના, જરૂરી નથી...ચર્ચા થાય પછી જ જે તે નિર્ણય થતો. કોઈ દિવસ ઘરમાં કોઈ એકલાં નિર્ણય ન લેતાં. દાદાગીરી કોઈ દિવસ ના ચાલતી.

પ્રશ્ન-17 :- નારાયણભાઈનાં લગ્ન વખતે ગાંધીજી હાજર નહોતા રહ્યા. તે અંગે તમે સાંભળેલી કોઈ વાત જણાવશો ?

નરહરિભાઈ અને દુર્ગાબા બાપુને કહેવા અને મનાવવા ગયેલાં, પણ બાપુ ન આવ્યા. ગાંધીજી નારાયણભાઈનાં લગ્નમાં હાજર નહોતા રહ્યા. પરંતુ પોસ્ટકાર્ડમાં આશીર્વાદ આપેલાં અને કીધેલું કે તે સવર્ણ સવર્ણમાં જ લગ્ન કર્યાં છે તે માટે તને ૧૦૦ માંથી ૬૦ ટકા મળ્યા છે. સો પૂરા નહીં.

પ્રશ્ન-18 :- નારાયણ દેસાઈને ગાંધીજી સાથે સંબંધ હતો તેવો અન્ય કઈ કઈ વ્યક્તિઓ સાથે હતો ?

નારાયણભાઈનો ગાંધીજી સાથેનો જેવો સંબંધ હતો તેવો બીજી કોઈ વ્યક્તિ સાથે હોય તેવું મને લાગતું નથી. દોસ્તીના સંબંધમાં ઘણા મિત્રો હતા...જયપ્રકાશ નારાયણ અને વિનોબા સાથે પૂજ્યભાવ અને દોસ્તીનો ભાવ ખૂબ હતો.

પ્રશ્ન-19 :- અનૌપચારિક કેળવણી પ્રાપ્ત કરનાર નારાયણ દેસાઈ તેમનાં બાળકો પ્રત્યે કેવી કેળવણીની અપેક્ષા રાખતા હતા ?

બાળકોને આઝાદી આપવી એ નારાયણભાઈનો મુખ્ય વિચાર હતો. નારાયણભાઈને ઔપચારિક શિક્ષણ જિંદગીમાં મળ્યું નથી તેનો વસવસો તેમને જિંદગીમાં ક્યાંક ને ક્યાંક હતો. તેમ તેમને નથી લાગ્યું. પરંતુ એક દીકરી તરીકે મને ક્યારેક લાગ્યું છે. કારણ કે, જ્યારે તેઓ પોતાના પરિવાર વિશે વાત કરતા હોય તો તેઓ તેવું કહેતા કે દીકરી દાક્તર અને જમાઈ Ph.D. થયેલાં છે. એવું બોલે..ક્યાંક ને ક્યાંક એમણે ડિગ્રીને મહત્ત્વ આપ્યું છે તેવું મને લાગ્યું છે. ભણવું જ જોઈએ અને શાળાએ જવું જ જોઈએ તેવું કોઈ દિવસ કહ્યું નથી.

પ્રશ્ન-20 :- ઘરમાં ધાર્મિક વાતાવરણ કેવું હતું ?

માનવધર્મ મુખ્ય હતો. બધા ધર્મ સમાન હતા. કોઈ નાત-જાતનો ભેદ ઘરમાં નહોતો. કોઈ પણ ધર્મની વ્યક્તિ સાથે લગ્ન કરી શકતા હતા. એવું કોઈ બંધન નહોતું તેથી ઘરમાં માનવને માનવ ન માનવાનો અને ધર્મની રીતે લોકોને જોવા તે અમારા ઘરમાં નહોતું.

પ્રશ્ન-21 :- નારાયણ દેસાઈને બહુભાષી વાતાવરણ વારસામાં મળ્યું હતું..તો તમારા જીવનમાં બહુભાષી વાતાવરણનો કેવો પ્રભાવ પડ્યો ?

અમે લોકો બહુભાષામાં જન્મ્યા છીએ અને મોટાં થયાં છીએ. મને (સંઘમિત્રા) ઉડિયા, બંગાળી, ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી આવડે છે. લગ્ન પછી મરાઠી, ભોજપુરી ભાષાઓ શીખવા મળી છે.

પ્રશ્ન-22 :- નારાયણ દેસાઈ કેવા પ્રકારના શોખ ધરાવતા હતા ?

નારાયણભાઈ શોખીન અને આનંદના વ્યક્તિ હતા. તેમને સારી ફિલ્મો જોવાની ખૂબ ગમતી. જ્યારે સમય મળે ત્યારે ફિલ્મો જોઈ લેતા. આ ઉપરાંત વાંચનનો, કાંતણનો શોખ ધરાવતા હતા. સમય મળે ત્યારે સંગીત સાંભળતા, ખૂબ ગીતો ગાતા, નાટકો લખતા, ક્રિકેટનો બહુ શોખ ધરાવનાર માણસ, કોમેન્ટરી સાંભળવાનો, ક્રિકેટ જોવાનો શોખ ધરાવતા હતા. ક્રિકેટ જોવા પણ ગયેલા.

પ્રશ્ન-23 :- નારાયણ દેસાઈ જમવામાં કઈ ચીજો પસંદ કરતા હતા ?

જમવામાં પણ શોખીન માણસ હતા. જમતાં બધું, પણ ગુજરાતી જમવાનું વધારે પસંદ કરતા. મીઠાઈ તો તેમને ભાવતી.. પણ તેમાં પૂરણપોળી તેમની પસંદગીની મીઠાઈ હતી.

પ્રશ્ન-24 :- નારાયણ દેસાઈ નિયમિત કાંતણ કરતા હતા ?

નારાયણભાઈ બે વર્ષ સેવાગ્રામમાં ખાદીવિદ્યામાં કાંતણ શીખેલા. તેઓ નિયમિત કાંતણ કરતા હતા. કાંતણમાં તેમની ઝડપ સારી હતી. આ ઉપરાંત તેઓ સારા શિક્ષક, સારા વણકર, સારા કાર્યકર્તા હતા. તેઓએ વણાટકામ પણ કર્યું હતું. જ્યારે વેડછીમાં ગ્રામશાળા શરૂ કરી ત્યારે છોકરાઓ પાસે કપડાં ન હતાં. તે લોકોનું સૂતર કાચું પણ હોય તેથી નારાયણભાઈ દર રવિવારે એ લોકોનું સૂતર વણવાનું કામ કરતાં તેવું તેમણે તેમની ડાયરીમાં લખ્યું છે. નોકરી તો તેઓને પહેલેથી જ નહોતી. પરંતુ તેઓ પોતાની ઈચ્છાથી કામ કરતા હતા. એટલે તેમણે કોઈ રવિવાર કે અન્ય રજાઓ તેમના માટે જિંદગીમાં કોઈ દિવસ અલગ નહોતું.

નારાયણભાઈ એક વાત હંમેશાં અમારી સમક્ષ કરતા કે વિદેશીઓને કેવું છે. તેઓ શનિ-રવિ કે રજાના દિવસોમાં કોઈ કામની વાત ના કરે... પણ નારાયણભાઈ માટે એવા કોઈ વિભાગ નહોતા કે પરિવાર અલગ, કામ અલગ. કામ એ જ પરિવાર અને પરિવાર એ જ કામ તેમનો ધ્યેય હતો.

પ્રશ્ન-25 :- નારાયણ દેસાઈ વાંચનનો શોખ ધરાવતા હતા તો, ઘરમાં

સાહિત્યિક વાતાવરણ કેવું હતું ?

ઘરમાં પિતા કરતાં મારી બા વધારે વાંચતાં. નારાયણભાઈ પણ વાંચનનો શોખ ધરાવતા હતા. મને (સંઘમિત્રા) એવું લાગે છે કે નારાયણભાઈ જે શીખ્યા છે તે પોતાની જાતે શીખેલા એટલે વાંચવાનું તો હતું જ. તેમજ લખતા પણ હતા. એટલે બધી રીતે પોતાની જાત ઉપર વધારે ડિસિપ્લિન હતી. અમે એટલા બધા ડિસિપ્લિન નથી. અમે લોકો ફોર્મલ એજ્યુકેશનમાં ભણ્યા એટલે અમારે રજાઓ પણ છે. પરંતુ નારાયણભાઈને તેવું કંઈ નહોતું. તેઓ તો હંમેશાં વાંચતા. કોઈ પણ કામ જાતે કરતા. તેમાં તેઓનું ઘડતર વધારે થયું છે.

પ્રશ્ન-26 :- નારાયણ દેસાઈના સાહિત્યસર્જન વિશે જણાવશો ?

નારાયણભાઈએ અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ, મારું જીવન એ જ મારી વાણી જેવાં જીવનચરિત્રો લખ્યાં છે. કસ્તૂરબા, જયપ્રકાશ જેવાં નાટકો લખ્યાં છે. બંગાળીમાંથી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં ગીતોનો રવિછબિ નામે અનુવાદ કર્યો છે. આ ઉપરાંત ઘણું સાહિત્યસર્જન કર્યું છે.

પ્રશ્ન-27 :- નારાયણ દેસાઈના સાહિત્યસર્જનમાં તમને ગમતું પુસ્તક કયું છે ?

‘મને કેમ વીસરે રે ?’ એ મને (સંઘમિત્રા) ગમતું પુસ્તક છે. તેમાં તેમણે ઘણાં ચરિત્રોની વાત કરેલી છે. ‘મા ધરતીને ખોળે’ એ તેમની શરૂઆતની ચોપડી છે અને બહુ સારી છે.

પ્રશ્ન-28 :- નારાયણ દેસાઈએ મહાદેવભાઈ, ગાંધીજી, જયપ્રકાશના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતાં ચરિત્રાત્મક પુસ્તકો લખ્યાં છે.. એવાં બીજાં કોઈ પુસ્તકો લખ્યાં છે ?

નારાયણભાઈને હજુ તો વિનોબા વિશે પણ લખવું હતું પણ ના લખી શક્યા. તેમને હજુ તો ચાર નવલકથા લખવાનું મનમાં હતું પણ સમય ના મળ્યો એટલે નહિ લખી શક્યા.

પ્રશ્ન-29 :- તમારા મતે નારાયણ દેસાઈના ચરિત્રસાહિત્ય-સર્જનની વિશેષતાઓ જણાવશો ?

ચરિત્રલેખક બહુ સારા હતા. તેમનું લેખન સૌથી સારું હતું. દીકરી તરીકે મારું એવું માનવું છે કે ફોર્મલ લખવાના પ્રયત્નો નારાયણભાઈના ‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’ અને ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ આ બે પુસ્તકમાં થયા છે. કારણ કે ચીમનભાઈ પટેલે જ્યારે ‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’ વાંચ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે સર્જનમાં સંદર્ભ લખેલા હોવા જોઈએ. તમે જેની પાસેથી અથવા જ્યાંથી માહિતી મેળવો છો એ ટાંકવું જોઈએ. આવી રીતે ન લખી શકો....તેથી તેમનાં અન્ય સર્જનમાં સંદર્ભો ટાંકેલા જોવા મળતા નથી. પરંતુ ચરિત્રવિષયક આ બે પુસ્તકોમાં

તેમણે સંદર્ભો ટાંકીને લેખનમાં ફેરફાર કર્યા છે.

પ્રશ્ન-30 :- નારાયણ દેસાઈના સાહિત્યસર્જનમાં કોનો પ્રભાવ હતો ?

નારાયણભાઈના સાહિત્યસર્જનમાં ગાંધીજી અને મહાદેવભાઈનો પ્રભાવ હતો. ઉપરાંત તેમનાં ભાષણોમાં દાદા ધર્મીધિકારીનો પ્રભાવ ખૂબ હતો કારણ કે કોઈ પણ વ્યાખ્યાનમાં તેઓ વ્યવસ્થિત અને કમબદ્ધ ભાષણ કરતા હતા. કોઈ પણ જગ્યાએ ભાષણ કે વ્યાખ્યાનમાં તેઓ પૂરી તૈયારી કરીને બોલતા હતા.

પ્રશ્ન-31 :- નારાયણ દેસાઈએ પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે કરેલું પ્રદાન જણાવશો ?

નારાયણ દેસાઈ 'ભૂમિપુત્ર'ના સંપાદક રહ્યા હતા. ઉપરાંત તરુણમન, યકીન, સર્વોદયજગત જેવાં સામયિકોના સંપાદક રહ્યા હતા.

પ્રશ્ન-32 :- નારાયણ દેસાઈ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલપતિ બન્યા તે સમયના અનુભવો જણાવશો ?

નારાયણભાઈ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલપતિ હતા તે સમયગાળા દરમિયાન તેઓ ક્યારેક રેલવેમાં વેડછીથી અમદાવાદ આવતા હતા. પછી ઉંમર વધતાં ગાડીમાં મુસાફરી કરતા હતા. તેઓ અમદાવાદમાં આવે ત્યારે મુક્તિફોઈનું 'ગુલબાઈ ટેકરા' નારાયણભાઈના અભિન્ન મિત્ર નીનુ મજમુદારનાં બહેનનું ઘર હતું. ત્યાં નારાયણભાઈ રહેતા અને તેમના પત્રવ્યવહારનું સરનામું પણ મુક્તિફોઈનું ગુલબાઈ ટેકરા રહેતું. તેઓ અમદાવાદમાં આવતા ત્યારે ત્યાં જ રહેતા. વિદ્યાપીઠમાં પણ ન રહેતા. અમદાવાદમાં ઘર હતું, દીકરો હતો પણ તે કોઈ દિવસ ત્યાં રાત રહ્યા નથી. ક્યારેક જમવા જતા હતા.

કોઈ પણ શહેરમાં તેમનું એક ઠેકાણું રહેતું. અમદાવાદમાં મુક્તિફોઈનું ગુલબાઈ ટેકરા, મુંબઈમાં જાય તો મનોરમાફોઈને ત્યાં બહુ વર્ષો રહ્યા. તેમનું પોતાનું ઠેકાણું તેઓ નક્કી કરી લેતા.

પ્રશ્ન-33 :- નારાયણ દેસાઈ ભૂદાનયાત્રામાં જોડાયા તે વખતના તમને યાદ હોય તેવા પ્રસંગો જણાવશો ?

નારાયણભાઈ ભૂદાનયાત્રામાં જોડાયા ત્યારે તેઓ ઘરે ક્યારે આવશે ? અને ક્યારે પાછા જવાના ? એ વધારે બધાંના મનમાં રહેતું. તેઓ જે દિવસે ઘરે આવવાના હોય તે દિવસે બધાં આતુરતાથી રાહ જોતા..

મને (સંઘમિત્રા) યાદ છે કે બાએ નારાયણભાઈ માટે એક બેગપેકવાળો બિસ્તર જાતે સીવી આપેલો. તેમની અંદર બધી વસ્તુઓ સમાઈ જતી જેવી કે બે જોડી કપડાં, હજામતનાં સાધનો અને અન્ય વસ્તુઓ...

ભૂદાનયાત્રામાં મને સૌથી વધારે યાદ છે તેવો પ્રસંગ...જ્યારે વિનોબાજીની પદયાત્રા પહેલાં પૂર્વતૈયારી યાત્રા થતી. તેમાં બધી યાત્રામાં નારાયણભાઈ જોડાતા પરંતુ સુરત જિલ્લાની યાત્રામાં બાર દિવસ હું (સંઘમિત્રા) સાથે જોડાઈ હતી. તે

વખતે મારી ઉંમર બહુ નાની હતી. તેમાં દરરોજ તેર-ચૌદ માઈલ ચાલવાનું હોય અને વિવિધ કામો સોંપવામાં આવતાં તેમાં મને એક રૂપિયામાં વિનોબાની સહીવાળી ગીતાપ્રવચનની ચોપડી વહેંચવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે અમે હજારો રૂપિયાની ચોપડી વહેંચી લોકોને સમજાવ્યું હતું.

ભૂદાનયાત્રાના કારણે કોઈ કોઈ વખત અમને ચીડ પણ આવતી કે આ શું છે ? મોસાળ પરિવારનાં પણ બધાં ભૂદાનમાં જોડાયેલાં હતાં. તેથી અમારી દસ ભાઈ-બહેનોની ટુકડી હતી. અમે બધા દર સર્વોદય સંમેલનમાં જઈએ ત્યારે બધાં બાળકોએ મળીને ગીત બનાવેલું તે બધાં મળીને ગાતા.....

બીન બાબાજી અસલ પાજી

બીન બાબાજી અસલ પાજી

જો કોઈએ અસલ ગરબડ કરી હોય તો તે વિનોબા જ છે. કારણ કે એ અમારાં મા-બાપને લઈ ગયા છે. એ વાત અમારા મનમાં હતી જ.

જયપ્રકાશ નારાયણ જ્યારે વેડછી આવેલા ત્યારે તેઓ સંપત્તિ માંગતા હતા. ત્યારે લોકોએ પોતાનાં ઘરેણાં આપી દીધેલાં. ત્યારે હું (સંઘમિત્રા) નાની જ હતી. પણ મેં મારી પાસે જ હતું તે ઘરેણું મેં આપેલું, મારી બાએ પણ ઘરેણાં આપેલાં. તે વખતે જયપ્રકાશ નારાયણે કીધેલું કે આ સંપત્તિ તમે આપો છો એનો અર્થ એ થાય છે કે આખ્યાં પછી આખી જિંદગી ઘરેણાં નહિ પહેરવાનાં એ શરત નહિ. મેં આ પ્રસંગ પછી શરત તોડી છે અને કોઈક વાર ઘરેણાં પહેર્યાં છે. પરંતુ મારી બાએ ઘરેણાં આપ્યા પછી કોઈ દિવસ ઘરેણાં પહેર્યાં નથી. બાએ કોઈ દિવસ મંગળસૂત્ર પણ પછી નહોતું પહેર્યું.

પ્રશ્ન-૩૪ :- નારાયણભાઈ સંપૂર્ણકાંતિ આંદોલનમાં જોડાયા ત્યારે પરિવારનાં બધાં સભ્યો સાથ-સહકાર આપતા હતા ?

નારાયણભાઈ કોઈ પણ કાર્ય કરતા ત્યારે તેમનાં માટે સમાજનું કામ અને તેમનો પરિવાર અલગ નહોતાં. પરિવાર અને કામ એકસાથે હતાં. પરિવાર અને સમાજસેવા એમના માટે એક હતા. જો સમાજસેવા કરે તો પરિવારથી વિખૂટા પડવું એ તો વાસ્તવિકતા હતી. પરંતુ નારાયણભાઈને પરિવારે હંમેશાં સમાજસેવામાં સાથસહકાર આપ્યો છે. નારાયણભાઈએ પરિવારને પણ પૂરો સંતોષ આપ્યો છે. પરિવાર અને સમાજ માટે તેમણે કામ કર્યું છે.

બાએ (ઉત્તરાબહેને) બાળકોને મોટાં કરવાનો, ઉછેર કરવાનો હિસ્સો લીધો એટલે તો નારાયણભાઈ અન્ય કામો કરી શક્યા. બેઉ જણે વાત કરીને નક્કી કર્યું હતું કે ઉત્તરાબહેન પરિવાર સંભાળશે અને નારાયણભાઈ સમાજસેવા કરશે. નારાયણભાઈ ગમે તે કામ માટે ગયા હોય કે કોઈ યાત્રામાં જતા તો આવીને બધું રિપોર્ટિંગ તેઓ પરિવાર સાથે કરતા અને પછી બધા સાથે ચર્ચા કરી નિર્ણય કરતા.

હતા. તેથી નારાયણભાઈ જે કામો કરતા તેમાં પરિવાર હંમેશાં તેમની સાથે રહેતો હતો.

પ્રશ્ન-35 :- નારાયણભાઈએ કેટલી ગાંધીકથાઓ કરી છે ? ગાંધીકથા અંગેના તમારા કોઈ અનુભવો જણાવશો ?

નારાયણભાઈએ ૧૧૬ જેટલી ગાંધીકથાઓ કરી છે. પરંતુ દરેક ગાંધીકથા પહેલાં શ્રોતાઓ કયા પ્રકારના છે. તે મુજબ તેઓ બોલતા હતા. બધી જ ગાંધીકથાઓની તેમણે બનાવેલી નોંધો છે. દિવસે-દિવસનું અલગ-અલગ, આ પ્રસંગ પછી આ ગીત આવશે તેની પણ તેઓ નોંધ લખીને રાખતા હતા. આ બધી તૈયારીઓ કરીને જ તેઓ બોલતા, બોલવામાં નારાયણ દેસાઈ ચુસ્ત સમયપાલક હતા. પોતાને મળેલા સમયમાં પોતાના ભાષણના બધા મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરીને બોલતા હતા.

આ બધી તૈયારીઓ કરીને નારાયણભાઈ બોલતા તો દીકરી તરીકે મને એવું લાગે છે કે આમાં તેમનો અનોપચારિક શિક્ષણનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. કારણ કે તેઓ બધું જ જાતે જ શીખ્યા હતા.

પ્રશ્ન-36 :- નારાયણભાઈના મૃત્યુ વખતે તમે તેમની સાથે હતા ?

હા.... નારાયણભાઈ (પિતા)ના મૃત્યુ વખતે અમે ત્રણેય ભાઈ-બહેન, હું (સંઘમિત્રા), નચિકેતા અને અફલાતૂન સાથે હતા. મેં (સંઘમિત્રા) નારાયણભાઈની (પિતાની) અંત્યેષ્ટિ કરી હતી.

પ્રશ્ન-37 :- બંને ભાઈઓ હાજર હતા, છતાં તમે કેમ અંત્યેષ્ટિ કરી ?

નચિકેતા અને અફલાતૂન હતાં. પરંતુ બંને ભાઈઓનું એવું કહેવું હતું કે પિતાની સૌથી વધારે દેખભાળ સંઘમિત્રાએ કરી હોવાથી તે પિતાની અંત્યેષ્ટિ કરશે. ભાઈઓના આગ્રહને લીધે પિતાની અંત્યેષ્ટિ તેમની દીકરીએ કરી હતી.

વેડછીમાં ચૌધરી સમાજમાં બહેનો સ્મશાનમાં ન જાય છતાં અમે ગયાં.. અને મેં પિતાની અંત્યેષ્ટિ કરી ત્યારે બહેનો કહેતી કે બેન, તમારાં કારણે અમને પહેલી વાર સ્મશાન જોવા મળ્યું છે.

અનુવાદમીમાંસામાં ભારતીય પ્રતિમાન

હેમાંગ અશ્વિનકુમાર

અનુવાદની ઘટનાની સત્ત્વશાસ્ત્રીય (ontological) અને જ્ઞાનશાસ્ત્રી (epistemological) નિશ્ચિતતાઓ પર સૈદ્ધાંતિક ચિંતન કરતા કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષી ભારતીય અનુવાદક અથવા અધિભૌતિકશાસ્ત્રી (metaphysician)ના મનમાં સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે અટવાઈ પડેલા ત્રિશંકુની છબી એક વાર તો રેખાંકિત થાય જ, એવું મારું માનવું છે. રામાયણના ‘બાલકાંડ’માં આવતી કથાનુસાર, ત્રિશંકુ સૂર્યવંશનો ધૂની, ભૌતિકવાદી રાજા હતો જેને સદેહે સ્વર્ગારોહણ કરવાનો ચક્રમી ચસકો લાગેલો. આવી અવૈધ અને ધર્મદ્રોહી મહેચ્છા પાળવા બદલ મહર્ષિ વસિષ્ઠ તરફથી ઉપયુક્ત ઠપકો મેળવ્યા બાદ, એ સહજે અહંકારી, પરંતુ અત્યંત પ્રતિભાશાળી ઋષિ વિશ્વામિત્ર પાસે પહોંચ્યો. વિશ્વામિત્રનાં પુણ્યફળ અને ગૂઢ શાસ્ત્રવિધિઓના પ્રતાપે રાજા ધીમે ધીમે આકાશમાં તરતો તરતો સ્વર્ગ તરફ જવા માંડ્યો એટલે સફાળા દેવરાજ ઇન્દ્રએ પોતાની દૈવીશક્તિથી એને નીચે ધકેલવા માંડ્યો. આવાં હળાહળ અપમાન અને આડકતરી હારથી કોધે ભરાયેલા ઋષિએ ત્રિશંકુને હવામાં જ સ્થિર કરી દીધો અને પછી દક્ષિણ આકાશમાં એના માટે એક સમાનાંતર, વૈકલ્પિક સ્વર્ગનું સર્જન કર્યું. પૌરાણિક પાત્રો થકી રચાતા આ ત્રિભુજનનાં માળખાંમાં અનુવાદના સૈદ્ધાંતિક વિમર્શ વિશે વિચારતાં કેટલીક પ્રાસંગિક સમાનતાઓ નજરે ચડે છે. એક તરફ છે અનુવાદક (વિશ્વામિત્ર) જે પોતાનું બધું જોર લગાવી દે છે જેથી કરી એનો અનુવાદ (ત્રિશંકુ) સર્વોત્કૃષ્ટ મૂળકૃતિની સ્થિતિ પામી શકે અને પાઠાત્મક સ્રોતનાં આદર્શ, અલૌકિક, શુદ્ધ અને ચિરસ્થાયી સ્વરૂપો મધ્યે અદકેરું સ્થાન મેળવી શકે. આમ છતાં, વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક અવકાશમાં ખોડાયેલાં નશ્વર શરીર સાથે સ્રોત ભાષા-સંસ્કૃતિના પાઠ્ય આદર્શ સુધી પહોંચવાની ત્રિશંકુની મહેચ્છા જ એનાં સ્થાનાંતરણને અશક્ય બનાવે છે. બીજી બાજુ, સાંસ્કૃતિક ટકરાવમાં જકડાયેલી કૃતિઓ વચ્ચેનો સંબંધ અને સંદર્ભ ઉલટાવી દેતાં એવું પણ લાગે કે મૂળ કૃતિએ (ત્રિશંકુ) એ સત્ય સ્વીકારવું જ રહ્યું કે લક્ષ્ય સંસ્કૃતિના સાહિત્યિક સ્વર્ગમાં એક કટ્ટર, ‘વણઅનૂદિત’ કૃતિની રૂએ એનો સ્વીકાર થવો અશક્ય છે; અંતતઃ એની સમક્ષ એક જ રસ્તો બચે છે, ખુદનું વૈકલ્પિક સ્વર્ગ બનાવી લેવું, ભલે પછી એ ગમે તેટલું શેતાની (Satanic) કેમ ન

હોય! 'ત્રિશંકુ'ના ઇતિહાસને બારીકાઈથી ચકાસતાં જણાશે કે શેતાની અને ઉલ્લંઘનકારી વલણો જે સહજતાથી ત્રિશંકુના ચારિત્ર્ય ને ઓપ આપે છે લગભગ એટલી જ સહેલાઈથી એ વલણો ભારતીય અનુવાદકીય અને સાહિત્યિક પરંપરાઓને પણ પરિભાષિત કરે છે. વાસ્તવમાં, ત્રિશંકુનું નામ એણે કરેલાં ત્રણ ભયાનક પાપ તરફ ઇશારો કરે છે : (1) કુળને કલંકિત કરવું, (2) એક ઋષિના આશ્રમમાંથી ગાયની ચોરી કરવી, (3) સૌથી જઘન્ય, એક બ્રાહ્મણ કુટુંબને ગૌમાંસ ખવડાવવું અને ખુદ પણ ખાવું.

સંભવિત અને કંઈક અંશે વિવાદિત એવા સાહિત્યિક અનુવાદના 'ભારતીય' સિદ્ધાંતની વાત કરવા ત્રિશંકુ જેવા વ્યક્તિનું રૂપક પહેલી નજરે તો અયોગ્ય લાગે પરંતુ એનું એક સબળ અને શ્રદ્ધેય પ્રમાણ એ છે કે ત્રિશંકુ એટલે રામના પૂર્વજ; એ મહાકાવ્યના નાયક કે જેનો અનુવાદની પ્રવૃત્તિ સાથે સાપ-નોળિયાનો સંબંધ રહ્યો છે. કારણ એ કે, સદીઓ સુધી મહાકાવ્યનાં જે સેંકડો પુનર્લેખન, પુનર્કથન, પુનરૂમંથન થયાં – અને એમાંનાં અમુક તો એ હદે વિધ્વંસક કે રામાયણનું ધરાર રાવણાયનમાં પરિવર્તન કરી નાંખે^૧ – એ બધાં આવી ફાટીને ધુમાડે ગયેલી અનુવાદપ્રવૃત્તિની જ મહેરબાનીને? બીજું પ્રમાણ : આજે પણ ભારતીય અનુવાદકનું સ્થાન, એણે કરેલા અનુવાદની માફક, હવામાં જ છે, અધ્ધર; ત્રિશંકુની જેમ રામભરોસે લટકતા રહેવાનું દુર્ભાગ્ય જાણે એનાં લમણે લખાયું છે, ઉપર સાહિત્યિક અધિભૌતિકવાદ જે અનુવાદની શક્યતાને જ નકારી કાઢે છે અને નીચે સાહિત્યિક સંસ્કૃતિ જે અનુવાદને અતિમહત્વની અને વાંછનીય પ્રવૃત્તિ તરીકે લેખે છે. (દેવી, 1993 : 134).

પશ્ચિમી સાહિત્યજગતમાં અનુવાદના નિમ્ન દરજ્જા માટે મુખ્યત્વે આ દાર્શનિક આશંકાઓ અને ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ જવાબદાર છે. બીજી બાજુ, અનુવાદ પ્રત્યેનાં ભારતીય વલણોનાં મૂળ એક પ્રતિવાદી અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં ખોડાયેલાં છે એવું કહેવામાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી. ભારતીય મીમાંસામાં નિર્વાસનને બાહ્ય પરિબળો દ્વારા લાદવામાં આવેલી ધૂંસરી તરીકે નહિ પણ એક સચેત, સભાન પસંદગીની રૂએ જોવામાં આવે છે; ગૃહત્યાગ ગૃહસ્થના સ્થિર અને લૌકિક જીવનનો એક રીતનો તાર્કિક અંત છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની પૂર્વશરતરૂપ એક પ્રકારનું સ્વૈરિષ્ટક અવરોહણ છે, સ્વયંસેવી પરિત્યાગ છે. સાન ઠેકાણે આવતાં ઘરે પાછા ફરેલા ઉડાઉ પુત્રની કથાથી^૨ વિપરીત, એક અર્થપૂર્ણ હિંદુ જીવનની કલ્પનામાં વાનપ્રસ્થ અને પરિવ્રાજકીય વનવિહારમાં જ જીવનસાફલ્યની ચાવી છે; હકીકતમાં, આ પરિકલ્પનાનો આધાર એક વિશિષ્ટ જ્ઞાનમીમાંસા છે જે અસ્તિત્વપરક સીમાંતતા(liminality)નો પુરસ્કાર કરે છે. ચાતુરાશ્રમ વ્યવસ્થામાં જીવનસંધ્યાએ પહોંચેલા વ્યક્તિને એક અવસિમીય, વિચરતા અસ્તિત્વને – રવાનગી અને મંઝિલ વચ્ચે અટવાતા જીવનને – હવાલે કરી દેવા પાછળનો આશય

વ્યવસ્થાનો ‘ઊમરા-ઠેકણ’ (લેટિનમાં લીમેન એટલે ઊમરો), ઉલ્લંઘન અને આંતરાલીય જીવન પ્રત્યેનો પૂર્વગ્રહ છતો કરે છે. વિશેષતઃ ભારતીય અવસિમીયતાનું ઠેકાણું હોય છે, ‘...હંમેશાં ધાર પર; ન ક્યારેય સંપૂર્ણપણે ક્યાંક કે ન કોઈ એક વસ્તુ(માં)... (અધવચ્ચે) લટકતી, નિલંબનની સ્થિતિમાં : જ્યાં આપણે હોવાપણાની સીમા તો વળોટી દઈએ છીએ પરંતુ, રૂપકાત્મક કે યથાશબ્દ દીક્ષાવિધિ પશ્ચાત્, હઈશુંપણાની સ્થિતિથી જોજન દૂર હોઈએ છીએ.’ (સિગનપોરિયા, 2022). નિલંબનની પરિસ્થિતિ નિઃશંકપણે – જો સાવચેતી રાખવામાં ન આવે તો – અનિશ્ચિતતા, અસ્થિરતા અને નિકટવર્તી પતનની શક્યતાઓથી ઘેરાયેલી રહે છે, પરંતુ સાથે સાથે, આવી અવસિમીય હસ્તી ઉપકારક પણ સાબિત થઈ શકે છે કેમ કે તે સંદર્ભોની નિશ્ચિતતાઓથી સ્વતંત્રતા બક્ષે છે, વાટાઘાટો માટે અવકાશ ઊભો કરે છે અને પુનર્નિર્માણ, નવીનીકરણ અને પુનર્જીવનની શક્યતાઓને ઉજાગર કરે છે. અહીં પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે કે અનુવાદની પ્રક્રિયાને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે વપરાતા સેતુના રૂપકને અવસિમીયતાના મૂર્ત સ્વરૂપ તરીકે જોઈ શકાય? શું અનુવાદની પ્રક્રિયા અનિવાર્યપણે અવસિમીયતાને નિર્દેશિત નથી કરતી? સામાન્ય રીતે સેતુ બે સમકક્ષ સ્થાનો વચ્ચે બાંધવામાં આવે છે, પરંતુ એ હકીકતને પળવાર બાજુએ મૂકી વિચારીએ તો અનુવાદ બે છોડાના વાયકોને પોતીકાં સાહિત્યિક સ્થાનો છોડીને અવસિમીયતાની સમૃદ્ધ જગ્યામાં મળવા માટે ફરજ પાડતો સેતુ નથી તો બીજું શું છે? સ્વાભાવિક રીતે, અવસિમીયતાનો અવકાશ સ્થળ, સમય અને એકમોમાં ઉલ્લંઘનકારી પરિવર્તન માટેની તકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આમ, ધાર્મિક ફતવાઓ ફગાવી, ત્રિશંકુ સહેદે નવ્ય સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે અને વિશ્વામિત્ર ઇહલોક અને પરલોકના ઉભયી બ્રહ્માંડીય અધિકમમાં ત્રીજા લોકની ફાયર મારે છે. વિશ્વામિત્ર સાથે સમાધાન કર્યા બાદ બાપડા ઇન્દ્રએ ચોક્કસ નિઃસારો નાંખ્યો હશે : ‘ઘોર કળિયુગ છે ભાઈ!’ ખેર, મુદ્દાની વાત એ છે કે, અનુવાદનું સહેદે સ્વર્ગપ્રાપ્તિનું સ્વપ્ન સાચા અર્થમાં ત્રિશંકુના વૈકલ્પિક સ્વર્ગમાં જ સાકાર થઈ શકે છે. નિત્શેના શબ્દોમાં ‘અનુવાદની ભૂતિ’ (being) પ્રવાહિતા અને પરિવર્તનની પરિમિતિમાં ઊઘડતી સંભૂતિના (becoming) અવકાશમાં અંકિત થાય છે. આમ, ભારતીય પરંપરામાં, અનુવાદસ્રોત કૃતિનું અધઃપતન ન બની રહેતાં, એના તરફ ઊંચકાય છે, ભેડચાલ કે નકલવૃત્તિથી નહીં, પરંતુ એક નવ્ય, ગતિશીલ અવતારમાં, મૂળની સર્વોચ્ચતાને પડકારવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે. એક એવું પ્રતિરૂપ (simulacrum) જે સત્યનું ગ્રહણ ન કરતાં તેના સંપૂર્ણ અનસ્તિત્વને જાહેર કરે છે.

*

પહેલાં તો, પશ્ચિમી અવધારણાનાં કહેવાતાં સાર્વત્રિક અને સ્વયંસિદ્ધ પાસાંઓની તલસ્પર્શી તપાસ કરીએ. પહેલી માન્યતા – ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તીત પ્રધાન

ધારણાઓમાંની એક – મુજબ અનુવાદ ભાષા, સંસ્કૃતિ અને ભાષિક સમુદાયોની વચ્ચે સેતુનિર્માણનું કામ કરે છે. આ દષ્ટિકોણ અનુવાદની અત્યંત જટિલ અને રાજકીય પ્રક્રિયાને સંચારમાધ્યમ કે મધ્યસ્થી તરીકે લેખી એક પ્રકારનું અવમૂલ્યન તો કરે જ છે પણ સાથે સાથે એવું માનવાની ભૂલ પણ કરે છે કે અનુવાદ ભાષાકીય રીતે વિશિષ્ટ અને સમોવડા પણ એકવિધ સાંસ્કૃતિક જૂથો વચ્ચે નીપજતી ઘટના છે. મારિયા ટિમોષ્કો કહે છે, આ ધારાનાં મૂળ,

‘...ભાષાકીય (અ)ક્ષમતાનાં ઍંગ્લો-અમેરિકન મોડેલમાં પડ્યાં છે જે રાષ્ટ્રને ભાષા સાથે અને રાષ્ટ્રીય ઓળખને ભાષાકીય પ્રાંતીયતા સાથે સરખાવે છે. આખરે તો, અનુવાદ અભ્યાસક્ષેત્રમાં સૈદ્ધાંતિક વિમર્શ એવા આંગ્લભાષી વિદ્વાનો દ્વારા રચવામાં આવે છે જેઓ ક્ષીણ ભાષા-અધિગ્રહણશક્તિ માટે કુખ્યાત છે અને જેથી કરી એમના દ્વારા ઘડાતો વિમર્શ પણ પક્ષપાતી બની રહે છે.’ (2006 : 16-17).

અભ્યાસક્ષેત્રનો બીજો સીમાવર્તી સિદ્ધાંત લિખિત કૃતિને અનુવાદની પૂર્વશરત માને છે; આ અભિગમ આડકતરી રીતે મૌખિક પરંપરામાં થયેલા સાહિત્યનિર્માણનાં દીર્ઘ ઇતિહાસને દરકિનાર તો કરે જ છે, પરંતુ અનુસંરચનાવાદી વિમર્શના કેન્દ્રમાં રહેલી અર્થઘટનની પ્રક્રિયાને બાયપાસ કરીને ચાલતો ડોય એવું લાગે છે. ત્રીજી ધારણા, અનુવાદની પ્રક્રિયામાં વસતી દેહાકૃતિ મેજ પર બેઠેલ એક એવી વ્યક્તિની છે જે મનના ધોરંધાર ખોખામાં ખોવાઈ, એકલા હાથે અને કુશળતાપૂર્વક, સંજ્ઞા અને અર્થોનું ભાષાકીય સરહદો પાર સ્થાનાંતરણ સાધે છે. અને છેલ્લી ધારણા અનુવાદની પરિભાષા વિશે; પશ્ચિમના વિદ્વાનો માને છે કે તુલ્યતા, અસપ્રમાણ પ્રતિષ્ઠા અને ભૂમિકાના જડવત્ ખ્યાલોને આધારે થયેલી પરિભાષાની કિલ્લેબંધી પર્યાપ્ત અને નિર્ણાયક છે, હવે એમાં સંશોધનની ગુંજાઈશ નથી.

ચાલો, હવે આ ધારણાઓ એક પછી એક ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકીએ અને જોઈએ કે આ તપાસ અનુવાદની પ્રકલ્પિત ભારતીય અવધારણાને સાકાર કરવાના મિશનમાં કેટલે અંશે ઉપકારક નીવડે છે. તાજેતરમાં સંશોધકોએ એ હકીકત સુપેરે રેખાંકિત કરી આપી છે કે અનુવાદની અનિવાર્યતાને એકભાષી સામાજિકતાઓનાં (socialities) હાઈમાં પ્રસ્થાપિત કરતું સેતુનું રૂપક પશ્ચિમી સમાજોમાં પણ એટલું જ અપ્રસ્તુત છે જેટલું ભારતીય સમાજોમાં. (મેયલાર્ટ, 2016; ગ્રેમ્બલિંગ, 2016). હેપ્સિબા ઇઝરાયેલ નોંધે છે,

‘એકભાષાવાદ યુરોપનું ફરજંદ છે એ વાતે જ્યારે સર્વસંમતિ સધાઈ ચૂકી છે, ત્યારે લોકપ્રિયતાનાં ચરમે પહોંચેલી એક કેટેગરી તરીકે એનાં એતિહાસિક મૂળ અઢારમી સદીના જર્મન રોમેન્ટિસિઝમમાં ચીંધવા વધુ ઉપકારક નીવડશે; એક એવી કેટેગરી જે ઓગણીસમી સદીમાં સંવર્ધન

પામી ઉત્તરોત્તર રાષ્ટ્ર અને આત્મલક્ષિતા (subjectivity) સાથે સરોકાર સાધતી દેખાઈ, અને એ પણ ત્યારે જ્યારે યુરોપમાં અનેકવિધ ભાષાઓ સાહચર્ય અને સુમેળથી જીવી રહી હતી.’ (2021 : 126).

અનુવાદના અભ્યાસક્ષેત્ર પર ઉચ્ચ સાક્ષર અને મુખ્ય ભાષા બોલતા પશ્ચિમી લોકોનું પ્રભુત્વ રહ્યું હોવાથી મૌખિકતાનાં મનોવિજ્ઞાન અને મૌખિક સંસ્કૃતિમાં નિહિત અર્થઘટન અને પ્રસારણની જટિલ પ્રક્રિયાને સમજવા આવશ્યક સંવેદનશીલતાની સૈદ્ધાંતિક વિમર્શમાં સીધી ઊણપ જણાય છે. આને કારણે, ઓગણીસો એંશીના દાયકામાં અનુવાદશાસ્ત્રએ ‘સાંસ્કૃતિક વળાંક’ ન લીધો ત્યાં સુધી પાશ્ચાત્ય સૈદ્ધાંતિક વિમર્શના ઇતિહાસમાં આદેશાત્મક (prescriptive) સૂત્રોનો દબદબો રહ્યો. અનુવાદ એટલે એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં (લિખિત) શબ્દો અને અર્થોનું સ્થાનાંતરણ એવા અનુમાનને આધારે ક્ષેત્રને ભાષાશાસ્ત્રના પેટા-ક્ષેત્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું. પરિણામે, જે. સી. કેટફોર્ડ જેવા વિદ્વાનોએ અનુવાદની પ્રકૃતિ વિશે અર્ધદગ્ધ પરંતુ અત્યંત પ્રભાવશાળી તર્ક આપ્યા. કેટફોર્ડે કરેલી વ્યાખ્યા અનુસાર, અનુવાદ એટલે ‘એક ભાષાની (SL) પાઠાત્મક સામગ્રીની અન્ય ભાષામાં (TL) સમકક્ષ પાઠાત્મક સામગ્રીમાં ફેરબદલી.’ (1965 : 20). સ્પષ્ટ રૂપે, ‘પાઠાત્મક સામગ્રી’ની શબ્દાવલી થકી શબ્દો, શબ્દસમૂહો અને વાક્યો ઇત્યાદિ ભાષાકીય એકમો તરફ ઇશારો કરવામાં આવ્યો; લક્ષ્ય ભાષામાં એમના નિકટતમ અવેજ મળી જાય એટલે અનુવાદની પ્રક્રિયા સફળતાપૂર્વક પાર પડી ગઈ એવું કહેવામાં આવ્યું. તે સમયના પ્રખર સિદ્ધાંતવિદોએ ભાષાના સંદર્ભીય સિદ્ધાંતના (referential theory) અમુક સ્વરૂપનું સમર્થન તો કર્યું, પરંતુ આંતરભાષી સમાનાર્થકતાની (synonymy) (અ)શક્યતાના વિચારે ક્ષેત્રમાં સંશોધન માટે નવી વિરોધાભાસી સમસ્યા ઊભી કરી.^૭ દેખીતી રીતે, ક્ષેત્રના વિદ્વાનોને એ વાતનો અંદાજો ન હતો કે અનુવાદ માત્ર એક ભાષાકીય સાહસ નથી, પરંતુ એક જટિલ સાંસ્કૃતિક વ્યવહાર છે, સત્તાની સાઠમારી છે અને તે ભાષાશાસ્ત્રની ઉપરવટ જઈ બીજાં અનેક પરિબળો અને તત્ત્વો પર ચિરસ્થાયી અસર છોડે છે.

મૌખિક પરંપરામાંથી કવિતાનું લેખિત પરંપરામાં અવસ્થાંતર (transition) થાય ત્યારે ઊભા થતા રાજકારણીય અને સૌંદર્યશાસ્ત્રીય મુદ્દાઓની વિશદ ચર્ચા મેં અન્યત્ર કરી છે.^૮ આમ છતાં, મુદ્દાની વાત એ છે કે આ સંદર્ભે સૈદ્ધાંતિક ખાલીપાને ભરવા ભારતીય સાહિત્યિક અને ભાષાકીય પરંપરાઓ પાસે શું અપેક્ષિત છે. ગંભીર સંશોધકોને ભારતીય ભાષાશાસ્ત્રી પરંપરામાં, કોઈ સંપૂર્ણ સૈદ્ધાંતિક વાડમય નહિ તો, એક લીડ તો ચોક્કસ મળી શકે છે, કેમ કે એ પરંપરામાં ભાષા પ્રત્યે ભૌતિક તેમજ અનુભવાતીત (transcendental) અભિગમ જોવા મળે છે; એ અભિગમની ભર્તૃહરિના સ્ફોટ સિદ્ધાંતમાં સુંદર અભિવ્યક્તિ થાય છે.

ભર્તૃહરિનું ભાષાનું હરમેન્યુઈટિક્સ મુદ્રિત શબ્દમાં નહીં પરંતુ ધ્વનિમાં ખોડાયલું છે. વાક્યપદીયનાં પ્રથમ પ્રકરણમાં ભર્તૃહરિ નોંધે છે,

‘નાદ (ધ્વન્યાત્મક અભિવ્યક્તિ) અને સ્ફોટ (અર્થાત્મક અનુભૂતિ) વચ્ચેનો સંબંધ વહેતા પાણીમાં ઝિલાતા કોઈ વસ્તુના પ્રતિબિંબ જેવો હોય છે, પ્રતિબિંબ તો સ્થિર પદાર્થનું હોય છે પરંતુ એ પ્રવાહની ગતિને પણ આત્મસાત્ કરી લે છે. જેમ જ્ઞાન તેની પોતાની પ્રકૃતિ તેમજ જ્ઞાન આપનારના સ્વભાવને પ્રતિબિંબિત કરે છે, તેવી જ રીતે ધ્વન્યાત્મક સ્વરૂપો તેમની હસ્તી તથા અર્થપૂર્ણતાને નિદર્શિત કરતા હોય છે.’ (દેવીના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી, 2015 : 14).

મરાઠી સંત-કવિ જ્ઞાનેશ્વરે કરેલું ભગવદ્ ગીતાનું મુક્ત પુનર્લેખન પરિવર્તનશીલ ભારતીય અનુવાદપરંપરાનું દ્યોતક છે. ભાવાર્થદીપિકા અથવા જ્ઞાનેશ્વરી તરીકે પ્રચલિત, મરાઠીની આ પ્રારંભિક રચનાએ પવિત્ર સંસ્કૃત સ્તોત્રનું લોકશાહીકરણ કર્યું તથા મરાઠીને એક સાહિત્યિક ભાષા સ્વરૂપે વિકસિત કરવાના ભગીરથ કાર્યમાં મહત્ત્વનું યોગદાન આપ્યું. અંતિમ પ્રકરણમાં, જ્ઞાનેશ્વર વિનમ્રપણે કૃતિની રચના માટેની પ્રેરણા વિશે વાત કરે છે. પ્રેરણાસ્તોત્ર ગુરુ નિવૃત્તિનાથની દયા અને મહત્તાની દુહાઈ દીધા બાદ, તેઓ કહે છે કે ઓવી (ovi) છંદમાં આટલું દીર્ઘ ભાષ્ય લખવાનું કામ માથે લેવાનું કારણ એક જ છે : સ્ત્રીશૂદ્રાદિક (સ્ત્રીઓ અને શૂદ્ર જેવા સામાન્ય લોકો) સંસ્કૃત – ગીતાનો આશરો લીધા વિના શાસ્ત્રની એક્સેસ અને સમજણ મેળવે. તદ્દુપરાંત, વ્યાસ જેવા મહાન વ્યક્તિ જો ગીતા પર ચિંતન-લેખન કરી શકે, જ્ઞાનેશ્વર કહે છે, તો એમને પણ, ભલે એ ગમે તેટલા ક્ષુદ્ર હોય – માતૃભાષામાં ગીતાનું સંસ્કરણ કરવાનો અધિકાર છે. અંતે, જેમના આશીર્વાદથી તેમના જીવનનું સ્વપ્ન સાકાર થયું એ સંતોનો આભાર માની, જ્ઞાનેશ્વર એક મહત્ત્વપૂર્ણ નિવેદન કરે છે,

‘હું જે કંઈ પણ લખી શક્યો છું એ બધાંનું શ્રેય તમને જાય છે. તમારા કારણે જ આ કાર્યપૂર્તિના ઉત્સવનો રૂડો અવસર આવ્યો છે. હે ગુરુદેવ, આ કાર્યના રૂપમાં બીજું બ્રહ્માંડ રચવાની તમે મને જે તક આપી એથી કરી મેં વિશ્વામિત્રએ ત્રિશંકુનો અહંકાર પોષાય અને બ્રહ્માને નીચાજોશું થાય એ મંશાથી રચેલા ક્ષણભંગુર વિશ્વને પણ શરમાવે એવા સુંદર વિશ્વનું નિર્માણ કર્યું છે અને મારું આ (સાહિત્ય)સર્જન હંમેશ માટે જીવંત રહેશે.’ (યાર્ડના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી, 2011 : 361).

સંત-કવિની ગીતાનાં પુનર્લેખન થકી ‘બીજું બ્રહ્માંડ’ (દુજી સૃષ્ટિ) રચવાની કબૂલાત વોલ્ટર બેન્જામિને આપેલી કૃતિના અનુજીવનની પરિકલ્પનાની યાદ અપાવે છે. વિશ્વામિત્રના વિશ્વની બુનિયાદમાં રહેલાં દ્વેષ અને બદલાની ભાવનાથી અછૂત જ્ઞાનેશ્વરનું વૈકલ્પિક બ્રહ્માંડ ત્રિશંકુના સામ્રાજ્યનો નાશ થયા પછી પણ

સદીઓ સુધી ટકી રહેશે. જ્ઞાનેશ્વરીમાં સંત-કવિ ઘણી જગ્યાએ ‘ગીતાની સમજણ આપવા જતાં... મૂળ શ્લોકના અર્થથી ભટકી જવાની’ (પૃ. 202) બાબતે ક્ષમાયાચના કરે છે અને, એક જગ્યાએ તો, એમના ઉદાર, અ-શબ્દશ: (non-literal) ઉપક્રમને પરિભાષિત કરવા માટે ‘અનુવાદ’ શબ્દનો પણ પ્રયોગ કરે છે. કવિની આ ઉક્તિઓ એમની કાર્યપ્રણાલીનો અનુવાદની ભારતીય વિભાવના સાથેનો સરોકાર સાબિત કરે છે. જ્ઞાનેશ્વર ગીતાના સાતસો શ્લોકનું નવ હજાર શ્લોકોમાં પુનર્લેખન કરે છે, સ્તોતના સંવાદાત્મક માળખાનું ત્રણથી વધારી પાંચ સ્તરોમાં વિસ્તરણ કરે છે. એક સ્તરે તેમનો ગુરુ નિવૃત્તિનાથ સાથેનો સંવાદ તો બીજા સ્તરે તેમનો શિષ્ય સચ્ચિદાનંદ સાથેનો વિમર્શ. આ સ્તરોનાં ઉમેરણ થકી, કવિ મૌખિકને સાહિત્યના સ્વરૂપ તરીકે કાયદેસરની માન્યતા અને સમર્થન આપે છે, તથા એ હકીકત રેખાંકિત કરે છે કે જ્ઞાનેશ્વરી મંત્રકૃતિ (સંસ્કૃત શ્લોક) નથી પણ સુતકૃતિ (બીજી ભાષામાં ગાવા માટે) છે. (ચૌધરી, 2010).

જ્ઞાનેશ્વરીની રચનાની ત્રણ સદીઓ પશ્ચાત્, ખ્રિસ્તી આધ્યાત્મિક વિશ્વની મહત્વની કૃતિને અનુજીવન બક્ષવા ફરી એક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો; પરંતુ, આ વખતે, એવા વ્યક્તિ દ્વારા જેને દેશી સાંસ્કૃતિક સંઘ સાથે કોઈ નિસ્બત નહોતી અને જે ભાષાકીય ક્ષેત્ર કે ધાર્મિક અવકાશમાંથી પણ લગભગ તડીપાર હતો... એ વ્યક્તિ હતો ગોવાસ્થિત થોમસ સ્ટીફન્સ નામનો જેસુઈટ. ભારતમાં આવનાર પહેલા ફિરંગીઓમાંના એક એવા સ્ટીફન્સની જીવનકથા એવા અનુવાદકની વ્યથાનાં વીતકનું વર્ણન કરે છે જેની અનુવાદપ્રવૃત્તિ હંમેશાં અપવિત્રીકરણ, પુનર્ગઠન અને નવીનીકરણની પરિસ્થિતિ વચ્ચે ઝોલાં ખાતી રહે છે. સ્ટીફન્સ સુપેરે જાણતા હતા કે અનુવાદમાં (માત્ર) જેનું બાષાંતર થઈ રહ્યું છે (કૃતિ) તેનું જ પરિવર્તન કરવાની નહિ પણ આત્મપરિવર્તન (શરીર/આકૃતિ/મન) સાધવાની પણ શક્તિ રહેલી છે. (હેરિસ, 2015). પ્રોટેસ્ટન્ટ ઈંગ્લેન્ડમાં કેથોલિક ધર્મના કટ્ટર, ભૂગર્ભ પ્રચારક તરીકે કારકિર્દીની શરૂઆત કરી અને પોર્ટુગીઝ ભારતમાં ફ્રાન્સિસ ઝેવિયરની આગેવાની હેઠળ જેસ્યુટ મિશને કરેલા કારનામાથી પ્રભાવિત થઈ, સ્ટીફન્સ 1579માં ગોવાના દરિયાકિનારે ઊતર્યા અને બાકીનું જીવન રાયોલ ગામમાં મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણોનો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ‘અનુવાદ’ કરી વિતાવવાની નેમ પણ લીધી, પરંતુ એ ભગીરથ કાર્યમાં ભગવાનનો શબ્દ અને તેનો પ્રચાર-પ્રસાર કરતી ખુદની જીભ બંનેનો ધરખમ ‘અનુવાદ’ કરી બેઠા^{૧૩}. સમાયોજનની ઈસાઈ નીતિને અનુસરી, તેઓ એક અનેરા ઉત્સાહથી સ્થાનિક ભાષાઓ અને રિવાજો તો શીખવા માંડ્યા પણ સાથે સાથે તેમનું શરીર ભારતીય આબોહવાને – તીવ્ર ગરમી અને વારંવાર થતા વિચિત્ર રોગો – અનુરૂપ થતું ગયું. તત્પશ્ચાત્, તેમણે કોંકણીનું વ્યાકરણ દર્શાવતું *આર્ટ ડા લિગોઆ કેનારીમ* (1640) નામનું પુસ્તક લખ્યું.

ધર્મપ્રચાર અને સ્વાનુવાદની ચરમસીમાએ, તેમણે મુખ્યત્વે કોંકણી-મરાઠીમાં – પણ પોર્ટુગીઝ, લેટિન અને સંસ્કૃતનાં છાંટણાયુક્ત – સર્જનથી લઈને ઈસુના આગમન સુધીના પ્રસંગોને વર્ણવતું *ખ્રિસ્તપુરાણ* નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું. ઓલ્ડ અને ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટના પ્રસંગોનાં નિરૂપણ ઉપરાંત *ખ્રિસ્તપુરાણ*માં સ્ટીફન્સે પાદરી-ગુરુ (સ્ટીફન્સ પોતે) અને એના બ્રાહ્મણ શિષ્ય વચ્ચેના સંવાદનું પાસું પણ ઉમેર્યું. મહાકાવ્યને દેવનાગરી લિપિમાં છાપવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં, પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનવાદી સત્તાના જડ વલણને કારણે સ્ટીફન્સને કવિતા 1616માં રોમન લિપિમાં અંકિત કરવાની ફરજ પડી. આમ છતાં, પ્રકાશન પશ્ચાત્, કૃતિ સ્થાનિક ધર્માતરિત ખ્રિસ્તી અને બિન-ખ્રિસ્તી સમૂહોની ચાહના મેળવવામાં સફળ રહી.^{૧૪}

લોકપ્રિય ઓવી છંદ, હિન્દુ પુરાણની શૈલી અને બહુવિધ ભાષાઓનો સુભગ સમન્વય સાધતી આ કૃતિ વાંચતાં એક વાત તો ચોક્કસ સ્પષ્ટ થાય છે : મહાકાવ્યના લેખનમાં સ્ટીફન્સનું રોકાણ માત્ર બૌદ્ધિક જ નહીં પરંતુ, ભાવનાત્મક હતું, આધ્યાત્મિક જ નહીં પણ સંવેદનાત્મક પણ હતું. રુહાની કરતાં વધુ જિસ્માની હતું. એક બાજુ, એમની ઉલ્લંઘનપ્રિય અનુવાદકળા થકી સ્ટીફન્સે બે પરંપરાઓ બદલી (અ) પૂરાણ સ્વરૂપે જેનું પુનર્કથન થયું એ બાઇબલની પરંપરા (બ) ખ્રિસ્તી શાસ્ત્રો સાથેની અથડામણમાં ‘અનુવાદિત’ થયેલાં પૌરાણિક સ્વરૂપો અને શૈલી.’ (રોયસન, 2021 : 07); તો બીજી બાજુ કોંકણી-મરાઠી સાથેના પ્રગાઠ અને સ્પર્શજન્ય સંબંધ અને દરિયાકાંઠાના પરિવેશ સાથેના લગભગ ભૌતિક જોડાણને કારણે અનુવાદકનું શરીર/મન એક પ્રકારના સ્થાનિકીકરણ અને ભારતીયકરણનું પાત્ર બન્યું; બેલાશક, એ પરિવર્તન કોઈ નિર્દય મિશનરી કે સંસ્થાનવાદી માનસિકતાને બદલે શુદ્ધ પ્રેમ અને ઇન્દ્રિયજન્ય આનંદની ચાડી ખાતું હતું. સંભવતઃ, આ જ પ્રેમથી પ્રેરાઈને સ્ટીફન્સે તેમના અનુવાદમાં વૈચારિક ઉલ્લંઘનો કરવાની હિંમત કરી હશે; બાકી, ઇન્કિવલિશનની પરિભાષામાં, સ્ટીફન્સનાં કૃત્યો પાખંડ અને અધર્મની શ્રેણીમાં અગ્રસ્થાને મુકાય એ કક્ષાનાં હતાં. ખ્રિસ્તી ધર્મનાં હિંદુકરણના નિંદનીય પ્રકલ્પમાં, ઈસુ ‘સ્વામી’ કહેવાયા, જીવનનું વૃક્ષ ‘કલ્પતરુ’ નારિયેળના વૃક્ષ તરીકે લેખાયું અને જેરૂસલેમનું વિકૃતિકરણ કોંકણનાં નાળિયેર અને તાડનાં વૃક્ષોથી ખીચોખીચ દરિયાકાંઠાના પરિસરની પશ્ચાદ્ભૂમાં રેખાંકિત થયું. પરંતુ, રોયસન નોંધે છે એમ, કૃતિમાં સ્ટીફન્સ જ્યારે ભગવાનને વૈકુંઠનાથ તરીકે અને સ્વર્ગને વૈકુંઠ તરીકે સંબોધે છે ત્યારે અનુવાદનાં સ્ક્રીટક અને ધર્મદ્રોહી પાસાંનો પર્દાફાશ થાય છે. પૌરાણિક પરંપરામાં ઊંડી રુચિ રાખનાર સ્ટીફન્સ વૈષ્ણવ અને ખ્રિસ્તી ધર્મોમાં પ્રવર્તતી યુગાન્તવિષયક (eschatological) માન્યતાઓનાં દ્વંદ્વથી વાકેફ તો હશે જ. *ભાગવત પુરાણ*માં, વૈકુંઠને અંધારી દુનિયા અને જીવન-મરણના ચક્રની બહાર ઊઘડતી એક સર્વોચ્ચ પ્રભુતા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે, જ્યાં ભગવાન વિષ્ણુ

નિવાસ કરે છે. વૈકુંઠ ત્રિગુણાતીત તપસ્વીઓનું ચરમ ગંતવ્યસ્થાન કહેવાય છે; ત્યાં પહોંચી વ્યક્તિ પુનર્જન્મની કડાકૂટમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. વૈકુંઠવાસીઓને ભૌતિક શરીર નથી હોતાં, તેઓ ફક્ત શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જીવે છે. (બ્રાયન્ટ, 2003). એ ન્યાયે તો કોઈને નવાઈ લાગે કે ખ્રિસ્તપુરાણ દ્વારા સ્ટીફન્સે પાપી ત્રિશંકુના સ્વર્ગની આસપાસ ક્યાંક 'શુદ્ધ સ્વરૂપો'વાળા વૈકુંઠમાં (પ્લેટોનું સ્વર્ગ/અધિભૌતિક વિશ્વ?) પ્રવેશ માટે અનધિકૃત ખ્રિસ્તી સહધર્મીઓ માટે એક સમાંતર વૈકુંઠનું નિર્માણ કર્યું હશે. ખ્રિસ્તપુરાણમાં એક બ્રાહ્મણ શ્રોતા પાદરી-ગુરુને ફસાવવા સટીક પ્રશ્ન પૂછે છે, 'ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વૈકુંઠનો વિચાર ક્યાંથી આવ્યો? શ્રોતાઓને મૂર્ખ બનાવવા આ આખી વાર્તા ઊપજાવી કાઢેલી હોય એવું લાગે છે?' પળવાર તો પાદરે-ગુરુ ધાર્મિક ગ્રંથોના અનુવાદમાં નિહિત વિસંગતતા અને ચિંતાઓથી ઘેરાઈ જાય છે પણ પછી બળભળી ગયેલા શ્રોતાગણને સમજાવતાં કહે છે, 'પવિત્ર' કથાનાં હાર્દ સાથે ચેડાં કરી એનું અપમાન કરવાનો વિચાર તો મને સ્વપ્નમાં પણ ન આવી શકે; પ્રેક્ષકોનો રસ ટકી રહે એ આશયથી મેં તો ફક્ત સ્વરૂપને શણગારવાની ચેષ્ટા કરી છે.'

બહુભાષી ભારતીય સંદર્ભમાં, અનુવાદનું સંવિધાનિક આચરણ વાણીસ્વાતંત્ર્ય છીનવતા, ઇતિહાસ/સ્મરણોમાં રહેલી તડોને અવગણતા અને સહુને સળંગ, થીજી ગયેલી, પ્લેઇન-વેનીલા ઓળખના કરાવાસમાં પૂરી દેતા એકાઘ્મ સંલાપ અને એકવચની અધિકથાઓનું પુનર્નિર્માણ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આ જ અનુવાદના ભારતીય, અનુ-ઔપનિવેશિક સિદ્ધાંતનું રાજકારણ છે; એક એવું આચરણ કે જે '...લોકોનાં રાષ્ટ્રીય, રાષ્ટ્રવાદવિરોધી ઇતિહાસની કલ્પના કરે. આ તૃતીય અવકાશનું અન્વેષણ કરી, આપણે ધ્રુવીયતાની રાજનીતિને રદિયો આપીએ અને આપણી જાતનાં જ અન્ય તરીકે ઊભરી આવીએ.' (ભાભા, 1994 : 39). આજની તારીખમાં અનુવાદ-અભ્યાસક્ષેત્રની આંતરશાખાને જરૂર છે એક વ્યક્તિનિષ્ઠવાદી, અસ્તિત્વવાદી સિદ્ધાંતની જે આપણી ઓળખ બની ગયેલા સાંદર્ભિક વૈપુલ્યને એકરારી (assertive) અને હસ્તક્ષેપવાદી (interventionist) અનુવાદકર્મ થકી બાંધી શકે. અનુવાદમાં કેટકેટલું અલોપ થાય છે એના નામનાં રોદણાં બહુ રડ્યાં. હવે સમય છે પ્રશ્ન પૂછવાનો; સમય છે ધાર્મિક ઓળખ, ભાષાકીય રૂઢિચુસ્તતા, રાષ્ટ્ર-રાજ્યની સર્વપરિતા ઇત્યાદિથી રચાતા સંદર્ભમાં કેટકેટલું ધ્વસ્ત થાય છે એની તપાસ કરવાનો. કેમ કે, નુકસાન મોટું છે : અસ્તિત્વ અને સંચારસ્વરૂપોની બહુલતા, ભાષાપ્રયોગની રોજિંદીતા (everydayness) તથા અભિવ્યક્તિ, રજિસ્ટર અને કોડની વિવિધતા વગેરે વગેરે. (હોસકોટે, 2019). અનુવાદનો કોઈ પણ સિદ્ધાંત, પછી તે ભારતીય હોય કે પશ્ચિમી, જો ભર્તૃહરિ, જ્ઞાનેશ્વર, સ્ટીફન્સ અને મહામૂદના વ્યવહાર પર આધારિત હશે તો તે સંભવતઃ પ્રગતિશીલ, સમજદાર અને તટસ્થ હશે તથા ત્રિશંકુના વૈકલ્પિક સ્વર્ગની આલોચના નહિ કરે. અંતતઃ, એ

જ ક્ષેત્રમાં પ્રતિમાન પરિવર્તન આણશે; એ જ આખરે નિત્શેની ઉદ્ઘોષણામાં સૂર પુરાવશે કે અધિભૌતિક વિશ્વ (સ્વર્ગ) એક નર્થુ જૂઠાણું છે અને માત્ર અનૈતિક લોકોને જ એની જરૂર પડે છે કેમ કે જૂઠાણું એમના અસ્તિત્વની પૂર્વશરત છે.

*

પાઠનોંધ

૧. તાજેતરમાં, આ ભારતીય મહાકાવ્ય રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રોમાં અધિકૃતતા અને નિરૂપણના મુદ્દે ઊઠેલી તકરારનું જાણે કેન્દ્ર બની ગયું છે. 2016માં હાઈકોર્ટમાં દાખલ થયેલી રિટના આધારે, દિલ્હી યુનિવર્સિટીમાં ભણાવાતા બી.એ.ના (ઇતિહાસ ઓનર્સ) અભ્યાસક્રમમાંથી એ. કે. રામાનુજનના પ્રખ્યાત નિબંધ ‘ત્રણસો રામાયણ : અનુવાદ અંગે પાંચ ઉદાહરણો અને ત્રણ વિચારો’ને કાઢી નાખવામાં આવ્યો. રામાયણની વિવિધતાસભર પરંપરા વિષે ઘણું બધું લખાયું છે, જુઓ પૌલા રિચમેનનું પુસ્તક *Many Ramayanas : The Diversity of Narrative Tradition in South Asia* (1991).

૨. સ્વર્ગમાંથી પતન અને પછી દેશની શોધમાં રઝળપાટ એ ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રીય ખ્યાલને અનુવાદની પ્રક્રિયાનાં રૂપક તરીકે જોઈ શકાય છે. જ્યાં તેઓને કોઈ પીડા, વેદના, ઈર્ષ્યા, શરમ કે મૃત્યુનું જ્ઞાન નહોતું એવા સ્વર્ગમાંથી આદમ અને હવાની હકાલપટ્ટી થઈ. સ્વર્ગસુખસંપન્ન જીવનમાં તેમણે ‘અન્ય’ની ઘૂસણખોરીનો સ્વીકાર કર્યો, તેના દ્વારા ભાષાંતરિત થયા અને જ્ઞાનફળની લાલચમાં દુઃખની ભૌતિક નશ્વર દુનિયામાં ધકેલાઈ ગયા. આ અર્થમાં, અનુવાદને જ્ઞાનનું એક સ્વરૂપ કહી શકાય – ‘અન્ય’નું જ્ઞાન –, એક વૈકલ્પિક વિમર્શ જે ‘સ્વ’ની સુરક્ષા અને સ્થિરતાને જોખમાવે છે.

૩. બેબલની પૌરાણિક કથાએ જર્મન રોમેન્ટિકસને *Ursprache*, એક શુદ્ધ ભાષાની કલ્પના કરવા દોર્યાં. આ સંદર્ભે, ઓગસ્ટ શ્લેઈયરે (1821-68) આદિમ ભાષા બોલતા મૂળ ઇન્ડો-યુરોપિયન લોકો વિશે એક કથા પણ ઉપજાવી કાઢેલી. કદાચ આ જ વિચારો પાછળથી નાઝીઓને ઇન્ડો-યુરોપિયન આર્ય જાતિની સંકલ્પના તરફ દોરી ગયા હશે. નાઝીઓની માન્યતા મુજબ, ઊંચા, ગૌરવર્ણા અને લાંબા માથાવાળા લોકોથી બનેલી યુરોપીની પરિશુદ્ધ નસ્લ બહારથી આવેલા હીન લોકોનાં લોહીથી દૂષિત થઈ રહી હતી.

૪. વસુધૈવ કુટુંબકમ્ની ફિલસૂફી પર ટકેલી ‘ઘર’ વિશેની ભારતીય વિભાવના સમગ્ર વિશ્વને એક પરિવાર તરીકે જુએ છે; એ ન્યાયે એક ભારતીયને ઘરઝૂરાપો લાગતો નથી; વિશ્વમાં ગમે ત્યાં રહેવા છતાં એને ઘરનો અનુભવ થાય છે.

૫. એમના પાથ-બ્રેકિંગ પુસ્તક *Walking from Dandi : In Search of Vikas* (2022), OUP, હામની સિગનપોરિયા સેતુને એક અવસિમીય અવકાશ તરીકે જુએ છે. સહર્ષ ઋણસ્વીકાર.

૬. Peoples’ Linguistic Survey of India (PLSI) મુજબ ભારતમાં 780 જીવંત ભાષાઓ છે. 1991ની વસ્તીગણતરીના આંકડા અનુસાર, દેશમાં અનુક્રમે કુલ વસ્તીના 18.72% અને 7.22% લોકો દ્વિભાષી અને ત્રિભાષી છે.

૭. sign અને signified વચ્ચેના અતૂટ સંબંધનું વિચ્છેદન અને એક અલગ સંકેત-પ્રણાલીમાં રી-એન્કોડિંગ અર્થનિષ્પત્તિની પ્રક્રિયાને ભારે નુકસાન પહોંચાડે છે એવો તર્ક

આપી પાશ્ચાત્ય તત્ત્વમીમાંસાએ અનુવાદની પરિસ્થિતિ અને કાયદેસરતાને રદિયો આપ્યો. આની સામે, દેવી (2002; 2015) ‘અનુવાદકીય ચેતના’નો વિચાર રજૂ કરે છે. અને તર્ક આપે છે કે એકભાષાવાદ આંતરભાષીય સમાનાર્થકતાની શક્યતા પર પૂર્ણવિરામ મૂકી દે છે. પરંતુ, ભુલાવું ન જોઈએ કે ભાષાપ્રણાલીની ગતિશીલ ઉદારતા (dynamic openness) ભાષામાં અવનવા સંકેત અને સંકેતાર્થને સમાવવાની તાકાત ધરાવે છે અને ભાષકોને તેમનો અબાધિત ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી પણ આપે છે.

૮. ગંગા સતીનાં ભજનોના અનુવાદમાં નડેલી સમસ્યાઓની છણાવટ મારા 2023માં પ્રકાશિત થનાર પુસ્તક *Translating the Translated : Poetics and Politics of Literary Translation in India*માં થયેલી છે. મૌખિક પરંપરામાં અનુવાદ સંદર્ભે વિશ્લેષણાત્મક નિવેદન માટે જુઓ આંદ્રે લીફ્વર અને સુસેન બેસનેટ દ્વારા સંપાદિત પુસ્તક *Translation, History, and Culture* (1990)માં મારિયા ટિમોકઝકોનો લેખ, ‘Translation in oral tradition as a touch stone for translation theory and practice.’ ખેદ સાથે ટિમોકઝકો નોંધે છે કે tradition as a touch stone for translation theory and practice.’ ખેદ સાથે ટિમોકઝકો નોંધે છે કે સાહિત્યિક અનુવાદની આસપાસ રચાતા વિમર્શમાં મૌખિક પરંપરાની ગોઠાજરી સાંપ્રત વિશ્વમાં અને માનવ સભ્યતાના ઇતિહાસમાં સાહિત્યની ઓળખ અને સ્થાનના અપર્યાપ્ત અને કંઈક અંશે વિકૃત ચિતાર માટે જવાબદાર બનશે.

૯. વિનિર્માણે આપણું ધ્યાન ઓળખથી અળગું કરી તફાવત તરફ દોર્યું; કોઈ ‘વાસ્તવિક’ના પ્રતિબિંબ તરીકે અર્થની નિષ્પત્તિના વિચારને સેરો મારી નિશ્ચિત બાહ્ય સંદર્ભબિંદુ વિહોણી ભાષાપ્રણાલીમાં થતા તફાવતોના ખેલમાં (play of difference) અર્થની પ્રવૃત્તિ અને પ્રસ્તુતિનો વિચાર આપ્યો. ડેરિડાએ અનુવાદના વિષયની સીધી ચર્ચા તો કરી નથી, પરંતુ તેમની પ્રસિદ્ધ ટિપ્પણીમાં ભર્તૃહરિની પરિકલ્પનાનો રણકો સંભળાય છે. ‘In the extent to which what is called ‘meaning’ (to be ‘expressed’) is already and thoroughly constituted by a tissue of differences, in the extent to which there is already a text, a network of textual referrals to other texts, transformation in which each allegedly, ‘simple term’ is marked by the traces of another them, the presumed interiority of meaning is already worked upon by its own exteriority. It is always already carried outside itself. It already differs (from itself) before any act of expression. And only on these conditions can it constitute a syntagm or text. Only on this condition can it ‘signify’. (1981 : 33).

૧૦. હરીશ ત્રિવેદીએ (2006) વિવિધ ભારતીય વૈકલ્પિક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અને અપવૃદ્ધિનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. તેમના મત મુજબ, આ શબ્દો દ્વારા દર્શાવતી અનુવાદની વિભાવનાને અર્થઘટનની પ્રક્રિયા સાથે ગાઢ અને સીધો સંબંધ હતો. ઇન્દ્રનાથ ચૌધરીએ પ્રાચીન ભારતમાં શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત કૃતિઓના અનુવાદ દરમિયાન ઘડવામાં આવેલી ઉપયોગી શબ્દાવલીને સૂચિબદ્ધ કરી છે, જેમાં (1) અનુકૃતિ (2) અર્થક્રિયા (3) વ્યક્તિવિવેકમ (4) ઉલુરાઈ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. (2010 : 122).

૧૧. વૈપુલ્ય સૂત્રમાં જોવા મળતા સંદિગ્ધ-પ્રમાણતત્ત્વોની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ, જાન નેટીયરનો લેખ 'The Heart Sutra : A Chinese Apocryphal Text?' મેહરોત્રાએ પણ વિવિધ ઇન્ટરવ્યૂમાં એમનાં અંગ્રેજી કાવ્યોને કબીરના અનુવાદ તરીકે ચલાવવાની નિખાલસ કબૂલાત કરી છે.

૧૨. આવાં અનેક વૃત્તાંતો ભારતીય પરંપરામાં મળી આવે છે. વાલ્મીકિ રામાયણના રામચરિતમાનસમાં થયેલ સર્જનાત્મક પુનઃકથન માટે જુઓ, હરીશ ત્રિવેદી (2002, 2006) અને ફિલિક લુટગેન્ડેર્ફની The Life of a text : Performing the Ramcharitmanas of Tulsi Das (1991).

૧૩. સ્ટીફન્સની સમાયોજનની ફિલસૂફીનો – ખાસ કરીને સ્વ-પરિવર્તન અને સ્વાનુવાદની પરિકલ્પના – રણકો પૂર્વવસાહતી, ઇવેન્જેલિકલ પરંપરામાં જોવા મળતી સાંસ્કૃતિક સંયોજનની (inculturation) વિધામાં સંભળાય છે. એ પરંપરામાં રોબર્ટ ડી નોબિલી અને કોસ્તાન્ઝો જિયુસેપ બેસ્ચી જેવા અગ્રણી ઇટાલિયન જેસુઇટ્સ તથા લાહોરસ્થિત પાદરી જેરોમ ઝેવિયરને – જે તેમની દાસ્તાન-એ-મસીહ મટે પ્રખ્યાત છે – મૂકી શકાય.

૧૪. મહાકાવ્યના અનુજીવનના અદ્ભુત અહેવાલ માટે જુઓ, *The First Firangis : Remarkable Stories of Heroes, Healers, Charlatans, Courtesans & other Foreigners who became Indian* (2015). એક તબક્કે તો, જોનાથન ગિલ હેરિસ નોંધે છે, મહાકાવ્ય 'સંસ્થાનવાદ વિરોધી સંગ્રામનો ભાવનાત્મક નારો બની રહ્યું; 1940ના દાયકામાં ગાંધીજીના ભારત છોડો આંદોલનની ચરમસીમાએ મરાઠી સ્વાતંત્ર્યસેનાનીઓ જુસ્સા અને ગુમાનભેર એની કવિતા લલકારતા.' □

નવલકથા

યોગી અરવિંદ : (ચરિત્રાત્મક નવલકથા), રાજેન્દ્રમોહન ભટનાગર, અનુ. કાશ્યપી મહા, ૨૦૨૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૨+૪૦૪, રૂ. ૬૦૦

પ્રકીર્ણ

પ્રેરણાસાર : (જીવનગીતા), જિતુ પુરોહિત, ૨૦૨૩, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૨+૧૫૬, રૂ. ૧૬૦

વાર્તાઓ

ઘનશ્યામ દેસાઈનો વાર્તાવૈભવ : સંપાદન : શરીફા વીજળીવાળા, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૬+૧૪૪, રૂ. ૧૬૦ મોહન પરમારનો વાર્તાવૈભવ : સંપાદન શરીફા વીજળીવાળા, ૨૦૨૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૬+૨૧૪, રૂ. ૩૨૫

પ્રકીર્ણ

આઠ કોલમની આલમ : સંપા. બેલા ઠાકર 2024, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, 12 + 180, રૂ. 250 બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ : ડૉ. મુકુલ મારફતિયા, 2024, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, 20 + 60, રૂ. 110 વિચારોનાં પ્રતિબિંબ : જય ઓઝા, 2024, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, 10 + 118, રૂ. 180

‘નાઈફ’ની જાહેરાત – સર્જક તરીકેની
ખુમારીનો વણથંભ્યો સંઘર્ષ

ડૉ. મનોજ માહ્યાવંશી

ઈન્ટરનેટની ગલીઓમાંથી ગુજરતાં જાણકારી મળી કે ભારતીય સાહિત્યકાર સલમાન રશદીએ જાહેર કર્યું છે કે તેઓ તેમના પર ઓગસ્ટ ૨૦૨૨માં થયેલા હુમલાના સંદર્ભની ‘knief’—નાઈફ નામની કૃતિ એપ્રિલ ૨૦૨૪માં પ્રગટ કરવાના છે. ન્યૂયોર્કની એક સંસ્થામાં ૧૨ ઓગસ્ટ ૨૦૨૨ના રોજ પોતે સ્ટેજ પર વ્યાખ્યાન આપવા જઈ રહ્યા હતા ત્યારે તેમના પર એક ૨૪ વર્ષના યુવક દ્વારા ચપ્પુના એક પછી એક ઝીંકાયેલા ઘાના નીંદનીય અને હિચકારા જીવલેણ હુમલામાં સલમાન રશદીની કિડની, એક આંખ અને હાથની આંગળીઓ પર અસર થયેલી. વેન્ટિલેટર પર જીવન-મરણનો જંગ, સતત છ અઠવાડિયાં સુધી હોસ્પિટલની સારવાર અને હજુ પણ સાજા થવાની પ્રક્રિયામાંથી તેઓ પસાર થઈ રહ્યા છે ત્યારે સલમાન રશદી ‘નાઈફ’ની જાહેરાત વખતે સર્જક તરીકેના પક્ષને રાખતાં કહે છે કે, “This was a necessary book for me to write : a way to take charge of what happened, and to answer violence with art.”^૧ હિંસાનો જવાબ કળા દ્વારા આપવાની જિંકર કરનાર આ લેખક કળા પ્રત્યેની ઈમાનદારી-નિરબતને લીધે આ પહેલાં પણ અનેક વાર તકલીફમાં મુકાયા છે. એક આલા દરજજાના લેખકની એક નિશાની એના સ્પષ્ટ અભિપ્રાયો પણ હોય છે અને સ્પષ્ટ અભિપ્રાય જે તે લેખકની કૃતિમાંથી પણ નીપજે છે. તેમને મારી નાખવા, કાપી નાખવા માટેના ફતવાઓનો ઇતિહાસ તો જગજાણીતો છે. ‘મિડનાઈટ્સ ચિલ્ડ્રન’ અને ‘ધ સેતાનિક વર્સિસ’ જેવી તેમની કૃતિઓએ તેમને તથા ભારતીય સાહિત્યને આંતરરાષ્ટ્રીય નામના અપાવી અને સાથે જ મુસ્લિમ ધર્મના સંકુચિત વિચારોવાળા મુલ્લાઓની નફરત પણ અપાવી. સર્જક પોતાના લખાણને લીધે શું શું ભોગવે છે એ પણ સાચા સર્જકની એક મહત્ત્વપૂર્ણ નિશાની છે. બ્રિટનની સરકારે તેમની સલામતી માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચ્યાં છે. તેમને અનેક જગ્યાએ રોકવાનો પ્રયત્ન થયો છે તેમજ ધમકીઓ પણ મળતી રહી છે. એ બધું સલમાન રશદીના જીવનમાં જાણે સામાન્ય બાબત બની ગઈ હતી. પણ ઓગસ્ટ ૨૦૨૨માં થયેલો આ જીવલેણ હુમલો ધાર્મિક કટ્ટરતા અને ઝેરી વિચારધારાનો ગંભીર જીવલેણ હુમલો હતો જેમાંથી

તેઓ બચી તો ગયા પણ તેમની સર્જક તરીકેની ચેતના પર આ હુમલાનો આઘાત મોટો છે અને આ વિશ્વખ્યાત ભારતીય સર્જકે આ હુમલા વિશે જ સર્જકની દૃષ્ટિથી ઘણુંબધું કહેવાનું હશે. એટલે જ આ હુમલા બાદ તેઓ પોતાનું આ પ્રથમ ‘નાઈફ-કનિફ’ પુસ્તક આપશે. જેમાં એ હીયકારા હુમલા અને તેની સારવારની વાત તો હશે જ, સાથેસાથે ધાર્મિક ઝેર – કટ્ટરતા સંદર્ભે પણ પોતાના વિચારો હશે. જીવનમાં સર્જકના સ્પષ્ટ અભિપ્રાયોને લીધે આવેલાં દુઃખોના અનેક કિસ્સાઓમાંના જ એક કિસ્સાની દાસ્તાન આપણને ‘નાઈફ’ના રૂપે એપ્રિલ ૨૦૨૪માં મળશે ત્યારે ઉલ્લેખનીય છે કે ૨૦૧૨માં રાજસ્થાનના જયપુર લિટરેચર ફેસ્ટિવલમાં પણ તેમને અટકાવવામાં આવ્યા હતા. કાર્યક્રમના ગણતરીના સમય પહેલાં જ તેમને ના પાડી દેવામાં આવી અને વીડિયો કોન્ફરન્સથી પણ તેમની આ બેઠક યોજવામાં આવી નહીં તે સમયે એન.ડી. ટી.વી. ઉપર બરખા દત્તને તેમણે ઇન્ટરવ્યૂ આપ્યો હતો. NDTV 24x7 પર ૨૪/૦૧/૨૦૧૨ના રોજ બરખા દત્ત સાથેના ઇન્ટરવ્યૂમાં તેમણે જે કહ્યું હતું એ ઇન્ટરવ્યૂની કેટલીક નોંધ મેં ત્યારે મારી ડાયરીમાં લખી લીધી હતી જેની રજૂઆત અહીં અભિપ્રેત છે. જોકે હાલ તો એ આખો ઇન્ટરવ્યૂ યુટ્યૂબ પર ઉપલબ્ધ છે.^૨

બરખા દત્તના પ્રશ્નોના જવાબમાં સલમાન રશીદે જે કહે છે તે સમજવા જેવી વાત છે. એ આખી વાત તેમના સર્જક તરીકેના વ્યક્તિત્વ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. તેમને અટકાવવામાં આવ્યા એ બાબતે થયેલી ચર્ચામાં સલમાન રશીદની પ્રતિક્રિયા કંઈક આવી છે: ‘હું વ્યક્તિગત રીતે ઘણો નિરાશ છું. ભારત એક એવો દેશ છે જેને હંમેશાં મેં ચાહ્યો છે. ભારતમાં મુક્તપણે વિચારો રજૂ કરવાનો હક છે પણ અત્યારે કોઈ મુક્તપણે બોલી શકતું નથી. હું મુક્તપણે વાત કરવા ગયો તો મને અટકાવવામાં આવ્યો છે.’ આગળની વાતચીતમાં તેઓ કહે છે: ‘હું ઘણી વખત ભારત આવ્યો છું. ગયા વર્ષે પણ આવ્યો હતો. પણ આ વખતે તો તેમણે મને વીડિયો કોન્ફરન્સ દ્વારા હાજરી આપવા માટે પણ ના પાડી દીધી. આ મારા માટે આઘાતજનક બાબત છે. આની પાછળ કોઈ રાજકીય પરિબળ કામ કરી રહ્યું છે અને વોટ લેવા માટે આ બધું થઈ રહ્યું છે. ઇસ્લામ ધર્મના કેટલાક લોકો જેને આપણે તાલીબાનના નામે ઓળખીએ છીએ જે ઇસ્લામ ધર્મના નામે નકારાત્મક વિચારો દ્વારા લોકોને ગેરમાર્ગે દોરે છે એ લોકો મારો વિરોધ કરે છે. ભારતમાં મુસ્લિમોની સંખ્યા સારી એવી છે અને નકારાત્મક વિચારોવાળા મુલ્લાઓ ભારતીય મુસ્લિમોને ભડકાવે છે. પણ મારી દૃષ્ટિએ આ મુસ્લિમોનો પ્રશ્ન નથી પરંતુ સમગ્ર દેશનો પ્રશ્ન છે. મારી સાથે જે થયું તેમાં રાજકીય રમત રમાઈ રહી છે (તે સમયે ઉત્તરપ્રદેશમાં ચૂંટણી હતી). ફેસ્ટિવલના આયોજકોએ મને ઈમેલ કર્યો કે મુંબઈનો માફિયા ડોન મને મારવા માટે આવ્યો છે. હું આ લડાઈ સિદ્ધાંતો માટે લડી રહ્યો

છું. સેતાનિક વર્સિસ માટે નહીં કે મારા માટે પણ નહીં. જો તમારી અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા નથી તો સ્વતંત્રતાનો કોઈ અર્થ નથી. લોકોને મારો વિરોધ કરવાનો પૂરેપૂરો હક્ક છે. હકીકતે તો મુસ્લિમ લોકોને ગેરમાર્ગે દોરવા માટે મુલ્લાઓ જવાબદાર છે. તેઓ ગેરમાર્ગે દોરી રહ્યા છે બાકી હું ભારત ક્યારે આવું અને ક્યારે જાઉં એ બાબત સાથે મુસ્લિમ લોકોને કોઈ લેવાદેવા જ નથી. માત્ર કટ્ટર મુલ્લાઓને લેવાદેવા છે. એક ફેસ્ટિવલમાં સાહિત્યકાર આવે, બોલે એમાં બીજા લોકોને કોઈ જ સમસ્યા નથી. ‘સેતાનિક વર્સિસ’ પુસ્તક ઉપર ઇજિપ્ત, લિબિયા જેવા દેશોમાં પણ પ્રતિબંધ નથી. મારા આ પુસ્તકનો પ૦થી વધારે ભાષામાં અનુવાદ થયો છે. એ પુસ્તક દરેક વ્યક્તિ વાંચી શકે છે. હાલ ઘણાબધા મુસ્લિમ દેશોમાં મારું પુસ્તક વંચાય છે જ્યારે ભારતમાં પ્રતિબંધ છે. કાર્યક્રમમાં મારે ‘સેતાનિક વર્સિસ’માંથી વાંચવાનું હતું.’

ઈન્ટરવ્યૂમાં ભારત સાથેના ભાવનાત્મક જોડાણને જણાવતાં તેઓ કહે છે : “સરકારે જવાબદારી ઉપાડવી જોઈએ. જે થયું એ મારા માટે ઘણું જ આઘાતજનક છે. હું ચોક્કસથી ભારત આવીશ. હજાર વાર આવીશ. મારી પસંદગી પ્રમાણે આવીશ અને મને આવા ધાર્મિક બળવાઓ રોકી શકશે નહીં. ભારત બિનસાંપ્રદાયિક દેશ છે પણ હવે ધાર્મિક બળ અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને અટકાવે છે. જેમાં નેતાઓ એક થઈ ગયા છે.” બરખા દત્તે જ્યારે પ્રશ્ન કર્યો કે – are you scared? એના જવાબમાં તેઓ કહે છે કે – “હું ગભરાતો નથી અને લેખક તરીકે હું થાક્યો પણ નથી. મારા કામને દુનિયા વખાણે છે અને મારા કામમાં મને વિશ્વાસ છે.” લેખક તરીકેની સલમાન રશ્દીની આ પ્રતિક્રિયાની સમાંતરે એ ફેસ્ટિવલના આયોજકોની કેફિયત પણ અત્યંત મહત્ત્વની છે. કારણ કે શા માટે અંતિમ ઘડીએ સલમાન રશ્દીનું વક્તવ્ય રદ કરવું પડ્યું એનો ખુલાસો એમાં છે. ‘ધ ગાર્ડિયન’માં એ અહેવાલ રજૂ થયો છે.^૩ ધાર્મિક કટ્ટરતાને લીધે ઊભી કરવામાં આવેલી નફરતે સલમાન રશ્દીને ૨૦૧૨માં પણ હેરાન કરેલા અને ૨૦૨૨માં તો તેમના પર હુમલો જ કરી દેવામાં આવ્યો.

ઉપર ચર્ચેલી બંને ઘટનાઓ અને એ ઘટનાઓ સંદર્ભે સલમાન રશ્દીની પ્રતિક્રિયાઓ એમની સર્જકતાની દ્યોતક છે. ભારતીય સાહિત્યમાં અંગ્રેજીમાં લખતા આ લેખક તેમજ તેમની ‘મિડનાઈટ્સ ચિલ્ડ્રન’ (૧૯૮૧), ‘ધ સેતાનિક વર્સિસ’ (૧૯૮૮) એકાધિક દષ્ટિએ નોંધનીય છે. ૧૯૮૦ પછીના અંગ્રેજી ભાષાના ભારતીય કથાસાહિત્યમાં બ્રિટિશ ભારતીય સલમાન રશ્દી ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ નામ છે. તેમની ‘મિડનાઈટ્સ ચિલ્ડ્રન’(૧૯૮૧) કૃતિ સમગ્ર ભારતીય કથાસાહિત્યમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જેમાં ૩૦ વર્ષ પહેલાંનું ભારત કેવું છે તેની વાત કરી છે. મુખ્ય મુસ્લિમ પાત્ર સલીમ સાઈનાઈ દ્વારા કથા કહેવાયેલી છે. જેમાં એ પાત્રનું

જીવન અને ભારતની સ્થિતિ તેમજ ભવિષ્ય છે. Secular narrationની દૃષ્ટિએ સલમાન રશ્દીનું આ મહત્ત્વનું કામ છે. ભારતની આઝાદીની મધ્યરાત્રિએ જન્મેલાં બાળકોની ચમત્કારિક શક્તિ કે પછી હોસ્પિટલમાં જન્મ વખતે હિંદુ-મુસ્લિમ બાળકો બદલાઈ જવાનું કથાનક એ ભારતની એક રાષ્ટ્ર તરીકેની કલ્પનાને રજૂ કરે છે. રાષ્ટ્રીયતા-ભારતીયતા આ કથાનો વિષય છે જેમાં હકીકતે બીજા ધર્મના બાળકનો ઉછેર કોઈ બીજાં ધર્મના માબાપ કરે છે. એટલે અહીં ધર્મ અને ઓળખના અભિમાન બાબતે સલમાન રશ્દીનાં પાત્રો એક અલગ જ ભાવજગત ઊભું કરે છે. રાજકીય અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો ઉપયોગ સર્જકે કુશળતાપૂર્વક કર્યો છે. આ કથા આઝાદી પછીના વડાપ્રધાન નહેરુની કામગીરીને પણ ચર્ચે છે તથા નહેરુ બાદ ઈન્દિરા ગાંધીની ઇમરજન્સીનું ચિંતન પણ એમાં છે. કેટલાકે anti emergency તરીકે પણ આ નવલકથાને ઓળખાવી છે અને જાણીતા લેખક અમિત ચૌધરી એને Nehruvian Epic તરીકે ઓળખાવે છે. કથામાં દર્શાવાયેલી ઘટનાઓ સરળ રીતે સમજી શકાય એવી નથી અને એ બાબતે તો સલમાન રશ્દીએ અલગથી “The Errata in Midnight’s Children’ નામે એક લેખ લખ્યો છે. આ કથા વિશે વાત કરતા IIT મદ્રાસના ડૉ. મેરિન સિમી રાજ કહે છે કે આ નવલકથા tension between the personal and national” છે. આ નવલકથાએ લેખકોના એક આખા સમૂહ પર અસર કરી અને ભારતીય કથાસાહિત્યમાં આ નવલકથાએ અત્યંત મહત્ત્વની જગ્યા મેળવી. ડૉ. મેરિન સિમી રાજ કેટલાક લેખકોનાં મંતવ્યો નોંધે છે જેમાં પંકજ મિશ્રાના મતે આ કૃતિ – inspiring to write in a new way છે. મુકુલ કેશવનની દૃષ્ટિએ ‘religious experience’ છે તો અનિતા દેસાઈ તેને ‘allowed a new freedom of both form and content’ કહે છે. બિલ બફર્ડ આ નવલકથા સંદર્ભે નોંધતાં લખે છે, ‘made everything possible’. ટૂંકમાં આ નવલકથાએ ભારતીય કથાસાહિત્યમાં એવું સ્થાન મેળવ્યું કે એક આખા સમયપટ પર તેની અસર થઈ. એટલે જ ડૉ. મેરિન સિમી રાજ કહે છે કે – “There is an enabling effect that Rushdie and Midnight’s Children have on not just one writer, not just on a set of isolated writers, but on an entire generation of writers who came after Rushdie.’ એટલે કે રશ્દી અને ‘મિડનાઈટ્સ ચિલ્ડ્રન’નો પ્રભાવ માત્ર એક લેખક પર જ નહીં, માત્ર એકલા લેખકોના સમૂહ પર જ નહીં, પરંતુ રશ્દી પછી આવેલા લેખકોની આખી પેઢી પર છે. સર્જકની મહત્ત્વની કૃતિ મિડનાઈટ્સ ચિલ્ડ્રન છે. છતાં ઇસ્લામના – કુરાન સંદર્ભોને લીધે તેમની ‘ધ સેતાનિક વર્સિસ’ કૃતિ વૈશ્વિક કક્ષાએ વિવાદાસ્પદ કૃતિ તરીકે ઊભરી આવી અને પરિણામે સલમાન રશ્દીએ ઘણું વેઠવું પડ્યું.

‘ધ સેતાનિક વર્સિસ’ ૧૯૮૮માં પ્રગટ થયેલી સલમાન રશ્દીની એવી

નવલકથા છે જે ઇસ્લામ ધર્મના વિષયને લઈને દુનિયાભરમાં વિવાદાસ્પદ બની રહી. મૌલવીઓના ગુસ્સાનો ભોગ બની. magical realismની શૈલીએ લખાયેલી આ નવલકથામાં રશ્દીએ મહંમદ પેગંબર અને કુરાનની આયાતોના સંદર્ભે રજૂ કર્યા એટલે વિશ્વભરના મુસ્લિમબહુલ દેશોમાં આ કૃતિને લઈને વિરોધની સ્થિતિ ઉદ્ભવી. સલમાન રશ્દી ઉપર તેમજ તેમની કૃતિઓના પ્રકાશકો-અનુવાદકો ઉપર મૌલવીઓનો ગુસ્સો વરસ્યો. ૧૯૮૮માં આ નવલકથાને બૂકર અને ળીટબ્રેડ એવોર્ડ મળ્યો હતો. ઈરાનમાં સલમાન રશ્દી અને ‘સેતાનિક વર્સિસ’ના પ્રકાશકોને મારી નાખવા બદલ ઈનામની ઘોષણા થઈ. સલમાન રશ્દી જ્યાં રહ્યા તે દેશે તેમને સિક્યુરિટી-સલામતી આપી. સેતાનિક વર્સિસના ઇટાલિયન અનુવાદક ઉપર હુમલો થયો. ૧૯૯૧માં જાપાનના અનુવાદકની ચપ્પુ મારીને હત્યા કરવામાં આવી. નોર્વેના પ્રકાશક પર ત્રણ વાર ગોળીઓ છૂટી. તુર્કી અનુવાદક અઝીઝ નેસીન ઉપર સિવાસ ખાતે હુમલો કરવામાં આવ્યો અને એ હુમલામાં અઝીઝ નેસીન બચી ગયા પણ લગભગ ૩૭ લોકોનાં મૃત્યુ થયાં જેમાં કવિઓ, બૌદ્ધિકો, સંગીતકારો પણ હતા. આ સિવાય પણ અનેક જગ્યાએ હુમલાઓ, અને વિરોધ-પ્રદર્શનો થયાં, લેખક, પ્રકાશક, અનુવાદકોને ધમકીઓ મળતી રહી. ‘સેતાનિક વર્સિસ’ને લઈને ઇસ્લામ ધર્મના કહેવાતા ધર્મગુરુઓની આ નાદાનીભરેલી નફરત સામે કલાની કદર કરનારા લોકો પણ આવ્યા. હેરોલ્ડ બ્લૂમ નામના વિવેચક કહે છે – “The Satanic Verses ‘Rushdie’s largest aesthetic’ achievement.” પત્રકાર કિસ્તોફર હિચેન્સ દ્વારા સલમાન રશ્દીનો પક્ષ મજબૂત રીતે લેવાયો. ફતવાની-હિંસાની નિંદા કરનારા લોકોમાં નોબલ પુરસ્કાર આપનારી સ્વીડિશ એકેડેમીએ પણ મોતની સજા અને ફતવાની નિંદા કરી એ બાબત વૈશ્વિક ફલક પર મહત્ત્વની બની રહી. પરિણામે સમય જતાં લગભગ તમામ દેશોમાંથી આ કૃતિ ઉપરના પ્રતિબંધને ઉઠાવી લેવામાં આવ્યા. પણ અર્થ વગરની ધાર્મિક કટ્ટરતાને કારણે આજે પણ ૨૪ વર્ષનો યુવાન આવા આલા દરજજાના લેખકને ચપ્પુ હુલાવી દે એ આપણા સમયની ભયંકર મજહબી કરુણતા છે. ખરેખર સલમાન રશ્દી બનવું સરળ નથી.

ભારતીય બૌદ્ધિક, લેખક અને નેતા શશી થરૂર જેમના માટે he is the head of my profession’ કહે છે એવા સલમાન રશ્દી ભારોભાર ભારતીય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિભા છે અને સર્જનને લીધે સૌથી વિવાદાસ્પદ અને સૌથી વધુ વેઠનારા પણ ખરા. એક સંપ્રણ લેખક તરીકે તેમની કૃતિઓમાં ભારતીય સંદર્ભો તેઓએ પ્રયોજ્યા છે અને ભારતીય લેખક તરીકે પોતે જે લખે છે તેના વિશે તેઓ સતત જાગ્રત-સજાગ છે. ફતવાને લીધે વર્ષો સુધી અન્ડરગ્રાઉન્ડ-છૂપી રીતે રહેવાની સ્થિતિમાં વેઠવી પડેલી વેદનાનો ચિતાર તેમણે ૨૦૧૨માં પ્રગટ થયેલ ‘Joseph Anton: A Memoir’માં આપ્યો છે. હવે આ ૨૦૨૨ના હિચકારા-

નિંદનીય હુમલા પછીની તેમની આ ‘નાઈફ’ ઇતિ અનેક રીતે મહત્વપૂર્ણ બની રહેવાનું કારણ સર્જક તરીકે તેમણે ચૂકવેલી કિમત છે. શીર્ષક જ ‘ચપ્પુ’ રાખ્યું છે જે ખોટી હિંસક માનસિકતા ઉપર ઘા કરશે. મન્ટોએ વર્ષો પહેલાં કહેલું કે— ‘મજહબ જબ દિલો સે નિકલકર દિમાગ પર ચઢ જાય તો ઝહર બન જાતા હૈ.’ આપણા સાંપ્રત સમયમાં ધાર્મિક લાગણીઓના લટકા દુભાઈને ઝેર બનતાં જરા પણ વાર નથી લાગતી. આ ઝેરની સાબિતી સલમાન રશ્દી જેવા લેખક અને તેમના અનુવાદકો, પ્રકાશકો પરનો હુમલો છે. બાકી સલમાન રશ્દીની લેખક તરીકેની ઓળખ અને વિશેષતા માત્ર એ વાતથી જ સાબિત થઈ જાય છે કે તેમને ૧૯૮૧માં ‘બુકર પ્રાઇઝ’, ૧૯૯૩માં ‘બુકર ઓફ બુકર્સ પ્રાઇઝ’ અને ૨૦૦૮માં ‘બેસ્ટ ઓફ ધ બુકર’ પ્રાઇઝ અને અન્ય મહત્વપૂર્ણ સન્માન એનાયત થઈ ચૂક્યાં છે. હાલમાં જ ઓક્ટોબર ૨૦૨૩માં Peace Prize of the German Book Trade આપવામાં આવેલ. વૈશ્વિક કક્ષાએ ઇતિહાસ-જાળવણી તથા સ્વસ્થ માનવીય સમાજ માટે કામ કરતી મહત્વની સંસ્થા Vaclav Havel Center દ્વારા નવેમ્બર ૨૦૨૩માં પહેલો Lifetime Disturbing the Peace Award પણ તેમને મળ્યો છે. હકીકતે ધાર્મિક માન્યતાઓને આધુનિક સમયની સ્થિતિ મુજબ સલમાન રશ્દી જે રીતે પ્રયોજે છે એ સાહિત્યિક દષ્ટિએ તેમની ઉમદા શૈલી તરીકે સ્વીકારાયેલી બાબત છે અને એટલે જ ‘મિડનાઈટ્સ ચિલ્ડ્રન’ અને ‘ધ સેતાનિક વર્સિસ’ વિશે ભરપૂર લખાણું છે. ચંદ્રહાસ ચૌધરી સંપાદિત ‘INDIA : A TRAVELLER’S LITERARY COMPANION’ જેવા મહત્વના પુસ્તકમાં તેમની જે ‘The Prophet’s Hair’ નામની ટૂંકીવાર્તા સ્થાન પામી છે તેમાં પણ કશ્મીરની મસ્જિદમાંથી મહમદ પેગંબરના વાળની ચોરીની ઘટનાને કેન્દ્રમાં રાખીને તેમણે જાદુઈ વાસ્તવવાદ-magical realismને જ રજૂ કર્યો છે. આ વાર્તા તેમણે ૧૯૯૪માં લખી હતી પણ ૨૦૧૧ના આ સંપાદનમાં ઉત્તર ભારતના પ્રતિનિધિત્વ રૂપે અહીં પસંદગી પામી છે એ બાબત આ કૃતિનું મહત્વ દર્શાવે છે. આ વાર્તા વિશે સંપાદનમાં કંઈક આવી નોંધ છે – “His signature, adopting the manner and rhetorical gestures of fable and folding fantastical stories into the interstices of history, find one of his smoothest and best realisations in this short story.”^૫

આ સંપાદનમાં ઉત્તર ભારત, ઉત્તરપૂર્વીય ભારત, પૂર્વીય ભારત, પશ્ચિમ ભારત અને દક્ષિણ ભારત એમ ભોગૌલિક દષ્ટિએ ભારતના પાંચ વિસ્તારના કુલ ૧૩ જેટલા ભારતીય સર્જકોની કૃતિને સ્થાન મળ્યું છે અને એમાં સલમાન રશ્દીની આ વાર્તા મહત્વની કૃતિ છે જે ૧૯૬૩ની શ્રીનગરની ઘટનાની પૃષ્ઠભૂમિ પર આલેખાઈ છે. આ લેખના વિષયની દષ્ટિએ આડવાત લાગશે પણ અહીં ગુજરાતી તરીકે ગૌરવભેર એ નોંધવાનું મન થાય કે આ સંપાદનમાં પશ્ચિમ ભારતના પ્રતિનિધિત્વરૂપે

ગુજરાતી દરિયાઈ કથાસર્જક નાઝીર મનસુરીની ૧૯૯૬માં લખાયેલ 'The Whale' (મૂળ શીર્ષક-ભૂથર) વાર્તાને સ્થાન મળ્યું છે. સલમાન રશ્દી, કુર્તુલેન હૈદર, ફણીશ્વરનાથ રેણું, વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાય, ફકીર મોહન સેનાપતિ જેવા ભારતીય સર્જકોની સાથે ગુજરાતી કથાસર્જકની કૃતિ આવા મહત્ત્વના સંપાદનમાં સ્થાન મેળવે એ કોઈ સામાન્ય ઘટના નથી જ અને એટલે મારી દષ્ટિએ અહીં નાઝીર મનસુરીનો ઉલ્લેખ એ આડવાત નહીં, પણ ખૂબ મહત્ત્વની વાત છે.

એપ્રિલ-૨૦૨૪માં 'નાઈફ' કૃતિ પ્રગટ કરવાની જાહેરાત એ સલમાન રશ્દીની સર્જક તરીકેની ખુમારીના વણથંભ્યા સંઘર્ષની જાહેરાત છે. કળામાં આવી જાહેરાતની તાકાત હોય છે, બાકી હિંસા તો જાહેરાત વિના પીઠ પાછળ જ વાર કરે. સાચુકલા ભારતીય સર્જક સલમાન રશ્દીજીને જલ્દી સાજા થવા માટે-સંઘર્ષમાં ટકી રહેવા માટેની શુભેચ્છા અને 'નાઈફ'ના ઇન્તેજારમાં...

સંદર્ભ :

૧. <http://thewire.in/books/salman-rushdie-knief-memoir-stabbing-release-april-2024>
૨. NDTV 24x7 પર ૨૪/૦૧/૨૦૧૨ના રોજ બરખા દત્તના સલમાન રશ્દી સાથેના ઇન્ટરવ્યૂની લિંક <https://www.youtube.com/watch?v=aktZG6CYpkA>
૩. જયપુર લિટરેચર ફેસ્ટિવલ ૨૦૧૨ના આયોજકોના અહેવાલની લિંક <http://www.theguardian.com/books/2012/jan/26/salman-rushdie-jaipur-literary-festival>
૪. IIT મદ્રાસના ડૉ. મેરિન સિમી રાજનું 'midnight's children an introduction' નામનું વ્યાખ્યાન <http://youtu.be/uE42dpLVjN-M?si=-Gb20u6c9iABieDj>
૫. INDIA A TRAVELLER'S LITERARY COMPANION, Edited by Chandrabhas Choudhury, Harper Collins Publisher, Noida, U.P. 201301, first edition-2011, Page-1 અન્ય ઉપયોગી થયેલ લિંક- 'ધ સેતાનિક વર્સિસ'ની કેટલીક માહિતીની લિંક https://en.wikipedia.org/wiki/The_Satanic_Verses, સિવાસ હુમલાની માહિતીની લિંક <https://academic-accelerator.com/encyclopedia/sivas-massacre>

શ્રી ચંદુ મહેરિયાના પુસ્તક 'ચોતરફ' માં ૪૯ લેખો સમાવાયા છે. આ લેખો વિશે કવરપેજ પર જ લખાયું છે કે આ 'કેટલાક મહત્ત્વના રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક મુદ્દા વિશેના વિચારપ્રેરક વિશ્લેષણાત્મક લેખો' છે. શ્રી ચંદુભાઈના નામ અને કામથી ગુજરાત સુપરિચિત છે.

આ બધા જ લેખો 'સંદેશ' દૈનિકમાં પ્રકાશિત થયા છે. પુસ્તકનું શીર્ષક 'ચોતરફ' પણ ઘણું જ સૂચક છે. એક પ્રબુદ્ધ, સજાગ અને સંવેદનશીલ નાગરિકની સામાજિક નિસબત આ લેખોમાં પૂરતા વિવેક સાથે વ્યક્ત થઈ છે, એ વાતે સંતોષ લઈ શકાય એમ છે.

પુસ્તકની પ્રસ્તાવના જાણીતા લેખક સંજય સ્વાતિ ભાવેએ વિસ્તારથી લખી છે.

પ્રસ્તાવનાકારના લેખનું મથાળું : 'આપણા સમયમાં મળતાં મળે તેવા અખબારી લેખનનું પુસ્તક' છે, જે ઘણુંબધું કહી જાય છે. એમાં અસંમત થવાને કોઈ કારણ નથી. એમાં અતિશયોક્તિ પણ નથી, કારણ કે આપણી ભાષામાં સાહિત્યક પુસ્તકો, ખાસ કરીને વાર્તા - નવલકથા - કવિતાઓ સતત લખાય છે. ગઝલનાં પુસ્તકોનો ફાલ પણ ઊતરતો રહે છે. મોટિવેશનલ પ્રકારનાં પુસ્તકોનો પણ રાફડો ફાટ્યો છે, પરંતુ મનુષ્યના જીવનને સીધાં જ સ્પર્શતાં સામાજિક-રાજકીય-આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રોને લગતાં પુસ્તકોનો દુષ્કાળ પ્રવર્તે છે, એવી સ્થિતિમાં સમાજની સ્થિતિનું દર્શન કરાવતા અને એક સજગ અને સંવેદનશીલ નાગરિકની સમાજ અને માનવ્ય પ્રત્યેની નિસબત વ્યક્ત કરતા આ પુસ્તક 'ચોતરફ'નું પ્રકાશન આશાનું એક કિરણ છે એમ કહી શકાય.

પુસ્તકમાં પ્રવેશતાં પહેલાં 'લેખકની વાત' મને વાંચવી જરૂરી જણાય છે. તેમની વાતનું શીર્ષક છે : "વાંચનકથા, લેખનકથા અને અખબારગાથા." પોતે કેવી રીતે વાંચતા - વિચારતા થયા, શું શું વાંચ્યું, કોના સંપર્કમાં મુકાયા એ આખી વાચનકથા જેટલી રસપ્રદ છે તેટલી જ વિચારપ્રેરક છે. એક સ્થાને તેમણે લખ્યું છે : "આયુર્ધોષના સવા છ દાયકે ઊભીને હું કેમ ઘડાયો વિશે વિચારું છું તો લાગે છે કે હું જ મારો દ્રોણ હતો ને હું જ મારો એકલવ્ય હતો." (પૃષ્ઠ ૧૮).

આગળ ઉપર લેખક નોંધે છે : "સાંપ્રત વિષય પર વાંચવું, એક જ વિષય પર એક કરતાં વધુ લેખકોના દ્રષ્ટિકોણ જાણવા, તેના આધારે પોતાનો દષ્ટિકોણ

વિકસાવવો અને સવાલો ઊભા કરવા એ મારા વાંચન અને વિચારની એક સાહજિક ક્રિયા બની રહી હતી. અખબાર અને સામયિકોની સાથે જ કશા વિચાર-બંધનો કે વાંચન-પ્રતિબદ્ધતા વિના તમામ વાદનાં પુસ્તકો પણ વાંચતો હતો.” (પૃષ્ઠ ૧૯).

પ્રમાણમાં કારી કહેવાય એવી ઉંમરે લેખક ‘વલય’ નામની એક વ્યક્તિની સંસ્થા ઊભી કરે છે. પોતાના ઘરની પરસાળમાં કે ગોમતીપુર ગાર્ડનમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર વક્તવ્ય આપે છે. એ પછી તે ચર્ચાપત્રો લખતા થાય છે. ચર્ચાપત્રો જ ધીમે ધીમે લેખનું સ્વરૂપ પકડે છે. એ દરમિયાન ગુજરાતમાં દલિતસાહિત્યનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હોય છે. અલબત્ત, ચંદુભાઈ પોતે પોતાનો ઝોક ‘સાહિત્ય તરફ નહીં, એટલો વિચાર તરફ હતો’ એવું નોંધે છે, જે વાતમાં તથ્ય છે.

મને લાગે છે કે સામાજિક સંદર્ભ લઈને લખતા લેખકના લેખોમાં પ્રવેશતાં પહેલાં આટલી ભૂમિકા જરૂરી હતી.

લેખકના આ નિબંધોની વિશેષતા એ છે કે તેઓ એકદમ સાદી અને સીધી ભાષામાં વાત કરે છે, એટલે કે પ્રમાણમાં ચિંતનાત્મક અને વિચારપૂર્ણ એવા આ લેખોના વાચનનો ભાર વાચકને ન રહે તેની કાળજી તેમણે રાખી છે. પોતાના વિષયને તેઓ પહેલા ફકરામાં જ બલકે શક્ય બને ત્યાં સુધી પહેલી બે-ત્રણ લીટીઓમાં જ સ્પષ્ટ કરી આપે છે. આ વિષય એટલે મૂળભૂત રીતે તો સમસ્યા. એ સમસ્યાને સ્પષ્ટ કરવા માટે અથવા તો પોતાના અભિપ્રાયનું સમર્થન કરવા માટે લેખક જરૂરી દસ્તાવેજ અને આંકડાકીય માહિતી પણ આપે છે, તેમાં તેમનો અભ્યાસ કેટલો વિશદ અને ગહન છે તેની તરત ખબર પડે છે. તેમની આ આંકડાકીય માહિતી બાબતે તો પ્રસ્તાવનાકારે પણ આનંદ સાથે આશ્ચર્ય પ્રગટ કર્યું છે. (આશ્ચર્ય એટલા માટે કે મર્યાદિત સોર્સ ઉપલબ્ધ હોવા છતાં લેખક આટલી બધી આંકડાકીય માહિતી મેળવીને લેખને એકદમ પ્રમાણભૂત બનાવે છે.)

આ દસ્તાવેજ માહિતી અને આંકડાકીય માહિતી પૂરી પાડીને લેખક પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે તેમાં તેમની તટસ્થતા તો છે જ, સાથે સાથે દેશના છેવાડાના પીડિત કે શોષિત મનુષ્ય માટેની સાચી નિસ્બતનાં દર્શન થયા વિના રહેતાં નથી.

આ પુસ્તકના લેખોનાં શીર્ષકો જોવાથી જ આપણને ખ્યાલ આવશે કે લેખકે કેવા કેવા વિષયો ઊંડાળમાં લીધા છે. “મરાઠા અનામત : મામાનું ઘર કેટલે ?”, “રાજકીય ઢંઢેરા અને પ્રજાકીય અવાજ”, “ચૂંટણી પંચ : બઢતી ઉમરિયા, ઘટતી ચુનરિયા”, “પરિણામોને પરિણામે”, “વંદે માતરમ્ – ઇતિહાસ અને વર્તમાન”, “ગટર નામે ગેસ ચેમ્બર”, “વાત કવિના બૌદ્ધિક અભિગમની” આ અને આ પ્રકારનાં અન્ય શીર્ષકો પરથી લેખકની ચિંતનદિશાનો અંદાજ મળી રહે છે. બે-ત્રણ ઉદાહરણ જોઈએ.

પુસ્તકનો પાંચમો લેખ ‘શિક્ષણનો અધિકાર છીનવાઈ રહ્યો છે’માં લેખક

પ્રથમ ફકરામાં આ રીતે વાત કરે છે : 'શિક્ષણના અધિકાર કાનૂન - 2009માં સુધારો કરતું સંસદના 2018ના શીતકાલીન સત્રમાં પસાર થયેલું સુધારા બિલ શિક્ષણના અધિકારના મૂળમાં ઘા સમાન છે.' (પૃષ્ઠ 41). અહીં લેખક સીધા જ પોતાનો મત આપે છે. એ પછી તેઓ વિગતોમાં જાય છે. કોઈ પણ બાળકને ધોરણ 1 થી 8માં નાપાસ કરવામાં આવશે નહીં એ કાયદાના સામે છેડેની પરિસ્થિતિનું વર્ણન લેખક કરે છે. સાથે સાથે શિક્ષણવ્યવસ્થાના અંતવિરોધી તરફ પણ પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે. સમાપન કરતાં લેખક લેખનો બંધ આ રીતે વાળે છે - "પ્રજાસત્તાકના સાઠ વર્ષ પછી મળેલા શિક્ષણના અધિકારને છીનવવાનો પ્રયાસ થયો હોય અને તે અંગે દેશમાં કશો ઊંડાપોહ ન થાય તે ભારે ચિંતાજનક છે." (પૃષ્ઠ 43).

આવો જ બીજો એક લેખ 'શ્રમિક અધિકારો પર શ્રમ સુધારાની તરાપ' છે. આ લેખની શરૂઆત લેખક આ રીતે કરે છે : "2014થી કેન્દ્રમાં સત્તાનશીન સરકારે અનેક જરીપુરાણા કાયદા રદ કર્યા છે. તેની પ્રાથમિકતા કાયદાઓના વર્ગીકરણ અને સરળીકરણની છે. 44 કાયદાઓને રદ કરીને તેને ચાર શ્રમ સુધારસંહિતામાં ગૂંથી લેવાનો સરકારનો ઇરાદો છે. (પૃષ્ઠ 111). અહીં પણ લેખક સ્પષ્ટપણે પોતાનો વિચાર રજૂ કરે છે, તો આ જ લેખના સમાપનમાં લેખક આ રીતે નોંધ કરે છે : "ઈન્ટરનેશનલ લેબર ઓર્ગેનાઇઝેશન" ભારતના શ્રમ કાનૂનના અમલમાં અતિ નબળો દેશ માને છે. 31% ભારતીય કામદારો ખરાબ સ્થિતિમાં કામ કરતા હોય અને કોઈ પૈકી ૪૨ ટકાને ખૂબ જ ઓછું વેતન મળતું હોવાનું પણ આઈ.એલ.ઓ.નું તારણ છે. ભારત આ બાબતમાં એશિયા પેસિફિકના 22 દેશોમાં 19મા સ્થાને છે. આ સઘળી બાબતોના ઉજાસમાં નવા શ્રમસુધારા શ્રમિકોનું જીવન બહેતર કરશે કે બદતર તે સવાલ છે." (પૃષ્ઠ : 113). અહીં લેખકે સમાપનમાં ભવિષ્યમાં શું થશે એ અંગે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય ભલે નથી આપ્યો, પરંતુ તેમની શંકા સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરી છે. (પૃષ્ઠ 113).

એક ચિંતક - વિચારક તરીકે પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય, મંતવ્ય અને માન્યતા ધરાવનાર આ લેખક ડૉક્ટર બાબાસાહેબ આંબેડકર, મહાત્મા ગાંધીજી, મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે અને કાર્લ માર્ક્સ આદિના વિચારોથી અમુક અંશે પ્રભાવિત છે, અથવા તો એમ કહેવું જોઈએ કે એ સઘળા મહામાનવોમાંથી ઘણુંબધું તેઓ પામ્યા છે. ઉક્ત સઘળા મહામાનવો વિશે પણ અહીં લેખો છે, જે ઘણા જ રસપ્રદ અને અભ્યાસપૂર્ણ છે. સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાં મહામાનવો વિશે ભાવુકતાપૂર્ણ દૃષ્ટાંતો આપવાનો એક શિરસ્તો પ્રવર્તે છે અને તેમને ચમત્કારિક બનાવી દેવાની ગતાનુગતિક વેવલી ભક્તિ પ્રવર્તે છે ત્યારે આ લેખોમાં લેખક એ બધા જ મહામાનવોનાં વિચાર અને કાર્ય પર પ્રકાશ ફેંકે છે, તે ઘણું જ મહત્ત્વનું છે.

લેખકે કાલ માર્ક્સ પરના નિબંધનું શીર્ષક "શોષિતોના શૂળનું મૂળ શોધનાર મનીષી કાર્લ માર્ક્સ" રાખ્યું છે. કાર્લ માર્ક્સને મનીષી કહીને લેખક આગળ ઉપર

નોંધે છે : “કાર્લ માર્ક્સ જગતના કામદારોના શોષિતોનાં દુઃખ-દર્દનું ખરું કારણ શોધનાર પ્રથમ સમાજવૈજ્ઞાનિક હતા. જ્યાં સુધી જગતમાં ગરીબી, અભાવ, શોષણ અને અસમાનતા રહેશે અને તેની સામેનો આમ આદમીનો સંઘર્ષ જારી રહેશે ત્યાં સુધી માર્ક્સ અને તેમના વિચારો જીવંત રહેવાના જ. (પૃષ્ઠ 155).

લેખકના આ અભિપ્રાય સાથે માર્ક્સવાદમાં શ્રદ્ધા ન ધરાવતો માણસ પણ અસંમત થઈ શકે એમ નથી.

ઠક્કરબાપાની સાર્થ શતાબ્દી વિશેના લેખમાં પણ લેખકે જે પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે તે ઘણા જ વિચારપ્રેરક છે. એક ફકરો આખેઆખો અહીં મૂકવો જરૂરી જણાયો છે : “ભારતના બંધારણનો આદર્શ સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતા છે. સ્વતંત્રતા અને સમાનતા તો કાયદાથી સ્થાપી દીધી છે. કાયદાથી આભડછેટ પણ દૂર કરી દીધી, પણ પેલી બંધુતા ક્યાં છે? તે માટે સમજાવટ, માથાકૂટ અને લમણાઝીંક કરી શકે તેવા ઠક્કરબાપા ક્યાં છે, એવો સવાલ સાર્થ શતાબ્દીએ ઊભો છે. (પૃષ્ઠ 145).

“વાત કવિના બૌદ્ધિક અભિગમની” નિબંધમાં લેખકે કવિ ઉમાશંકર જોશીને કેન્દ્રમાં રાખીને વાત તો એક સર્જકની નિષ્ઠા વિશે જ કરી છે.

આ બધા જ લેખોમાં સૌપ્રથમ પોતાનો મુદ્દો મૂકીને લેખક એ અંગે જરૂરી સ્પષ્ટતા માટે આધારભૂત માહિતી પૂરી પાડે છે. જરૂરી આંકડાકીય માહિતી આપીને આવશ્યક જણાય તો દૃષ્ટાંત પણ આપે છે અને અંતે પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપે છે. તેઓ દૂધ ને દહીંમાં પગ રાખ્યા વિના વાત કરે છે. એક વાત એ પણ ઉમેરવી જોઈએ કે આ વિચારપ્રેરક અને ચિંતનસભર લેખોમાં પણ લેખકે ક્યાંક ક્યાંક એમની ભીતરના સાહિત્યકારની છટાનાં પણ દર્શન કરાવ્યાં છે. “મજબૂત સરકાર અને મજબૂર સરકાર !” શીર્ષકનો પ્રાસ કાબિલેતારીફ છે ! એવી જ રીતે ‘શોષિતોના શૂળનું મૂળ શોધનાર મનીષી : કાર્લ માર્ક્સ’ શીર્ષકમાં ‘શૂળ અને મૂળ’ શબ્દનો પ્રાસ સહજ રીતે મળ્યો છે ! એકાદ લેખમાં લેખકે હાસ્યકળાકાર શાહબુદ્દીન રાઠોડના એક રમૂજ દૃષ્ટાંતથી પોતાની વાત શરૂ કરી છે. કહેવાનો મતલબ છે કે આ લેખકની ભાષા સાદી અને સરળ છે, પરંતુ નીરસ નથી !

‘ચોતરફ’ના આ ૪૯ નિબંધોનું વાચન એ નિતાંત સ્વકેન્દ્રી નિજાનંદ માટેનું વાચન નથી, કે ન તો એ માત્ર વાણીવિલાસના સાહિત્યનું વાચન છે. કલાના આભાસી રંગોના સાહિત્યનું વાચન પણ આ નથી. આ નિબંધોનું વાચન તો વાચકના વ્યક્તિકેન્દ્રી આનંદમાં ખલેલ પાડીને પોતાની જ આસપાસના પોતાના જેવા જ માણસ માટે ચિંતા અને ચિંતન કરવા પ્રેરતું વાચન છે. મનુષ્યસમાજ માટેની નિસબત વ્યક્ત કરતા આ નિબંધોના પુસ્તક માટે લેખક અભિનંદનના અધિકારી છે.

સ્વાનુભવમાંથી નીપજેલો બાળકાવ્યસંગ્રહ :
'લંચબોક્સમાં લાડુ'

શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

સૌપ્રથમ તો બપૂર તો અભ્યાસ અને ઢસામાં એક નાનકડી દુકાન ચલાવનાર રિયાઝ દામાણી ગઝલક્ષેત્રે તો નક્કર પગલાં માંડી ચૂક્યા છે ને હવે તેમની પાસેથી મળ્યો છે સ્વાનુભવના અર્ક સમો બાળકાવ્યોનો સંગ્રહ – 'લંચબોક્સમાં લાડુ' (2023) તે આનંદની વાત છે. સર્જકના ચિત્તમાં કોઈ ઘટના કે દૃશ્ય જોતાં જ બીજ રોપાઈ જતાં હોય છે ને એમાંથી જ પ્રથમ પંક્તિ ઊગી નીકળે છે. બસ પછી તો કલ્પના અને સંવેદનાનાં ખાતરપાણીથી તે પંક્તિ કાવ્યરૂપ ધારણ કરી લે છે. રિયાઝ દામાણીના આ સંગ્રહનાં કાવ્યો ઘરનાં જ, પોતાનાં જ બાળકોની રમતો, ધીંગામસ્તી અને સંવાદોમાંથી નીપજી આવ્યાં છે. તેઓ નિજી અનુભવને કાવ્યરૂપ આપે છે તેથી આ કાવ્યો સાચાં 'બાળકાવ્યો' બન્યાં છે. આ એમનો પ્રથમ બાળકાવ્યસંગ્રહ છે. શીર્ષકથી જ તે સાંભળનારના મોંને અને અંતરને મીઠાશથી ભરી દે છે. અહીં ખાસ નોંધપાત્ર બાબત તો એ છે કે, લેખકે પોતે જણાવ્યું છે તેમ, જેટલાં બાળકાવ્યો લખ્યાં તે બધાં જ અહીં પધરાવી નથી દીધાં, પણ 'પસંદગી'નાં બાળગીતો જ અહીં મુદ્રિત કર્યાં છે. આવી ચયનપ્રક્રિયા દરેક સર્જકે કરવી જોઈએ – જેથી એ સંગ્રહ જરૂર નકદ લગડી જેવો બની રહે. આ અર્થમાં પણ આ એક સારો અને સાચાં બાળકાવ્યોનો સંગ્રહ બની રહ્યો છે.

34 બાળકાવ્યોના આ સંગ્રહમાં પ્રાણીઓ છે, પરિવાર છે અને કુદરત છે. પ્રાણીઓમાં જોઈએ તો અહીં ડોક્ટર હાથી, જંગલનો રાજા સિંહ, ગપ્પાબાજ ગધ્ધાભાઈ, કૂતરાભાઈ વગેરે છે. કવિએ પ્રાણીઓ નિમિત્તે માણસોને જ શિખામણ આપી છે. વળી સાથે જ પ્રાણીઓની વિશેષતાઓ દર્શાવી છે. દા.ત. – ડોક્ટર હાથી કીડીબહેનને કહે છે :

“હમણાં ગળપણ ખાશો મા, સુગર તમને ખૂબ વધી છે...” ને “બી.પી. વધવા દેશો મા.” પણ સૌથી સરસ સલાહ તો એ આપી છે કે : “માંદી છું... માંદી છું... એવું ઘર ઘર જઈને કે'શો મા!” હાથીભાઈને નિમિત્તે હકીકતે કવિ માનવમાત્રને કહે છે. તો બાળક નાના એવા કાગળ પર સસલું ચીતરે છે, તો સિંહ ગુરૂસે થાય છે એટલે બાળક માફી માંગે છે ને વળી સિંહને કહે છે : ‘ભોળા છો ને ઉતાવળા

પણ, થોડી ધીરજ લેજો.” આમ પ્રાણીની ખાસિયત પણ રજૂ કરે છે. બાળક સિંહને કહે છે : ‘છોડો રાજા વાતો જૂની, નવલી માંડો વાત.’ – તો એ પણ મહત્ત્વની બાબત છે. ‘ગપ્પાબાજ ગધ્ધાભાઈ’ તો ખરેખર બાળકની કલ્પનાઓ કેવી કેવી હોય છે તેનો અણસાર આપે છે. બંદરભાઈને લાંબી લાંબી ચાંચ ફૂટે, વળી એ ચાંચથી કેવું ખાય, ચાંચથી બોલે ને ચાંચથી જ ગાય ને નાચો! હવે ‘વાંદરાને ચાંચ’ હોય એ કલ્પના માત્ર જ બાળકને હસાવવા પૂરતી છે. બાળક રમતરમતમાં જ કૂતરાની પૂંછડી પકડે છે, પંપાળે છે ને ખેંચે છે પણ સીધી થતી નથી. પણ એને પેલા જીનની વાર્તાની ખબર નથી ને એટલે આમ કરે છે. બાકી વર્ષો સુધી જમીનમાં દાટી તોય કૂતરાની પૂંછડી તો... તો અહીં મચ્છર પર પણ કાવ્ય છે. ને તેય સરસ પ્રાસવાળું, ‘ભંગ-તંગ’, ‘રાજુ-કાજુ’, ‘અંગ-તંગ’, ‘લાગી-ભાગી’, ‘દંગ-તંગ’ વગેરે. મચ્છરને ન કરડવાની વિનંતી કરતું આ કાવ્ય વિષયના સંદર્ભમાં વિશિષ્ટ બની રહે છે. તો ‘કીડી માટે ચપ્પલ’ કાવ્ય પણ નોંધપાત્ર છે. ને તેમાંય કાવ્યના અંતે ‘હું કીડીમાં ભળું એમ, એ પણ મારામાં ભળશે.’ – કેવી ઉચ્ચ કક્ષાની અપેક્ષાની સહજ રજૂઆત!

બાળક માટે કુટુંબીજનો તો મોટી સંરક્ષક દીવાલરૂપ છે. બહેન, દાદા, દાદી, માતા-પિતા અને શિક્ષક – આ જ તો એના પરિસરમાં આવતી કેન્દ્રરૂપ વ્યક્તિઓ છે. તો બાળકની એ બધાં સાથેની ધીંગામસ્તી અહીંનાં કાવ્યોમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. ‘દાદાજીની બંડી’માં દાદાને જીવંત રજૂ કર્યાં છે સાથે જ – સજીવારોપણની યુક્તિથી કાવ્ય ચમત્કૃતિપૂર્ણ બન્યું છે – “રોજ બગીચે હરતી-ફરતી હોય ભલેને ઠંડી, આ દાદાજીની બંડી જુઓ દાદાજીની બંડી.

ધ્યાન રાખતી ખાસ બંડીનું
રોજ રાતનાં ખીંટી,
ટગર-ટગર જોતી ખીંટી આ
બંડી છે કે વીંટી ?”

હવે એક-બે નાવીન્યપૂર્ણ કાવ્યો વિશે જોઈએ. આ સંગ્રહનું શીર્ષક જેના પરથી પડ્યું છે તે કાવ્ય ‘લંચબોક્સમાં લાડુ’ – કાવ્ય બાળમાનસને સાંગોપાંગ વ્યક્ત કરતું કાવ્ય છે. બાળક લંચબોક્સમાં લાડુ લઈને જાય છે. લાડુ દેખી વર્ગની એક છોકરી, નામે જાગુ દૂરથી દોડતી આવે છે. બે વચ્ચે અબોલા હશે એ વાત ભુલાઈ જાય છે ને ‘કેમ છો?’ એમ ખબર પુછાય છે. પણ બાળક લાડુ આપવાની ના પાડે છે કે તરત ખભા ઉલાળી તે જતી રહે છે. બાળકોની આવી ચેષ્ટાને કવિએ આબાદ રીતે અહીં ચિત્રાત્મક રીતે રજૂ કરી છે. તો એ જ રીતે ‘સાઈકલ પપ્પાની’ કેવી રીતે એકિટવા થઈ તે કાવ્ય પણ વાચકને બાળક બનાવી દે તેવું છે. પપ્પાની સાઈકલમાં આગળ નાની સીટ મુકાવી ને પછી ચિન્દુ, પપ્પા અને પોતે – એમ

ત્રણની સવારી નીકળી. ને -

“મંદિર આવ્યું, મસ્જિદ આવી, આવ્યો ડુંગર ઊંચો,
પવન બાપડો લડી-પડીને પળમાં થઈ ગ્યો ડૂચો.”

વાહ! પવનનો ડૂચો થવાની વાત બાળકને જ સૂઝે - એટલે કે બાળકવિને જ સૂઝે.

અહીં મોટાભાગનાં કાવ્યો બાળમનને, બાળરમતોને, બાળકલ્પનાને, બાળસંવેદનાને અભિવ્યક્ત કરે છે. ‘ભીંત પર ખીલી’, ‘વેફર નીકળે થોડી’, ‘વોચમેન અંકલ’, ‘તરડાયેલા પહાડો’, ‘ચોકલેટની દાંત સડે’ - વગેરે કાવ્યો વિષય-વિચાર અને રજૂઆત દૃષ્ટિએ નાવીન્યસભર છે. આમ અનેક કારણોસર આ સંગ્રહ બાળકાવ્યસાહિત્યમાં આગવી ભાત પાડી રહ્યો છે. અનેક રીતે ગમી જાય તેવા આ કાવ્યસંગ્રહમાં ‘નાનું સસલું’ જેવું ન હોત તો સારું. બાકી તો આ કવિ પાસે અનેક બાળકાવ્યો મળશે અને તેય નવીન દૃષ્ટિકોણવાળા - તેવી અપેક્ષા આ સંગ્રહ જન્માવે છે.

પ્રકીર્ણ

સુખોપનિષદ : ડૉ. સુધીર બી. શાહ, બીજી, ૨૦૨૩, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૨+૧૭૨, રૂ. ૨૦૦, મહિલાઓ : કામ અને શાંતિ : (છેલા ભટ્ટ), સંપાદન અને પ્રસ્તાવના : માર્ગી શાસ્ત્રી, અનુવાદ : હેમંતકુમાર શાહ, ૨૦૨૩, નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૩૪૩, રૂ. ૩૫૦

હાસ્ય

હાસ્ય પરાગ : પરાગ ત્રિવેદી, ૨૦૨૩, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, ૧૦+૧૬૬, રૂ. ૨૧૦

બાળસાહિત્ય

લંચબોક્સમાં લાડુ : રિયાઝ દામાણી, ૨૦૨૩, ફૈઝ બુક્સ, અમરાપર બાબરા, પૃ. ૭૯, રૂ. ૧૩૦ સૂરજ ઘરમાં રમવા આવ્યો : નટવર પટેલ, ૨૦૨૩, નિધિ પબ્લિકેશન, મહેસાણા, પૃ. ૩૨, રૂ. ૯૦

નિબંધ

નાભિનાળ : ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૨૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૬+૧૧૨, રૂ. ૧૮૦

વિવેચન

વાર્તાપ્રત્યક્ષ : જગદીશ કંપારિયા, ૨૦૨૩, સંસ્કૃતિ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૭, રૂ. ૧૩૫

અને છેલ્લે ...

ઉત્તરાર્ધમાંય ઉજ્જવળ પરંપરા

ભરત મહેતા

અગાઉ મેં ઘણી વાર કહ્યું છે કે સરકારી નોકરીના કારણે એમ.એ. ભાષાભવનમાં કરવાની તક ન મળી. પરંતુ એમ.ફિલ. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં કરવા મળેલું. એ વખતે જે શિક્ષકો મળેલાં એ જીવનભર ન ભૂલી શકાય. ઘેઘૂર અવાજે ભણાવતા ધીરુભાઈ પરીખ અને સુમન શાહ, કુમારપાળ દેસાઈ, મફત ઓઝા, સતીશ વ્યાસ. કુમારપાળ દેસાઈને હમણાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય પુરસ્કાર મળ્યો. પુરસ્કાર તો પદ્મશ્રીથી માંડી લંડનની સંસ્થાઓ લગીના મળ્યાં છે. આ સાંભળ્યું ત્યારે ભાષાભવનનાં

સ્મરણોમાં સરકી જવાયું.

તેલ નાંખેલા, ડાઈ કરેલા ચપ્પટ વાંકડિયા વાળ, ઘણીબધી વાતો કરશે એવી ખાતરી આપતી બોલું બોલું થતી આંખો, બોલે ત્યારે માંડ બે-ચાર બોલફૂલ ઝરે. ‘મજામાં?’ આનંદઘનજી પર પીએચ.ડી. તેથી મધ્યકાળના અભ્યાસી. 400 હસ્તપ્રતો પર કામ એ નિમિત્તે કરેલું. આનંદઘનજી વિશે ચાર ગ્રંથો કર્યાં છે. મને મળે ત્યારે નિવ્યાને યાદ કરે, નિવ્યાને મળે તો મને યાદ કરે. નિવૃત્તિ પછી શિક્ષકો નિવૃત્ત થઈ જતા હોય છે! મારા શિક્ષકો ન થયા ! આજેય સુમનભાઈ કોઈ ને કોઈ રીતે સક્રિય, હજુ સતીશભાઈ નાટકોનો ફાલ આપી જ રહ્યા છે. જયભિખુની પરંપરામાં ‘ઈંટ અને ઇમારત’, પોતીકી મૂડીથી ‘રમતનું મેદાન’ લખતા કુમારપાળ દેસાઈ નવગુજરાત કોલેજ પછી ભાષાભવન (ગુજરાત યુનિવર્સિટી)માં આવેલા. ‘ઈંટ અને ઇમારત’ કોલમને 70 વર્ષ પૂરાં થયાં! પિતાપુત્રની કોલમ. ‘૮૦ વટવ્યા છતાં ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માં નોંધપાત્ર તંત્રીલેખ લખે છે. વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટને ધીરુભાઈ ઠાકરની ખોટ પડવા દીધી નથી. વિશ્વકોશ શરૂ થયું ત્યારથી જ ધીરુભાઈના સાથીદાર. યુનિ.માં ભણાવે ત્યારે બે કલાક કોશને ફાળવતા હતા. એકાએક દળદાર નવલકથા ‘અનાહતા’ આપી. મહાભારતના કુંતીના પાત્રને કેન્દ્રમાં મૂકીને નાનકડી કુંતીથી દાદીમા સુધીના એના વારાફેરા, યાતનાઓ અને તદ્જન્ય યંત્રણાઓના

કારણે વૈયક્તિકતાવાળું પાત્ર બનાવ્યું. કોઈક વાર આફ્રિકન નાટકનો અનુવાદ લઈને ઉપસ્થિત થાય! રસરુચિનો વ્યાપ ધરાવે છે. રમત, સાહિત્ય, બાળસાહિત્ય, ચારિત્રસાહિત્ય, જૈન ધર્મ, પત્રકારત્વ બધાંમાં ગતિ.

સાહિત્યસંસ્થાઓના દાતાઓ વિશે મેં ગયા અંકમાં લખેલું. એમાં એક ઉમેરો કરી શકાય એવી ઘટના ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ નિમિત્તે મનમાં ઝબકે છે. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની સંકલ્પનાને સાકાર કરવા ધીરુભાઈ ઠાકર અત્રતત્ર- સર્વત્ર દાન માટે પ્રયત્ન કરતા હતા. એ વખતે પચાસેક લાખની મદદ ગુજરાત સરકાર કરે તો કામ શરૂ થઈ જાય. એ આશાથી ઠાકરસાહેબ તત્કાલીન મુખ્યમંત્રીશ્રી શંકરસિંહ વાઘેલાને મળવા ગયેલા. શંકરસિંહ વાઘેલાએ ઠાકરસાહેબને કહ્યું કે ‘આ પ્રોજેક્ટનો સમગ્ર ખર્ચ કેટલો છે ?’ ઠાકરસાહેબે કહ્યું કે- ‘સવા બે કરોડ’. શંકરસિંહજીએ કહ્યું કે - ‘તમને રાજ્યસરકાર બે કરોડ મદદ કરે તો તમારો રઝળપાટ મટી જાય ને ?’ ગુજરાત સરકારે એ જમાનામાં બે કરોડનું અનુદાન આપેલું.

‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે’ અનુદાનનો હિસાબ આપ્યો. એક પછી એક વિશ્વકોશના 25 ભાગો પ્રકટ થતા ગયા. વળી હવે તો એ ભાગો ઓનલાઇન પણ જોઈ શકાય છે. પરિણામે લાખો લોકો એ લાભ લઈ રહ્યા છે. ધીરુભાઈનું સપનું ગુજરાતની નક્કર સિદ્ધિ બની ગયું. પ્રકાશનશ્રેણી, અગિયાર વ્યાખ્યાનશ્રેણી, આનુષંગિક પ્રવૃત્તિઓનું ધમધમતું આખું વિશ્વ છે. પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ચિત્રકળા, શિક્ષણ એમ વિવિધ 12 એવોર્ડ આ સંસ્થા આપે છે. હાલમાં ડાયસ્પોરા સાહિત્ય સંશોધનનું કેન્દ્ર ઊભું થઈ રહ્યું છે. ધીરુભાઈના ગયા પછી ગતિમાં જરાય અવરોધ નથી આવ્યો એ ઊર્જા કુમારપાળભાઈની છે. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, દલપતભાઈ પઢિયાર, ધીરુબહેન પટેલને ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે જતનથી જાળવ્યા અને એટલે આપણે સમૃદ્ધ થયાં. પ્રીતિબહેન શાહ, નલિનીબહેન દેસાઈ જેવાં સહકાર્યકરોનું જૂથ તૈયાર થતું ગયું. ‘વિશ્વા’ નિમિત્તે બહેનોનું સામયિક શરૂ કર્યું. બાળકોની પ્રવૃત્તિ અલગ. કળાની સંગત અલગ.

કુમારપાળભાઈ એટલે સાચા મહાજન. કોઈ વિપદમાં હોય તો રસ્તો કાઢી જ આપે. કાર્યક્રમ માટે હોલની જરૂર હોય તો અધ્યાપક સંઘને એકાધિક વાર નિઃશુલ્ક મદદ કરી છે. અમે વિદ્યાર્થીઓએ સતીશભાઈનો પંચોતેરમો જન્મદિન મનાવેલો ત્યારેય આવો અનુભવ થયેલો. સાક્ષાત્ કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત પણ રહે.

આ વખતે તો આ હેમચંદ્રાચાર્ય પુરસ્કારની 1,11,000 રકમમાં બીજી રકમ ઉમેરીને બે લાખ કરી કુમારપાળભાઈએ આવી જ પ્રવૃત્તિમાં વાપરવા એ રકમ પરત આપી. આ એમનું મહાજનપણું જ છે. આ પુરસ્કાર નિમિત્તે હું પરિષદપરિવાર વતી એમને અભિનંદન આપું છું અને વંદન સાથે રહ્યાં વર્ષો તેમાં આવી જ રીતે દીવાથી દીવો પેટાવતા રહો એવી પ્રાર્થના કરું છું. કુમારપાળ દેસાઈ પરિષદના

ભૂતપૂર્વ પ્રમુખશ્રી અને મંત્રી હતા એ નાતે અમે સહુ ગૌરવનો અનુભવ કરીએ છીએ. પરિષદની ભગિની જેવી સંસ્થા વિશ્વકોશ છે. આશા રાખીએ બેઉ સંસ્થાઓ મળી કેટલાંક કાર્યક્રમો કરે. વિશ્વકોશના મકાનમાં પ્રવેશો એટલે ત્યાંની સ્વચ્છતા ઊડીને આંખે વળગે. એ સ્વચ્છતા બહારની અને અંદરની બેઉ છે એની પ્રતીતિ કુમારપાળ દેસાઈને ઓળખે એ સહુને છે. મધુસૂદન પારેખ 100મા વર્ષમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે એમણે કુમારપાળભાઈનું ચરિત્ર લખવાનું નક્કી કર્યું! ગુરુ-શિષ્ય વિશે! 50 પાનાં લખી શક્યા જે ‘કુમાર’માં પ્રગટ થયેલાં. આશા રાખીએ કે આ નિમિત્તે આપણામાંથી કોઈક આ અઘૂરું કામ પૂરું કરે. બાકી કુમારપાળભાઈ તો ધીરુભાઈની જીવનકથા લખવામાં વ્યસ્ત છે.

પ્રકીર્ણ

કરુણપ્રશસ્તિ : સંપા. પ્રફુલ્લ રાવલ, 2023, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, પૃ. 112, રૂ. 150 અંતરના ઓરડે : દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય 2023, દર્શિતા પ્રકાશન, મહેસાણા, પૃ. 72, રૂ. 125 કર્મવીર તોલાકાકા અને અમે : દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય, 2023, સી/5, તેજલ એપાર્ટમેન્ટ, પ્રતાપનગર રોડ, વડોદરા, પૃ. 100, રૂ. 200 બહુ થયું હવે ચેતી જાવ : દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય, 2023, વ્યસનમુક્તિ જનજાગરણ, વડોદરા, પૃ. 28, રૂ. Nil લીલાંબીનાં સ્મરણ : પ્રીતમ લખલાણી, 2024, K Books, રાજકોટ, પૃ. 156, રૂ. 150 ઉદ્ભવ, કહોને : સંપા. રમેશ ત્રિવેદી, 2024, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, પૃ 218, રૂ. 340 વિચારથી વિસ્મય સુધી : જય ઓઝા, 2024, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, 10 + 102, રૂ. 150 યથામ મતિ : વિજય શાસ્ત્રી, 2023, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, 10+118, રૂ. 180.

કવિતા

સંગરહધ્વમ : અનુ. સિતાંશુ યશચંદ્ર, 2023, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, 12 + 458, રૂ. 450 લઘુતમ : પ્રીતમ લખલાણી, 2024, K Books, રાજકોટ, પૃ. 148, રૂ. 150 સાત અક્ષરનું નામ : પ્રીતમ લખલાણી, 2022, K Books, રાજકોટ, પૃ. 96, રૂ. 150 શેરીથી શેઠા સુધી : પ્રીતમ લખલાણી, 2022, K Books, રાજકોટ, પૃ. 96, રૂ. 150 મહુડે ઝરતી રાત : વસંત જોષી, 2023, બીજલ પ્રકાશન, વડોદરા, 12+137, રૂ. 200 ઊર્મિનો ઉત્સવ : રાઝ નવસારવી, 2023, સાહિત્ય સંગમ, સૂરત, પૃ. 78, રૂ. 100

વાર્તાસંગ્રહ

તળેટીનું અંધારું : અજય સોની, 2024, ડિવાઇન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. 136, રૂ. 200 બગભગપણું : અભિમન્યુ આચાર્ય, 2024, ડિવાઇન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. 104, રૂ. 160

નવલકથા

સરસ્વતી : જયંત રાઠોડ, 2024, ડિવાઇન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. 184, રૂ. 250.

પરિષદવૃત્ત

પાક્ષિકી અંતર્ગત

તા. 9-3-2024ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં 5-00 વાગ્યે 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત શ્રી અશોક નાયકે એમની વાર્તા 'હમણાં તો નહીં જ'નું પઠન કર્યું હતું. તા. 23-3-2024ના રોજ સાંજે 5-00 વાગ્યે 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખ શ્રી યોગેશ જોષીએ ચરિત્રનિબંધ 'મોટીબેન'નું પઠન કર્યું હતું. ઉપસ્થિત શ્રોતાગણે ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો. કાર્યક્રમનું સંકલન શ્રી જયંત ડાંગોદરાએ કર્યું હતું.

બુધસભા

પરિષદમાં પ્રત્યેક બુધવારે સાંજે 7-00 થી 8-00 દરમિયાન બુધસભાનું આયોજન થાય છે. અને પરંપરા મુજબ ઉપસ્થિત કવિઓની રચનાઓનું પઠન અને ચર્ચાઓ થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને મુંબઈની સંસ્થાઓ વચ્ચેનો સેતુ મજબૂત

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદી સાથે કાંદિવલી એજ્યુકેશન સોસાયટી (કેઈએસ) મુંબઈ સ્થાપિત ગુજરાતી ભાષાભવનમાં વિશેષ અનુબંધ મિટિંગનું આયોજન કરાયું હતું. જેમાં બે પ્રદેશને સાહિત્યલક્ષી વિવિધ આયોજન દ્વારા નજીક લાવવાનો એક વિશેષ ઉપક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. ભાષાભવનના અધ્યક્ષ અને સાહિત્યકાર ડૉ. દિનકર જોષીએ પશ્ચિમનાં પરાંઓની સાહિત્યસંસ્થાઓના મુખ્ય આયોજકોને બોલાવીને આવનારા સમયમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (અમદાવાદ) અને મુંબઈની સાહિત્યસંસ્થાઓ સાથે મળીને કઈ રીતે કાર્ય કરી શકે તે અંગેની આ વિચારગોષ્ઠિ યોજી હતી. તા. 10-3-2024ના રોજ કાંદિવલીની કેઈએસ સંસ્થાની ટી.પી. ભાટિયા કોલેજના કોન્ફરન્સ હોલમાં આયોજિત મિટિંગમાં ડૉ. દિનકર જોષી, ડૉ. સેજલ શાહ (પરિષદનાં મંત્રી), ભાષાભવન વતી કીર્તિ શાહ, જયેશ ચિતલિયા, પ્રગતિ અને હિતવર્ધક મંડળ વતી અનંતરાય મહેતા, વસંત શાહ, ઝરૂખો સંસ્થા વતી સંજય પંડ્યા, પ્રતિમા પંડ્યા, સાહિત્યપ્રેમીઓમાં ડૉ. પ્રદીપ સંઘવી, રાજેશ ભાયાણી, ઉદય શાહ, સોનલ કાંતાવાલા, દીપ્તિ રાઠોડ, મહેશ ગાંધી વગેરે ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.

સર્જક સાથે સંવાદ

તા. 17-3-2024ના રોજ સાંજે 5-00 વાગ્યે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા અન્ય ભારતીય ભાષાના સાહિત્યકારો સાથે આદાન-પ્રદાનના એક ભાગરૂપે કન્નડ સાહિત્યના અગ્રણી સાહિત્યકાર ડૉ. એચ. એસ. શિવપ્રકાશ સાથે એક સાહિત્યિક ગોષ્ઠિનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં મહામંત્રી સમીર ભટ્ટે સૌને આવકાર આપ્યો હતો. કિરીટ દૂધાતે ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. કાનજી પટેલે ડૉ. એચ. એસ. શિવપ્રકાશનો પરિચય આપ્યો હતો. ડૉ. એચ. એસ. શિવપ્રકાશે 'ટ્રાન્સલેશન એઝ ક્રિએટિવિટી ઇન ઇન્ડિયન લિટરરી કલ્ચર' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. સમીર ભટ્ટે આભારવિધિ કરી હતી. આ કાર્યક્રમનું સંયોજન કાનજી પટેલે કર્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મુલાકાત

તા. 19-3-2024ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મુલાકાતે ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગરનાં અંગ્રેજી વિષયનાં 57 વિદ્યાર્થિનીઓ અને ત્રણ અધ્યાપકો આવ્યાં હતાં. જેમાં પરિષદના મહામંત્રી સમીર ભટ્ટે સૌને આવકારીને પરિષદની પ્રવૃત્તિના પરિચય સાથે અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ, ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજી અનુવાદ કરવા માટેની શિબિર યોજવાની વાત કરી હતી. તેમજ ગુજરાતી કવિતાનો સરસ આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. વિદ્યાર્થિનીઓએ પરિષદના ચી. મં. ગ્રંથાલય, ગ્રંથવિહાર, ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ, વગેરેની મુલાકાત લીધી હતી.

ગની દહીંવાળા વ્યાખ્યાનમાળા

તા. 16-3-2024ના રોજ પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા, વડોદરામાં, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'અક્ષરા' અને પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના સંયુક્ત ઉપક્રમે ગની દહીંવાળા વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત 'બેફામ'ની ગઝલસૃષ્ટિ વિષય પર શ્રી દિનેશ ડોંગરે 'નાદાન'એ બેફામ સાહેબની ગઝલ વિશે ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ રજૂ કર્યો હતો. આ કાર્યક્રમનું સંચાલન ભરત ભટ્ટે અને આવકાર મહેશ બ્રહ્મભટ્ટે અને કાર્યક્રમની ભૂમિકા ભરત મહેતાએ બાંધી હતી. વડોદરાના ગઝલપ્રેમી અને ભાવકો મોટી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

સહૃદય સાહિત્યરસિકો અને શ્રેષ્ઠીઓને એક અપીલ...

પ્રિય સહૃદય,

સાદર વંદન.

આપ સહુ જાણો છો કે 1905 માં સ્થપાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પોતાની ગુણવત્તાપૂર્ણ સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓથી દેશની એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા બની રહી છે. આના મૂળમાં, રણજિતરામ અને ગોવર્ધનરામ જેવા સારસ્વતોના આશીર્વાદ છે. વિશેષરૂપે ગુજરાત અને ભારતના ઉત્તમ સાહિત્યકારોની શુદ્ધ સાહિત્ય તરફની નિસબત અને આપ સૌની પરિષદ પ્રીતિ છે. ગુજરાતના ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીઓથી લઈને અદના સાહિત્યરસિકોએ પરિષદને પોતાની ગણીને વખતોવખત આર્થિક મદદ કરી છે અને આ કારણે પરિષદ સાબરમતી નદીના કિનારે અડીબમ, ટટ્ટાર અને પોતાની ગરિમા જાળવીને ઊભી છે.

પરિષદનાં પ્રકાશનો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, પરિસંવાદો, સંશોધનો, કાર્યશાળાઓ અધિવેશન અને જ્ઞાનસત્ર ઊંચી સાહિત્યિક ગુણવત્તા ધરાવે છે એ તો ખરું જ, સાથોસાથ આપણી સાહિત્યિક સૂઝ અને સંવેદનાને સંકીરે પણ છે.

છેલ્લાં બે વર્ષની જ વાત કરીએ તો જ્ઞાનસત્ર અને અધિવેશનને બાદ કરતાં પરિષદે આશરે 350 જેટલા સાહિત્યિક કાર્યક્રમો યોજ્યા છે અને ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહાર પણ પહોંચી છે. અરે, જાન્યુઆરીથી આજ સુધીની જ વાત કરીએ તો માત્ર બે મહિનામાં 37 કાર્યક્રમો યોજાયા છે અને વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે 176 સંસ્થાઓ સુધી પરિષદ પહોંચી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો અને પરિષદપ્રીતિ ધરાવતા શ્રેષ્ઠીઓએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં પરિષદને જે આર્થિક સહાય કરી છે તેના ફળસ્વરૂપે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહનો કાયાકલ્પ થયો છે, ટૂંકસમયમાં પરિષદ ભવનમાં ત્રીજે માળે બંધ પડેલા ચાર રૂમમાં પરિસંવાદ કે કાર્યશાળાઓના સમયે વિદ્વાનો રોકાઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા પણ સર્જાઈ રહી છે, ગોવર્ધનભવન ઉપરાંત બીજા બે સેમિનારખંડ પણ ટૂંક સમયમાં ખુલ્લા મુકીશું. આ ઉપરાંત, ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં પરિષદ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પહોંચે તેવી અમારી નેમ છે. અમારાં સપનાંઓ ઘણાં છે, પરંતુ એને સાકાર કરવા આપ સહુની સહાય અનિવાર્ય છે. આ માટે પરિષદ આપની સામે હાથ લંબાવે છે. આપની સહાય ઈચ્છે છે. આપની આર્થિક સહાય ન કેવળ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને, પરંતુ ગુજરાતની સાહિત્યિક આબોહવાને શુદ્ધ કલાસંદર્ભ આપશે.

અમને શ્રદ્ધા છે કે આપણી ગુણવંતી ગુજરાત અને વિશ્વભરમાં ફેલાયેલા ગુજરાતીઓ પરિષદને આર્થિક રીતે મજબૂત બનાવવાના ભાગરૂપે ઉદાર સહાય આપવાની અમારી આ અપીલનો જબરો હકારાત્મક પ્રતિભાવ આપશે.

પરિષદના બેંક ખાતાની વિગત આ મુજબ છે.

NAME OF THE ACCOUNT HOLDER	:	GUJARATI SAHITYA PARISHAD
BANK NAME	:	BANK OF INDIA
BANK ADDRESS	:	ASHRAM ROAD BRANCH, AHMEDABAD-380009
BANK A/C NO.	:	200220100004869
MICR CODE NO.	:	380013006
IFSC NO.	:	BKID0002002
BRNCH CODE	:	2002

હર્ષદ ત્રિવેદી
પ્રમુખ

સંજય ચૌધરી
કોષાધ્યક્ષ

સમીર ભટ્ટ
મહામંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
અમદાવાદ

સાહિત્યવૃત્ત

સાહિત્ય અકાદમી પ્રાઈઝ ફોર ટ્રાન્સલેશન 2023

સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીનું અનુવાદનું ઇનામ 2023ના વર્ષ માટે મીનળ દવેએ કરેલા તેલુગુ લેખિકાની ‘સ્વેચ્છા વોલ્ગા’ નવલકથાના કરેલા અનુવાદ ‘સ્વેચ્છા’ને મળે છે . મીનળબહેનને અભિનંદન.

ઉદ્ઘાટન અને અભિવાદન સમારોહ

તા. 16-3-2024ના રોજ મહાદેવ દેસાઈ સ્મૃતિખંડ, સ્વ. કાળીદાસ ભાઈશંકર જોષી (બિકન ગ્રૂપ, નવસારી) સભાગૃહ તથા બાળવિભાગ, ઉદ્ઘાટન તથા દાતાશ્રી અભિવાદન સમારોહનું આયોજન થયું હતું. જેમાં સમારોહના પ્રમુખ તરીકે ડૉ. દિનેશ જોષી (બિકન ગ્રૂપ, નવસારી) અને અતિથિવિશેષ અને વક્તા તરીકે શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ) ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

સાબિર એવોર્ડ સમારોહ

તા. 3-3-2024ના રોજ સાંજે 5-30 વાગ્યે, મિલ ઓનર્સ બિલ્ડિંગ ઓડિટોરિયમ (આત્મા હોલ) અમદાવાદમાં વટવા ગઝલ સાહિત્યવર્તુળ અન્વયે ‘સાબિર એવોર્ડ સમારોહ’નું આયોજન કરવામાં આવ્યું. કવિ મુસાફિર પાલનપુરી અને ધૂની માંડલિયા કવિ ‘સાબિર’ વટવા એવોર્ડથી સન્માનિત થયા.

ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા આયોજિત કાર્યક્રમો

તા. 5-3-2024ના રોજ સાંજે 5-30 કલાકે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદમાં ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા પ્રફુલ્લ નંદશંકર દવે ‘ઈવાડેવ’ના 94મા જન્મદિન પ્રસંગે ‘નેણમાં નેહ’ સાહિત્યિક વ્યાખ્યાનનું આયોજન કર્યું. જેમાં ‘ઈવાડેવનાં જીવન-કવન’ વિશે શ્રી શરીફા વીજળીવાળાએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. 7-3-2024ના રોજ સાંજે 5-30 કલાકે , ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા બાલમુકુન્દ દવેના 109મા જન્મદિન પ્રસંગે ‘હરિનો હંસલો’ સાહિત્યિક વ્યાખ્યાનનું આયોજન થયું હતું. ‘બાલમુકુન્દ દવેનાં જીવન-કવન’ વિશે હર્ષદ ત્રિવેદીએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. 10-3-2024ના રોજ સાંજે 5-30 કલાકે ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદમાં કવયિત્રી કિરણ જોગીદાસ ‘રોશન’ના પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ ‘ક્યાં ખબર હતી!’નું લોકાર્પણ કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે

કવિસંમેલનનું આયોજન પણ કરવામાં આવ્યું હતું.

તા. 17-3-2024ના રોજ સાંજે 5-30 કલાકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા વસંત પરીખના 92મા જન્મદિન પ્રસંગે 'શબ્દજ્યોતિમાં' ડૉ. વસંત પરીખે પોતાનાં જીવન-કવન વિશે વક્તવ્ય આપ્યું.

તા. 23-3-2024ના રોજ સાંજે 5-30 કલાકે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા મનહર મોદીની 21મી પુણ્યતિથિએ 'ઓમ તત્ સત્' શીર્ષક હેઠળ સાહિત્યિક વ્યાખ્યાનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. 'ઓમ તત્ સત્'માં મનહર મોદીના જીવન વિશે મનહર મોદીના ભાઈ નલિનકાન્ત મોદીએ અને મનહર મોદીની કાવ્યસૃષ્ટિ વિશે મણિલાલ હ. પટેલે આસ્વાદલક્ષી વક્તવ્ય આપ્યું. આ કાર્યક્રમનું સંચાલન કવિ મનીષ પાઠક 'શ્વેત'-એ કર્યું હતું.

યુવાવિશ્વ: યુવા પ્રતિભાઓને પોંખવાની વિશ્વકોશે કરેલી નવીન પહેલ

તા. 17-2-2024ના રોજ સાંજે 5-30 કલાકે, વિશ્વકોશભવનમાં સાહિત્ય, ચિત્રકલા, સંપાદન જેવાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરનાર શ્રી નિસર્ગ આહીર સાથે અશ્વિન આણદાણીની ચર્ચા અને પ્રશ્નોત્તરીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં નિસર્ગ આહીરે વિવિધ કલાઓમાં કરેલી પોતાની ગતિવિધિ દર્શાવીને જીવનસંઘર્ષની વાતો કરી હતી.

વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં યોજાયેલો કાર્યક્રમ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં તા. 21-2-2024ના રોજ વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે એક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમનું આયોજન થયું હતું. કાર્યક્રમના આરંભે વિશ્વકોશગાન થયું. ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ અને શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે માતૃભાષાનો મહિમા કરતાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. અને અમર ભટ્ટ દ્વારા વિશ્વકોશમાં જુદા જુદા યુગોની આપણી ભાષાનું ઐશ્વર્ય વ્યક્ત કરતી કવિતાઓની સંગીતમય પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી.

'હેમચંદ્ર આચાર્ય સાહિત્ય સન્માન'

સેવાના ક્ષેત્રે છેલ્લાં 36 વર્ષથી કોલકાતામાં કાર્યરત 'વિચારમંચ' સંસ્થા દ્વારા સાહિત્ય, શિક્ષણ, સંશોધન, ચિત્રકલા અને સેવાના ક્ષેત્રે રાષ્ટ્રવ્યાપી કાર્ય કરનારને સન્માનિત કરવામાં આવે છે. તા. 17-3-2024, રવિવારે કોલકાતાના કાશીપુરમાં આવેલા એજ્યુકેશન સેન્ટરમાં ભારતનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રની વ્યક્તિઓનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે ઉદ્યોગપતિ અને સમાજસેવી શ્રી રંજિતસિંહ કોઠારી અને પૂર્વ આઈ.સી.એસ. અધિકારીશ્રી ચંચલમન બચ્ચાવત તેમજ અનેક શૈક્ષણિક

સંકુલોના સ્થાપક સરદારમલ કાંકરિયા દ્વારા ગુજરાતના સાહિત્યકાર ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈને 'વિચારમંચ'નું સર્વોચ્ચ સન્માન 'હેમચંદ્ર આચાર્ય સાહિત્ય સન્માન' અર્પણ કરવામાં આવ્યું.

ડૉ. મોહન પરમારની સાહિત્યયાત્રાના ત્રિગ્રંથનો વિમોચન કાર્યક્રમ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિર, અમદાવાદમાં તા. 9-3-2024ના રોજ ડૉ. મોહન પરમાર અધ્યયન ગ્રંથ સમિતિ આયોજિત કાર્યક્રમમાં મોહન પરમારના ત્રણ અધ્યયનગ્રંથોનો વિમોચન-કાર્યક્રમ ડૉ. સુમન શાહના અતિથિવિશેષસ્થાને યોજાઈ ગયો. નવલિકાનું સંપાદન ભરત મહેતાએ, નવલકથા-એકાંકીનું સંપાદન દશરથ પરમારે અને વિવેચનનું સંપાદન રાકેશ રાવતે કરેલ છે. ત્રણેય ગ્રંથો વિશે અજય રાવલે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ કાર્યક્રમમાં સંચાલન પ્રારંભે દાન વાઘેલાએ અને વિમોચનપ્રસંગે નિસર્ગ આહીરે કથું હતું. ત્રણેય ગ્રંથોના સંપાદકોએ સંપાદનની વિશેષતા રજૂ કરી હતી.

*

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ચીમનલાલ મંગળદાસ ગ્રંથાલયના સ્થાપનાદિન (17-3-1980) નિમિત્તે ગુજરાતી નિબંધનાં પસંદગીનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન તા. 18-3-24થી 28-3-24 સુધી 11 થી 6 દરમ્યાન રાખવામાં આવ્યું હતું. પ્રદર્શન દરમ્યાન પરિષદમંત્રી (ગ્રંથાલય) પરીક્ષિત જોશી ઉપરાંત શ્રી માધવ રામાનુજ, શ્રી ચેતન શુક્લ અને શ્રી જયંત ડાંગોદરા ઉપરાંત નિર્મળા મેકવાન, ધર્મેન્દ્રસિંહ બાપુ, મિતેષ પ્રજાપતિએ પુસ્તક-પ્રદર્શનની મુલાકાત લીધી હતી. રોજિંદા વાચકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સાહિત્યરસિકોએ પણ સહકાર આપી પુસ્તક-પ્રદર્શનને આવકાર્યું હતું.

ગુજરાત સમાચાર, દિવ્ય ભાસ્કર તેમજ નવગુજરાત સમયના પત્રકારોએ પણ રસ લઈને ઉમળકાભેર તેની નોંધ લીધી હતી.

□

આ અંકના લેખકો

- આબિદ ભટ્ટ : 'નિર્ઝર', મદીના મસ્જિદ રોડ, પોલોગ્રાઉન્ડ, હિંમતનગર-383001
- ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ : વ્યાખ્યાતા, ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-380009
- કલ્પેશ પટેલ : 227/2, કિસાનનગર, સેક્ટર-26, ગાંધીનગર-382028
- દીપક રાવલ : એ/502, સત્ત્વ ફ્લેટ, કુણાલ ચાર રસ્તા પાસે, ગોત્રી, વડોદરા-390021
- પારુલ ખખર : 'તીર્થ', 153, ગુરુકૃપાનગર, ચિત્તલ રોડ, અમરેલી-365601
- પીયૂષ ઠક્કર : 103, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતાના મંદિર પાસે, ઓધવપુરા, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-390023
- પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા : 3068, Prestige Kensington Gardens, 17, HMT Main Road, Nr. HMT Theatre, Jalahalli, Bangalore-560013
- ભરત મહેતા : 'મન્દાર', બી/97, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામાકાકાની દેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-391740
- ભારતી રાણે : સ્નેહાંજલિ હોસ્પિટલ, શાસ્ત્રી રોડ, બારડોલી-394601
- ડૉ. મનોજ માઘાવંશી : Gujarati Dept. Dr. APJ Abdul Kalam Govt. College, Sivassa-396230
- માયા ડાંગર : ગુજરાતી વિભાગ, મ. દે. મહાવિદ્યાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-380014
- યોગેશ પંડ્યા : 141, શિવનગર, તળાજા રોડ, ભાવનગર-364002
- રમેશ પટેલ : 'પ્રાંજલ', 30, આનંદવાટિકા સોસાયટી, સરદાર પુલ પાસે, અડાજણ રોડ, સૂરત-395009
- રાકેશ દેસાઈ : 1, રાજરાજેશ્વર સોસાયટી, ભટાર ચાર રસ્તા, સૂરત-395017
- શબનમ ખોજા : મહેશનગર, શેરી નં. 4, મુન્દ્રા કચ્છ-370421
- શ્રદ્ધા ત્રિવેદી : બી/203, સૂર્યલોક ફ્લેટ, સોરાબજી કમ્પાઉન્ડ, જૂના વાડજ, અમદાવાદ-380013
- સંજય પટેલ : આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી ચિલ્ડ્રન્સ યુનિવર્સિટી, ગાંધીનગર
- સંજય બાપોદરિયા : પ્લોટ નં. 130, શેરી નં. 5, આલાપ પાર્ક સોસાયટી, રવાપર રોડ, મોરબી-363641
- સંજુ વાળા : એ/77, આલાપ એવન્યૂ યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-360005
- હર્ષદ ત્રિવેદી : એ/11, નેમિશ્વરપાર્ક, તપોવન સર્કલ, સરદાર પટેલ રિંગ રોડ, મુ. અમિયાપુર-382424, જિ. ગાંધીનગર
- હેમાંગ અશ્વિનકુમાર : સેન્ટ્રલ યુનિવર્સિટી ઓફ ગુજરાત, સેક્ટર-29, ગાંધીનગર-382030

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની એક નવી પહેલ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય સંશોધન કેન્દ્ર

- ◇ છેલ્લાં ૩૩ વર્ષથી માતૃભાષા ગુજરાતીના ચાહક શ્રી કિશોરભાઈ દેસાઈની રાહબરી હેઠળ અમેરિકાથી પ્રકાશિત થતા ત્રૈમાસિક 'ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ'નું હવે વિશ્વકોશ દ્વારા પ્રકાશન.
- ◇ શ્રી કિશોર દેસાઈના સહયોગથી વિશ્વકોશના એક અલાયદા મકાનમાં શરૂ થશે ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય સંશોધન કેન્દ્ર. જેમાં ઓસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા, ન્યૂઝીલેન્ડ, કેન્યા તથા પાકિસ્તાનમાં વસતા ગુજરાતી સર્જકોનાં પુસ્તકો અને સામયિકોનો સંગ્રહ કરાશે તથા 'ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ'ના તમામ અંકોની ફાઈલ રાખવામાં આવશે, જે અભ્યાસીઓ અને પીએચ.ડી. કરતા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થશે.
- ◇ ભારતની મુલાકાતે આવતા સર્જકોનો ઈન્ટરવ્યૂ લઈને તેનો વીડિયો પ્રસારિત કરવામાં આવશે તેમ જ વિશ્વકોશના આર્કાઈવ્સમાં તેની જાળવણી કરવામાં આવશે. તે સંદર્ભે મધુ રાય, પ્રીતિ સેનગુપ્તા, કિશોર દેસાઈ અને નટવર ગાંધીનો ઈન્ટરવ્યૂ લેવાઈ ચૂક્યો છે.
- ◇ વિદેશથી કોઈ સર્જક ભારતની મુલાકાતે આવે ત્યારે તેમને અભ્યાસ અને સંશોધનમાં સહયોગ મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર

- ◇ પ્રત્યેક મહિનાના બીજા અને ચોથા શનિવારે સાંજે પાંચ વાગ્યે વિશ્વકોશભવનમાં ગુજરાતી ભાષાના ભાષકો માટે ભાષાશુદ્ધિના વર્ગોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. જાણીતા ભાષાવિદ અને હાસ્યલેખક શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર અને ભાષાવિજ્ઞાનના તજજ્ઞ ડૉ. પિન્કી પંડ્યા દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

ગુવા-વિશ્વ

- ◇ સાહિત્ય, ચિત્ર, સંગીત, શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને ટેકનોલોજીનાં ક્ષેત્રે આગવી પ્રતિભા દાખવનારી વ્યક્તિઓ સાથે એમનાં જીવનકાર્ય અંગે સંવાદ. જેનું આયોજન સંભાળે છે હિના શુક્લ અને અશ્વિન આણદાણી.

ઈ-બુક્સ

- ◇ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના અત્યંત મૂલ્યવાન એવા તેત્રીસ ગ્રંથો ઈ-બુક રૂપે ઉપલબ્ધ. અન્ય ગ્રંથો ઈ-બુક્સ રૂપે થોડા સમયમાં ઉપલબ્ધ થશે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

૫૧/૨, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંધુ સમાજ સોસાયટીની સામે,
વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.

અજવાળી રાત

વિગત પિતૃજનોને દીપ સાયં સમે જે
થડ નિકટ ધર્યા તે ઊંચકી, હસ્ત જેવા;
ધરી નિજ પ્રતિ પર્ણે, પીપળે રાત આખી
ગગનમુખ ઝુલાવી સામઠી દીપમાળા.

પાનખર

“વિગત સમવયસ્કોના વિયોગો સહીને
અરસપરસ છેલ્લી સ્થાય દેવા ચહીને,
પરિણત વયકાળે એકલાં ધૈર્યવાળાં
થર થર થર કમ્પે પાન બે પીપળાનાં.”

મોસાળ

છોડું વાછરડાં અકાલ, ચણ લૈ પારેવડામાં રમું,
નાના સંગ જમું, ધરું મગરુબી, ભાણો બનીને ભમું :
સાયં આરતિ હું કરું, હરખતાં માતામહી, એ હવે
મામાનું ઘર કેટલે? સ્મરણના દીવા બળે એટલે.

સરસ્વતીને

દો તો દો મુજને સરસ્વતિ, તમે સંપત્તિ તો આટલી
કે આવે શુભ કાવ્યનો પ્રિય સુહૃદ આશા ભર્યો આંગણો,
આપી માન સુખાસને ફૂલભર્યો ઢાળી દઉં બેલિયો,
પ્રેખી સ્વસ્થ પ્રસન્નને ઉમળકે બેળ્યા કરું વીંઝણો.

કુટુમ્બ

સૂકી ભોમ, હવે વિશાળ વડલો સૂકાઈ નક્કી જશે,
તોડી ડાળ વિભિન્ન દૂર પથમાં ચોપી બચાવ્યા મિષે.
તૂટ્યો સંગ, કુટુમ્બ-ઐક્ય સ્મરતાં સોત્કંઠ દૈન્યે થયાં :
આજે વેરવિખેર બાંધવ અમે આજીવિકાર્થે પડ્યા.

વગડામાં

એવો વાયો વસન્તે પવન લલિત કે ફૂલ ને પલ્લવોને
સોંપીને વાયુ સંગે ચકરફુદરડે ઝાડવાં ઝૂલતાં'તાં.
શીર્ષે એ જોઈ લીલા, સજડ સમ પડ્યા, સ્થૈર્યને તુર્ત છાંડી
ઊંચા થૈ થૈ ધરાથી થનક થન-પદે છાંપડા ડોલતા'તા.

સંવાહક : પીયૂષ મુ. પારાશર્ય, ભાવનગર મુકુન્દરાય વિજયશંકર પારાશર્ય
મો. ૯૮૨૫૧ ૮૭૦૦૭

પાંચ પંખીસ્વર

કોકિલ

વિકસિત થઈ માઘે આપ્રની મંજરીમાં,
સમદ વિલસતો જે ચૈત્રની ચાંદનીમાં,
નવ-જલધર જોઈ સ્નિગ્ધ એ કોકિલોનો
કલરવ જઈ શામ્યો રાજજમ્બુદ્રુમોમાં.

બુલબુલ

સમદ ભર વસન્તે પાછલી શર્વરીમાં,
પ્રહર અરવ સંગે શીત થાતી હવામાં,
વિફલ પ્રણય કાજે ઝૂરતા હોય તેવા
સ્વર બુલબુલ કેરા ઓગળે ચાંદનીમાં.

બપૈયો

સઘન વરસી અંધ્યો મેઘ આષાઢ પ્રાન્તે,
સમથળ ખીલી સંધ્યા મૂક ઊંડા વનાન્તે,
પરિણત પૃથિવીની તૃપ્તિને હોય ગાતો
ત્યમ પિયુ પિયુ બોલે સ્નિગ્ધ કંઠે બપૈયો.

મોર

ઝબૂક ઝબૂક છાની વીજળી ઝોક ખાય,
સડર મધુર ધીરો સ્પંદતો ઘોષ વ્હાય.
અગણ શિખિ અષાઢે કૃષ્ણરાત્રે વનાન્તે
ઝબકી ગહકી પાછા સ્વપ્નમાં લીન થાય.

હોલો

વિરમી વિજન સૂનાં ગેહનાં છાપરામાં,
વ્યથિત થઈ બપોરે સ્તબ્ધ નિ:શબ્દતામાં,
વિષમ વિપદ કેરો દગ્ધ સાક્ષી સમાન
ઘડી રહી ઘડી હોલો ઘૂઘવે દીનતામાં.

મુકુન્દરાય વિજયશંકર પારાશર્થ

સંવાહક : પીયૂષ મુ. પારાશર્થ, ભાવનગર

મુ. ૯૮૨૫૧ ૮૭૦૦૭

રનાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

અન્ય લેખકોના ગઝલસંગ્રહો-ગીતસંગ્રહો

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
અલખના અસવાર (સંવર્ધિત ગઝલસંગ્રહ)	યોસેફ મેકવાન	૧૩૫.૦૦
ભીતરના અવાજો	ડૉ. મનોજ જોશી	૧૨૦.૦૦
ભીના પડઘા	તથાગત પટેલ	૭૫.૦૦
અડસઠ તીરથ (સંપાદન)	સંકલન : હંમેશ મોદી	૮૦.૦૦
મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે (ગીતસંગ્રહ)	મધુકાન્ત કલ્પિત	૬૫.૦૦
તરકીબ (ગુજરાતી રદીફોવાળી ઉર્દૂ ગઝલો)	આદિલ મન્સૂરી	૮૦.૦૦
આયના ટોળે વળ્યા	ડૉ. દીના શાહ	૮૦.૦૦
પ્રેમ ઝરૂખો	દિનેશ દેસાઈ	૭૦.૦૦
પુષ્પનાં પગરણ ગુલછડી (ભાગ : ૧) (ગઝલોના આસ્વાદ)	પુષ્પકાંત ગાંધી ડૉ. રશીદ મીર	૫૦.૦૦ ૧૮૦.૦૦
અહમ્ ઓગાળવા આવ્યા ગઝલને વળાંકે	શોભિત દેસાઈ ઉશનસુ	૧૫૦.૦૦ ૬૫.૦૦
વૈશાખી શ્રાવણ	રશ્મિ શાહ	૬૫.૦૦
હાથની હોડી	હર્ષદ ચંદારાણા	૭૦.૦૦
તરબતર	રમેશ શાહ	૫૫.૦૦
મહોદીછાયું આકાશ ક્ષણોની સફર (ગીત-ગઝલ)	અશોક બારોટ 'આકાશ' નંદિતા ઠાકોર	૬૦.૦૦ ૭૦.૦૦
ચશ્માંનાં કાચ પર	રમેશ પારેખ	૬૫.૦૦
ઈથાકા અને જેરુસલેમ (કાવ્યનો અનુવાદ સંચય)	અનુ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૭૦.૦૦
મનહરનો મ (મનહર મોદીના શેરોના આસ્વાદ)	રતિલાલ અનિલ	૫૫.૦૦
પગલાં તળાવમાં (એજન્સી)	અશોક ચાવડા	૫૦.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
સંગતિ (ગઝલ સંપાદન) (એજન્સી)	સંપા. મુસાફિર પાલનપુરી	૧૭૦.૦૦
કોહેનૂર (ચૂંટેલા ૧૦૦૦૦ શેઅરો-શાયરી) (અનુવાદ સાથે)	ચિનુભાઈ ગી. શાહ	૬૦૦.૦૦
જૌહર હૂં જૌહરી ચાહતા હૂં (એજન્સી)(ચૂંટેલા ૧૦૦૮ ઉર્દૂ શેઅર)	ચિનુભાઈ ગી. શાહ	૧૦૦.૦૦
ઝમરખ દીવડો (ઉત્તર ગુજરાતના લોકગીતોનો સંગ્રહ)(એજન્સી)	અમૃત પટેલ	૬૦.૦૦
ચંપાની કળીઓમાં કસ્તુરી (એજન્સી)(લોકગીત સ્વરૂપ અને પ્રકાર)	અમૃત પટેલ	૩૮.૦૦

નવલિકા-વાર્તાસંગ્રહો
ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મન મધુવન	૨૪૫.૦૦
શતદલ	૨૩૦.૦૦
તથાસ્તુ	૨૩૦.૦૦
સ્નેહશપથ	૨૪૦.૦૦
વાટ અને તલસાટ	૨૬૫.૦૦
ચહેરે ચહેરે કથા	૧૯૫.૦૦
સ્વપ્નલોક	૧૭૫.૦૦
મારી વાર્તાસૃષ્ટિ	૨૧૫.૦૦
મારું વાર્તાવિશ્વ	૨૦૦.૦૦
વર્તન-પરિવર્તન	૨૨૦.૦૦
ઘોષ-પ્રતિઘોષ	૨૨૦.૦૦
આલબમની તસવીરો	૨૨૦.૦૦
ઋણાનુબંધ	૧૯૫.૦૦
સર્મપણના સંગાથી	૧૮૦.૦૦
મન મૂકીને વરસો	૧૯૦.૦૦
સંબંધોનું આકાશ	૧૮૦.૦૦
સંબંધોનું મેઘઘનુષ	૧૮૦.૦૦
જિંદગી રંગબેરંગી	૧૮૦.૦૦

દરેકને પોસાય તેવી કિંમતનાં અણમોલ પુસ્તકો

કાવ્યસમુચ્ચય ભા.2

લે. રામનારાયણ વિ. પાઠક, કિં. 30

300થી વધુ પૃષ્ઠસંખ્યા ધરાવતું, ગુજરાતી ભાષાનાં 144 વિરલ અને વિશિષ્ટ કાવ્યોની સમૃદ્ધિ સહિતનું આ પુસ્તક કવિતાપ્રેમીઓએ તાત્કાલિક વસાવી લેવું જોઈએ. ભૂતકાળમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠે, વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓ માટે આ પુસ્તક પસંદ કર્યું હતું. કલાપી, ખબરદાર, ગોવર્ધનરામ, દલપતરામ, નરસિંહરાવ, ન્હાનાલાલ, બળવંતરાય, મણિલાલ ન.દ્વિવેદી જેવા સમર્થ કવિઓની યાદગાર કવિતાઓ આ પુસ્તકમાં ઉપલબ્ધ છે.

ભારતીય કાવ્યસિદ્ધાંત

લે. જયંત કોઠારી, નટુભાઈ રાજપરા,
કિં. 180

કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ લક્ષમાં રાખીને તૈયાર કરેલા આ પુસ્તકમાં કાવ્ય અને કાવ્યતત્ત્વ, શબ્દશક્તિ, રસ, અલંકાર, ધ્વનિ અને વકોક્તિ, કાવ્યલક્ષણ અને કાવ્યના પ્રકારો, કાવ્યહેતુ જેવા વ્યાકરણ અને સાહિત્યને સ્પર્શતા વિષયોની સરળ સમજ આપવામાં આવી છે.

SR

લે. દલપત ચૌહાણ, કિં. 200

આ પુસ્તકમાં ગ્રામ્ય-પરિવેશની કુલ ૧૬ વાર્તાઓ છે. એમાં પ્રારંભની છ વાર્તાઓમાં દલિતોની વ્યથાઓનું આલેખન છે. પછીની પાંચ વાર્તાઓમાં કોમી વૈમનસ્ય દ્વારા પેદા થયેલી હોનારતોનું આલેખન છે અને છેલ્લી પાંચ વાર્તાઓ યુદ્ધ નિમિત્તે

તરેહવાર મનઃસ્થિતિ જીવતા-જીરવતા સૈનિકોની હૃદયસ્થલીની છે. આ સોળ વાર્તાઓ સોળ શણગાર સમાન છે. એમાં આપણા સામાજિક વાસ્તવનું ઠેરઠેર ચિત્રાંકન જોવા મળે છે.

અર્વાચીન કવિતા

લે. સુંદરમ્, કિં. 450

1845થી 1930 સુધીની ગુજરાતી કવિતાની રૂપરેખા, એનો વિકાસક્રમ, એના કવિઓનો પરિચય અને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનાં બદલાતાં સ્વરૂપોનું ઉત્કૃષ્ટ વિવેચન આ પુસ્તકમાં છે. કવિ સુંદરમ્ પોતે યુગકવિ છે. એમના દ્વારા લખાયેલા આ પુસ્તકમાં નવા કવિઓને તેમજ કવિતાના ભાવકોને માર્ગદર્શક નીવડે એવી અઢળક વાતો લખાયેલી છે.

અખિતપંથા

લે. કૃષ્ણવીર દીક્ષિત, કિં. 175

ઈસવીસન 1950થી 1995 દરમિયાન અવસાન પામેલા ગુજરાતી ભાષાના 123 જેટલા વિચારકો, લેખકો અને કવિઓ વિશે સંક્ષેપમાં છતાં રસપ્રદ પરિચય આપતો આ બૃહદ્ ગ્રંથ દરેક સાહિત્યકાર અને સાહિત્યપ્રેમી પાસે અચૂક હોવો જોઈએ.

ગૂર્જર
ગ્રંથરત્ન
કાર્યાલય

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ 380001
ફોન : 07922144663, 09227055777 e-mail: goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-380015
ફોન : 26934340, 98252 68759 Email : gurjarprakashan@gmail.com,
website : gspbooksmall.com

વિદેશમાં વસતા અને ગુજરાતી ભાષાને શ્વસતા કવિ/લેખક ભરત ત્રિવેદીનાં પ્રકાશનો.

❖ કાવ્યસંગ્રહ

1. કલમથી કાગળ સુધી (2004)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
2. વિદેશવટો (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
3. બત્રીસ કોઠા વાવ (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. અણાંદોત્સવ (2013)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	250/-
5. ચક્રવ્યૂહ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	350/-
6. ભરત ત્રિવેદીની પ્રતિનિધિ રચનાઓ (2016)	બુકપબ	350/-
7. ન્યૂયોર્ક નામે નગર (2017)	બુકપબ	250/-
8. ને હવે ગઝલોત્સવ (2020)	ડિવાઇન પબ્લિકેશન	150/-
9. શેરીઓ લંબાઈ છે મારા ઘર તરફ (2020)	ગ્રંથમ	400/-
10. મનસંહિતા (2022)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન	500/-

❖ ગદ્ય પ્રકાશન – નવલિકા

1. પરાયા શ્વસ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
2. સત્યેનની સકીના (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
3. ભીતર અનરાધાર (2013)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. હું અને મારી કવિતા (2022)	બોલ્ડ પ્રકાશન	250/-
5. ત્રેવડ (2022)	ડિવાઇન પબ્લિકેશન	200/-
6. Coffee on the Table (2023)	આર. આર. શેઠ એન્ડ કં. લિ.	350/-

❖ અંગ્રેજી / મરાઠી / ગુજરાતી અનુવાદ

1. ચક્રવ્યૂહ (મરાઠી અનુવાદ) (૨૦૧૩)	શબ્દાંજલી પ્રકાશન	100/-
2. Festival of Free Verse (2014) (Translation in English)	Xlibris	\$ 19.99/-
3. ચક્રવ્યૂહ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૧૬)	બોધિ પ્રકાશન	200/-
4. એ વાઘણને પ્રેમપત્રો (2019)	કૃપા ત્રિવેદી	399/-
5. ઘર ઓર આકાશ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૨૨)	બોધિ પ્રકાશન	250/-
6. Camel Ride (Journey of a poet-2022)	Amazon	\$ 9.99/-
7. Westward Reflections (2023)	Amazon	\$ 10/-

Bharat Trivedi : 927, David Walker Drive, Tavares,
Florida 32778, USA. Ph. +11 2178991163.
bharattrivedi@sbcglobal.net

GPSC / UPSC / UGC - JRF - NET, SLETની
પરીક્ષા માટે, વિવિધ યુનિ.ના અભ્યાસક્રમ માટે

ડૉ. ભરત મહેતા

લિખિત / સંપાદિત પુસ્તકોની શ્રેણી

વિવેચન

નાટ્યનાન્દી ♦ સંદર્ભસંકેત ♦ ભારતીય નવલકથા ♦ સમકાલીન
ગુજરાતી નવલકથા ♦ સમકાલીન ગુજરાતી નવલિકા ♦ સંજ્ઞાસંયોગ
♦ કૃતિ સમીપે, સર્જક સમીપે

સંશોધન

કળાકારનો ઇતિહાસબોધ ♦ આર્નોલ્ડનો કાવ્યવિચાર

સંપાદન

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથા ♦ વિવેચનના વિવિધ અભિગમો
♦ ટાગોરની વાર્તાકળા ♦ મંત્રોની વાર્તાકળા 'વળામણાં' ♦ મારી હકીકત
♦ સત્યના પ્રયોગો ♦ તમસ ♦ ગોરા ♦ બદલાતી ક્ષિતિજ ♦ શર્વિલક
♦ ઇલિયડ ♦ મિર્ય મસાલા ♦ મેટામોર્ફોસીસ

૧૦૫, નંદન કોમ્પ્લેક્સ,
મીઠાખળી ગામ, રેલવે ફાટક સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

આમ જોવા જાવ તો સાહિત્યમાં શબ્દો સિવાય શું હોય છે? છતાં શિક્ષકના જીવંત સ્પર્શો કાગળ પર છપાઈને પૂંઠાં વચ્ચે દબાઈ ગયેલા શબ્દોને અવનવા રંગો ફૂટે છે. સામે બેઠેલા વિદ્યાર્થીની આંખોમાં પતંગિયાની પેઠે એ શબ્દોની ઊડાઊડ થતી શિક્ષક જોતો હોય છે. કૃતિશિક્ષણ આવો રોમાંચક અનુભવ છે. કસ્તુરીમૃગની પેઠે એ બીજે બધે ફાંફાં ન મારે તો શિક્ષકને એ અનુભવ હાથવગો, હૈયાવગો જ છે. કદાચ એ અર્થમાં વર્ગ એ સ્વર્ગ છે.

– ભરત મહેતા

સાહિત્યનું પઠનપાઠન જેનું કર્તવ્ય એવા અધ્યાપકીય વ્યવસાયનો સહજ પ્રાપ્ત, અને આજના સંજોગોમાં તો ફરજ બનતો, કાર્યવિસ્તાર એટલે મારું લેખકજીવન. લખવા કરતાં વાચવામાં મને વધુ રસ છે અને લખવામાં આજ સુધીમાં ગાળેલો કુલ સમય મેં વાંચવામાં વાપર્યો હોત તો મારાં મનબુદ્ધિને વધુ વિકાસલાભ થયો હોત કે નહિ એનો કોઈ વાર વિચાર મને થઈ આવે છે.

– અનંતરાય રાવળ

કેટલાય અધ્યાપકોએ ખૂબ સારાં પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાનમાં રાખીને જ લખ્યાં છે. વિષયની પૂરી સમજ દ્વારા લખ્યા છે. છતાં શહેરી અને ગ્રામીણ બન્ને વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમ વર્ગખંડ-શિક્ષણની અનિવાર્યતા રહે એ સ્વાભાવિક છે. માત્ર પાઠ્યપુસ્તક પર જ આધાર રાખવો એ વિદ્યાર્થી માટે નુકસાનકર્તા બને છે. અભ્યાસક્રમના મુદ્દાઓ પર પ્રત્યેક વર્ગમાં સામૂહિક ચર્ચા થવી અનિવાર્ય છે.

– ગૌરાંગ જાની

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા!

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

અમૃતવર્ષા

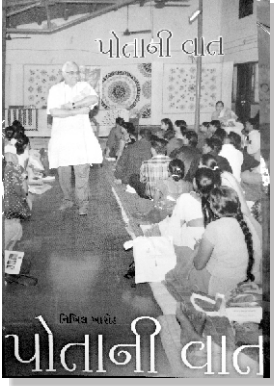

Traditionally Printed Cotton Sarees

નિમેષભાઈ ડગલી

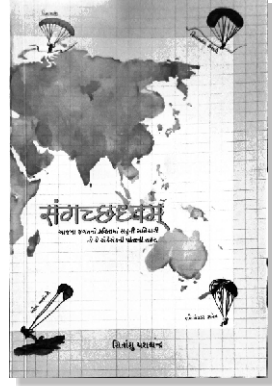
૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન: ૩૨૮૦૬૬૫૫

કેટલાંક નોંધપાત્ર પુસ્તકો

પોતાની વાત

લે. નિખિલ ખારોડ
2023, પૃ. 166
કાચું પૂઠું, ₹ 250

સંગચ્છવમ્

સિતાંશુ યશસ્ચન્દ્ર
2023, પૃ. 468
કાચું પૂઠું, ₹ 450

● કચુપ્રશસ્તિ

સં. પ્રફુલ્લ રાવલ, 2023, પૃ. 112, કાચું પૂઠું, ₹ 150

● સાહિત્યત્વ

સાહિત્ય ક્ષેત્રે નોબેલ પારિતોષિક વિજેતાઓનાં વક્તવ્યોનો સંચય [1991-2016],
સં. અદમ ટંકારવી - પંચમ શુક્લ, 2022, પૃ. 432, પાકું પૂઠું, ₹ 675

● સમકાલીન ભારતીય કવિતા

લે. સિતાંશુ યશસ્ચન્દ્ર, 2023, પૃ. 286, કાચું પૂઠું, ₹ 350

● ગાંધીવારસાનાં નારીરત્નો

લે. મોસમ ત્રિવેદી, સં. કેતન રૂપેરા, 2023, પૃ. 252, કાચું પૂઠું, ₹ 425

પ્રાપ્તિસ્થાન ગ્રંથવિહાર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ'ની પાછળ,
નદીકિનારે, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-09 • ફોન : 079-26587949
ઘરે બેઠાં પુસ્તક મેળવવા માટે વ્હોટ્સએપ નં. 98987 62263 • કુચિચર ચાર્જ અલગથી